પૂર્વ યુરોપનો પ્રવાસ

સ્વામી સચ્ચિદાનન્દ

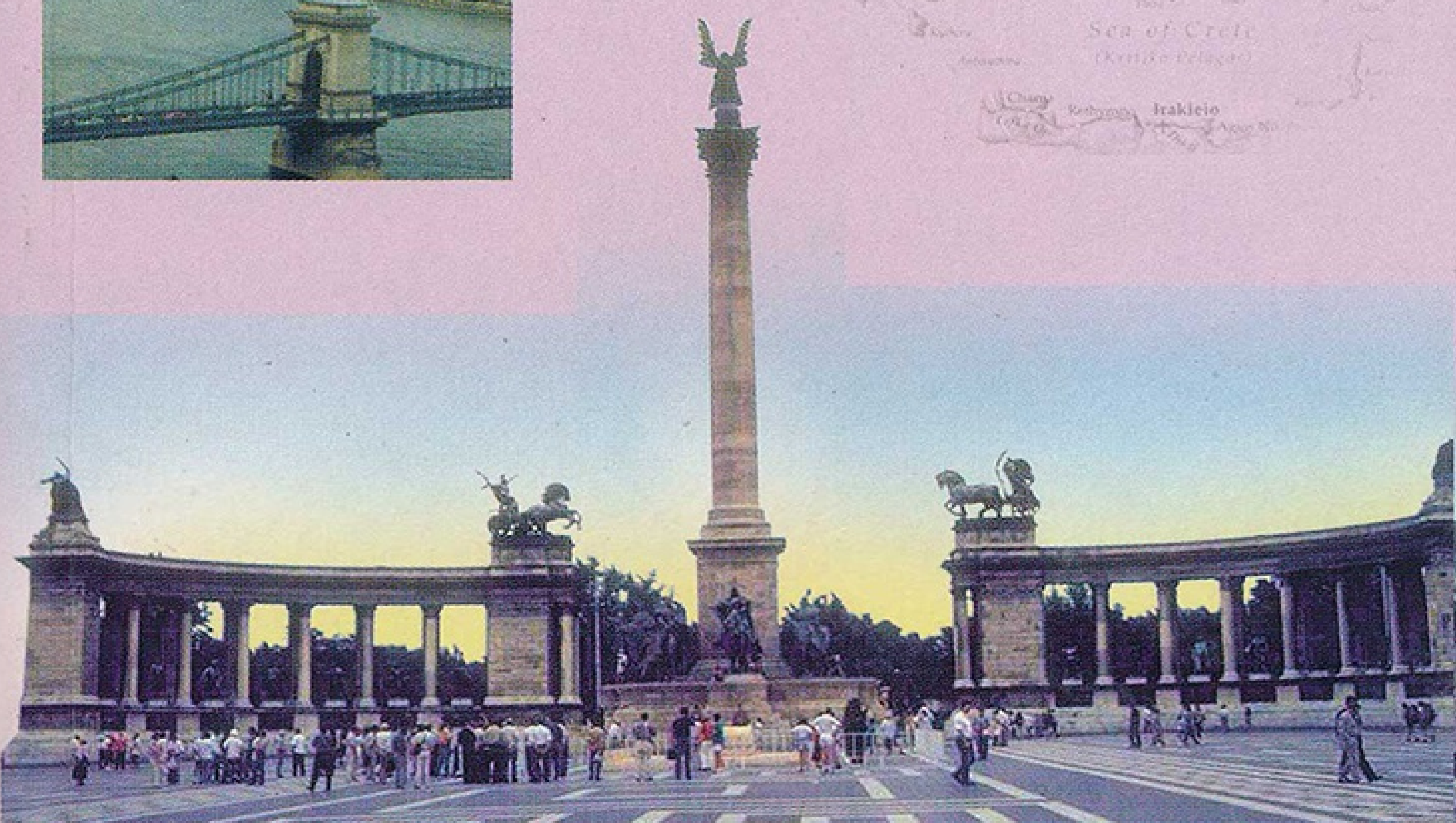

પૂર્વ યુરોપનો પ્રવાસ

સ્વામી સચ્ચિદાનન્દ

Poorva Europe-No Pravas

a travelogue by Swami Sachchidanand

Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006

© Swami Sachchidanand

First Published: 2008

This ePub edition: 2014

ISBN: 978-81-8461-842-6

GURJAR PRAKASHAN

Website: www.gurjar.biz

e-mail: goorjar@yahoo.com

eBook by

indian ebooks

www.e-Shabda.com

અર્પણ

જેમની સજ્જનતા અને સરળતાથી હું બહુ જ પ્રભાવિત થયો તે શ્રી ગોવિંદભાઈ લાલજીભાઈ ધોળકિયા ‘ભગત’ને પ્રેમપૂર્વક

સચ્ચિદાનન્દ

પ્રસ્તાવના

મારે ઘણા સમયથી પૂર્વ યુરોપના દેશો જોવા હતા. પણ કાંઈ મેળ પડતો ન હતો. આ દેશોમાં સામ્યવાદી શાસન હોવાથી જલદી વિસા આપતા ન હતા. પણ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી સામ્યવાદે વિદાય લીધી હોવાથી તથા કેટલાક દેશો યુરોપિયન યુનિયનમાં જોડાયા હોવાથી હવે વિસા સરળ થઈ ગયા છે. અમને બધાંને વિસા મળ્યા.

આ વખતે અમે રાજ ટ્રાવેલ્સને બધી જવાબદારી સોંપી, રાજનાં મુખ્ય અધિકારી શ્રેયાબહેન ગુપ્તાએ અમારા માટે કેટલીયે આઈટીનરી બનાવી અને બદલી. શ્રી જગદીશભાઈ વારંવાર અમદાવાદ જતા અને ફેરફાર કરાવતા. જરાય થાક્યા કે કંટાળ્યા વિના શ્રેયાબહેન બધું બદલતાં રહ્યાં. અંતે એક આઈટીનરી સૌને પસંદ પડી, તે રીતે બધાંએ તૈયારી કરવા માંડી. ના ના કરતાં 37 પ્રવાસીઓ થઈ ગયાં. અમારે તો વધુમાં વધુ 20 જ પ્રવાસીઓ લઈ જવાં હતાં. સૌનો ઉત્સાહ ઉતારવા માટે હું કહેતો હતો કે આ યાત્રામાં કશી સગવડો નથી, સુરક્ષાનો પણ કઠિન પ્રશ્ન છે વગેરે, પણ લોકોનો ઉત્સાહ ઓછો ન થતો. હશે ત્યારે! જેવી હરિ ઇચ્છા, એમ કરીને અમે તો 30મી મેએ અમદાવાદથી રવાના થયાં. બીજાં કેટલાંક પ્રવાસીઓ સીધાં મુંબઈ આવવાનાં હતાં. અમે સૌ છેલ્લા સમયે મુંબઈ હવાઈમથકે ભેગાં થઈ ગયાં અને વિદાય પણ થયાં.

પ્રવાસની પાછળનો હેતુ હતો કે સામ્યવાદી દેશોને નજીકથી જોવા. હું રશિયા તથા ચીન તો જઈ આવ્યો છું. મને ચીનનો અનુભવ સારો રહ્યો હતો. સામ્યવાદી હોવા છતાં પણ તેણે પાછલાં વર્ષોમાં ઘણી પ્રગતિ કરી છે. મને લાગે છે કે તેનું કારણ સામ્યવાદ અને મૂડીવાદનું મિશ્રણ છે. સામ્યવાદને વિદાય કર્યા વિના પણ તેણે વિશ્વભરના પૂંજીપતિઓને આવકાર્યા છે. તે સમજી ગયું છે કે વિકાસનું મૂળ મૂડીરોકાણ છે. મૂડી ન હોય તો વિશ્વભરમાંથી મૂડી લાવી શકાય છે. તેણે વિશ્વભરની મૂડીને આમંત્રી અને ઢગલાબંધ મૂડીરોકાણ થયું.

મૂડી ક્યારે આવે? જ્યારે ત્રણ પ્રશ્નો ન હોય ત્યારે. 1. કાયદાની વ્યવસ્થા કથળેલી ન હોય, 2. મજૂર પ્રૉબ્લેમ ન હોય 3. સરકારી નોકરોની કનડગત ન હોય. આ ત્રણ પ્રશ્નો ચીનમાં નથી. અર્થાત્ કાયદાની વ્યવસ્થા સારી છે. લેબર લૉ એવો છે કે કોઈ હડતાલ ન પાડી શકે. ઘેરાવ ન કરી શકે કે ફેક્ટરીમાલિકને કોઈ રીતે પરેશાન ન કરી શકે. સામ્યવાદી તંત્રનું મુખ્ય શસ્ત્ર હડતાલ રહ્યું છે. પણ તે જ્યાં સુધી સામ્યવાદી શાસન ન થઈ જાય ત્યાં સુધી. સામ્યવાદી શાસન થઈ ગયા પછી હડતાલ ન પડાય. કારણ કે એ તો પોતાની જ સામે હડતાલ કહેવાય. ચીનમાં નોકરશાહી નથી. કોઈ પણ કાર્યાલય મૂડી-રોકાણકારને ધક્કા ન ખવડાવે એટલા માટે ઑફિસરો પોતે જ બધું લઈને સીધા પૂંજીપતિ પાસે હોટલમાં પહોંચી જાય. એક જ બેઠકમાં જમીન, વીજળી, પાણી વગેરેની વ્યવસ્થા થઈ જાય. એટલે કામ ચાલુ કરી શકાય. ભારતને આ ન આવડ્યું. હજી પણ નથી આવડતું.

આપણે ત્યાં ત્રણે પ્રશ્નો ઘણા વિકટ છે. અમુક રાજ્યોમાં તો કાયદાની વ્યવસ્થા કથળેલી છે. નોકરશાહીનું જોર ઘણું છે. ધક્કા ખાઈ ખાઈને થાકી જાવ તોપણ કામ ન થાય. અને મજૂર પ્રૉબ્લેમ પણ વિકટ છે. લેબર લૉ એકપક્ષીય છે. જેથી માલિકો થાકી જાય છે. લાંચ-રુશવતનું પ્રમાણ વધી ગયું છે. એટલે જે કામ ચીન કરી શક્યું તે ભારત ન કરી શક્યું, રશિયા પણ ન કરી શક્યું. મારે બીજા સામ્યવાદી દેશોની દશા જોવી હતી. એટલે સામાન્ય પ્રવાસીઓ ભાગ્યે જ જતા હોય તેવા દેશોમાં અમે જવાનું ગોઠવ્યું. મારે સ્વીકારવું જોઈએ કે જે પ્રગતિ ચીને કરી છે તેવી તો કોઈ સામ્યવાદી દેશોએ નથી કરી, પણ રશિયા જેવી ભંગાર દશા પણ નથી. કારણ કે એક તો હવે બધા સ્વતંત્ર થયા છે અને યુરોપિયન યુનિયનમાં જોડાયા છે. અમે જે જોયું તથા અનુભવ્યું છે તે તો પુસ્તક વાંચવાથી જ સમજાશે. તેનું પિષ્ટપેષણ અહીં કરતો નથી. પણ મારો ભય ખોટો પડ્યો. લગભગ બધા દેશો સારા દેખાયા. બધા ઝડપથી પ્રગતિ કરી રહ્યા છે. જોકે તે ધીમી છે, છતાં પ્રગતિ તો થઈ જ રહી છે. યુરોપ વારંવાર રક્તતરબોળ થતું રહ્યું છે. બન્ને વિશ્વયુદ્ધો આ ધરતી પર જ લડાયાં હતાં. અધિનાયકવાદી શાસકોએ લાખ્ખો-કરોડો લોકોને પણ આ ધરતી પર જ રહેંસી નાખ્યા હતા. તેમ છતાં મરી-મરીને વારંવાર આ પ્રજા બેઠી થઈ છે. આપણે આટલાં યુદ્ધો જોયાં નથી તેમજ આવી રક્તલીલા પણ જોઈ નથી. તેથી થોડી જ ખૂનામરકીમાં હાહાકાર મચાવી મૂકીએ છીએ.

અમારા પ્રવાસમાં સૌથી કરુણ અને મહત્ત્વનો પ્રવાસ અઉસ્ચવિચ (AUSCHWITZ)નો રહ્યો. અહીં હિટલરે ગૅસ ચેમ્બર કૅમ્પ બનાવ્યો

હતો. સેંકડો એકરોમાં પથરાયેલો આ કૅમ્પ જોઈને અમારાં રૂંવાડાં ઊભાં થઈ ગયાં. જોકે ભાગતી વખતે નાઝીઓએ ઘણા કૅમ્પ નષ્ટ કરી દીધા હતા તોપણ જે રહી ગયા છે તે અતિ ભયંકર છે. કલ્પના પણ ન કરી શકાય કે માણસ આટલી હદે ક્રૂર થઈ શકે છે. આ કૅમ્પમાં ચારેક વર્ષમાં સાડા તેર લાખ માણસોને ફૅક્ટરીની રીતે મારી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. આવા 60 કૅમ્પો બનાવાયા હતા. તે તો કેવા હશે તે ભગવાન જાણે. જેણે આવા કૅમ્પો જોયા નથી તેણે કશું જ જોયું નથી. વિશ્વમાં અનેક વાર લાખ્ખો માણસોની કતલ થઈ છે. પણ તે આવી રીતે ફૅક્ટરીબદ્ધ નહિ થઈ હોય. થોડીક યાદ કરાવું.

બ્રિટનનો ઑલિવર ક્રોમવેલ નજીકના રાજ્ય આયર્લૅન્ડ ઉપર ચઢી ગયો. તેણે અડધી પ્રજાને કાપી નાખી પચાસ ટકા પ્રજાનો નાશ કરી દીધો. કોલંબસના પ્રવાસની સિદ્ધિ પછી સ્પેનના અનેક સેનાપતિઓ દક્ષિણ અમેરિકા પહોંચ્યા. તેમાં એક હતો ફ્રાંસિસ્કો પિઝારો. તેણે મેક્સિકો અને બીજા કેટલાય પ્રદેશોમાં સ્થાનિક પુરુષોને વીણીવીણીને કાપી નાખ્યા. પૂરા રાજ્યને પુરુષહીન કરી નાખ્યું. માત્ર સ્ત્રીઓને જ રહેવા દીધી અને તેમાં નવી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી પૂરી સંસ્કૃતિ, ભાષા, વસ્ત્રાદિ બધું બદલી નાખ્યું. જે ઈરાન સાથે આપણે ગૅસનો મૂર્ખતાભર્યો સોદો કરી રહ્યા છીએ તે ઈરાનનો બાદશાહ નાદીરશાહ ભારત પર ચઢી આવ્યો. દિલ્હી જીતી લીધું અને દિલ્હીમાં કત્લેઆમ કરીને પૂરી દિલ્હી મડદાંથી છાઈ દીધી હતી. કમ્બોડિયાના પૉલ પોટે માત્ર ચાર જ વર્ષના શાસનમાં 20થી 30 લાખ માણસોને અત્યંત ક્રૂરતાથી મારી નાખ્યાં હતાં. (તેનો કૅમ્પ જોવા પણ અમે ગયાં હતાં.) સ્તાલિને પોતાના શાસનકાળમાં અઢી કરોડ માણસોનો નાશ કર્યો હતો. યુરોપના ક્રુઝેડો યુદ્ધોમાં પણ આવું જ થતું રહ્યું છે. જેટલું લોહી જેરુસલેમે જોયું છે તેટલું કદાચ બીજા કોઈ શહેરે નહિ જોયું હોય. અમે જ્યાં ગયા હતા તે બોસ્નીઆ, હર્જગોશી, સર્બિયા, ક્રોએશિયા વગેરે પ્રદેશોમાં મિલેસેવિચના ઇશારે લાખ્ખો મુસલમાનોનો નાશ કરાયો હતો. એવું લાગે છે કે વિશ્વભરમાં વારંવાર આવી સામૂહિક હત્યાઓ થતી રહી છે. ધર્મ ધર્મની સામે, કોમ-કોમની સામે, વિચારધારા-વિચારધારાની સામે, ક્રૂરતાથી બાખડતાં રહ્યાં છે. કોઈ અવતારે ક્યાંય અવતાર લીધો દેખાતો નથી. ભ્રામક કલ્પનાઓથી આશ્વાસન તો મળે છે પણ તેવાં આશ્વાસનો આત્મઘાતી જ બનતાં હોય છે. બાંગ્લાદેશ થતાં પહેલાં પૂર્વ પાકિસ્તાનનું શાસન કરવા પશ્ચિમ પાકિસ્તાને કસાઈ બિરુદ પામેલા જનરલ ટિક્કાખાનને મોકલ્યો હતો. તેણે હજારો નહિ, લાખ્ખો હિન્દુઓને મરાવી નાખ્યા હતા કાં પછી ભગાડી દીધા હતા. તેનો હેતુ હતો પૂર્વ પાકિસ્તાનની વસ્તીને પશ્ચિમ પાકિસ્તાન કરતાં ઓછી કરવાનો. આ કામ ટિક્કાખાનને સોંપ્યું હતું. પૂર્વ પાકિસ્તાનની વસ્તી પશ્ચિમ પાકિસ્તાન કરતાં એક કરોડ વધારે હતી તેથી ચૂંટણીમાં શેખ મુજીબુર રહેમાન બહુમતીથી જીત્યા હતા. તેમને ગાદીએ બેસાડવાની જગ્યાએ જેલમાં બેસાડી દીધા હતા અને વસ્તીનો ઘટાડો કરવા ટિક્કાખાનને મોકલ્યો હતો. બૂમો પાડી-પાડીને હિન્દુઓ થાકયા હતા. કોઈ અવતાર અવતર્યો ન હતો. હા, જ્યારે નાક સુધી પાણી આવ્યું ત્યારે ભારતે યુદ્ધ કર્યું અને જનરલ માણેકશાના નેતૃત્વમાં નવું રાષ્ટ્ર 'બાંગ્લાદેશ' બનાવ્યું. લોકો ભ્રામક ધારણાઓથી મુક્ત થાય. સપ્તાહોમાં કથાકારો લડાવી-લડાવીને અવતારની વાતો કરે છે અને તાળીઓ પાડી-પાડીને શ્રોતાઓ વધાવે છે. પણ આમાં સત્ય કેટલું અને ભ્રમણાઓ કેટલી?

હવે તો વિચાર કરો.

ગૅસ ચૅમ્બર કૅમ્પમાં અમે બધાં થરથરી ગયાં હતાં. દિગ્મૂઢ થઈ ગયાં હતાં. શ્રી ગોવિંદભાઈ કહે કે મારે મારા છોકરાઓને આ કૅમ્પ જોવા જરૂર મોકલવા છે.

અમારો પ્રવાસ એકંદરે સારો જ રહ્યો. હવે તો પ્રત્યેક મોટા નગરમાં ભારતીય રેસ્ટોરાં થઈ ગયાં છે. તેથી ક્યાંય જમવાની તકલીફ ન પડી, અમે બધાં ચુસ્ત શાકાહારી એટલે થોડી તકલીફ રહે પણ એવું ન થયું. ઘણા પ્રદેશોમાં તો અમને જોઈને લોકોને નવાઈ લાગતી, કારણ કે હજી સુધી આટલી મોટી સંખ્યામાં અહીં ભારતીયો આવ્યા જ નથી. કદાચ અમે જ પહેલાં હોઈશું.

અમારા પ્રવાસમાં અમેરિકાથી આવેલા ડૉ. પ્રવીણભાઈ અનુવાદ કરતા તેથી લોકોને ખૂબ સરળતા રહી. તેમની સાથે ચિ. હિના, જે. પી. પણ અનુવાદ કરતી. કોઈ-કોઈ વાર શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ પણ અનુવાદ કરતા. આ બધાં અમેરિકાથી આવેલાં. તેમની તકલીફ હતી ગુજરાતી શબ્દોનો અભાવ. તોપણ સારું કામ થતું હતું.

અમારી ટૂર મૅનેજર હતી એના—ઇટાલિયન બાઈ, મારકણી આંખોવાળી હોવા છતાં તેણે સહાનુભૂતિ અને ગંભીરતાથી અમારી સગવડો સાચવી અને અનુકૂળતા કરતી રહી.

શ્રી ગોવિંદભાઈને સુરતમાં બધા ભગત કહે છે. પેઢી દર પેઢીથી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં માને. મને ડર હતો કે આ માણસ જુનવાણી

હશે. કેમ કરીને બધાંની સાથે સેટ થશે? પણ થોડા જ દિવસોમાં મેં જોયું કે આ તો આધુનિક માણસ છે. અમારી સાથે તો ઠીક, બાળકો સાથે પણ સેટ થઈ જાય છે. લોકો તેમને 'ભગત' કહે છે તે યોગ્ય જ છે. તેમને સિનેમાનાં જૂનાં ગીતો ગમે છે. જ્યારે હું તેના અર્થો કરી બતાવું છું ત્યારે તો તેમની ખુશીનો પાર નથી રહેતો. કહે કે વર્ષોથી સાંભળીએ છીએ પણ કશી ખબર જ ન હતી, આજે ખબર પડી. મારી દૃષ્ટિએ ઉર્દૂ શાયરીમાં ઘણું ઊંડાણ છે. શ્રી ગોવિંદભાઈ બાળકો સાથે અંતકડી પણ કરાવે છે. સૌની સાથે પ્રેમ અને સંસ્કારિતાની સાથે વ્યવહાર કરતા હોવાથી પ્રવાસીઓની શિસ્તમાં સારી અસર થાય છે.

બાદશાહની તો વાત જ શી કરવી? તેમની મૌન ઉદારતા ભાગ્યે જ જોવા મળે તેવી છે. સૌને ચીજો લાવી-લાવીને જમાડે પછી જ જમે. કશી મોટાઈ નહિ, કોઈ અભિમાન નહિ, ગતકડાં એવાં સંભળાવે કે બધાં હસી પડે. પ્રવાસને રસમય બનાવવામાં તેમનો હાથ સારો રહ્યો.

અજિત શાહ છે તો વાણિયા પણ તેમનામાં વાણિયાપણું જોવા ન મળે. શસ્ત્ર ખરીદવાની તેમની વૃત્તિથી મને આનંદ થતો. જે દિવસે વાણિયા પણ શસ્ત્રધારી થશે ત્યારે હિન્દુ પ્રજા સાચી રીતે બળવાન થશે. પ્રત્યેક પ્રવાસની માફક આ વખતે પણ પાણીની સેવા તેમણે ઉપાડી હતી.

આ વખતે મારા પગે બહુ સોજા આવતા હતા. આખો દિવસ ચાલ ચાલ કરવાથી અને પગ લટકતા રાખવાથી તથા લાંબો સમય ઊભા રહેવાથી પગના પંજા સૂજી જતા. સાંજે સૂતાં પહેલાં કેટલાય લોકો મારા પગને માલિશ કરતા તે સૌનો જેટલો આભાર માનું તેટલો થોડો જ કહેવાય.

મારા રૂમમાં શ્રી પોપટલાલ રહેતા તેથી મારાં કપડાં ધોવાથી બધું કામ તેઓ કરતા તે માટે તેમનો આભાર.

શ્રી જગદીશભાઈ અમારા મુખ્ય માણસ હતા. પૂરો કાર્યક્રમ તૈયાર કરવાથી માંડીને પ્રવાસમાં પણ નાનીમોટી આવશ્યકતાઓનું ધ્યાન રાખતા.

શ્રી રાજ ટ્રાવેલ્સને પણ ધન્યવાદ આપવા ઘટે. અમારી અનુકૂળતા પ્રમાણે તેમણે કાર્યક્રમો ગોઠવ્યા અને કાળજી રાખી એટલું જ નહિ, મારો પૂરો પ્રવાસ રાજ તરફથી ફ્રી રખાયો હતો તે માટે પણ તેમને ધન્યવાદ ઘટે.

આજ સુધી ઘણા પ્રવાસો કરવાનો ઈશ્વરે મને મોકો આપ્યો છે પણ આ વખતે મને લાગ્યું કે હવે હું વૃદ્ધ થઈ ગયો છું. પહેલાં આવો અનુભવ નહોતો થયો. પ્રકૃતિ—પ્રકૃતિનું કામ કરતી જ રહે છે.

ડૉ. પ્રવીણભાઈના અમેરિકા ગયા પછી સજ્જનબાએ પાંચેક દિવસ સુધી કુશળતાપૂર્વક અનુવાદ કરવાનું કામ સંભાળ્યું તે માટે તેમનો પણ આભાર. શ્રી વલ્લભભાઈ 'શાયર' અને તેમનો પરિવાર અવારનવાર ગીતો ભજનો ગાઈને સૌનું મનોરંજન કરતાં તેમનો પણ આભાર.

પૂરા પ્રવાસમાં કોઈ માંદું ન પડ્યું. બીજી કોઈ તકલીફ ન થઈ અને બધાંએ આનંદપૂર્વક પ્રવાસ કર્યો તે માટે પરમકૃપાળુ પરમાત્માનો ખૂબ-ખૂબ આભાર.

આ પુસ્તકનું પ્રૂફ જોવા તથા જોડણી સુધારવા માટે પ્રો. ચિમનભાઈ ત્રિવેદી તથા શ્રી રમેશભાઈ જોશીનો પણ આભાર.

શ્રી ગૂર્જર પ્રકાશને ભારે તીવ્રતાથી પ્રાથમિકતા આપીને આ પુસ્તક છાપ્યું તથા ઓછી કિંમત રાખી તે માટે તેમનો પણ આભાર.

અંતમાં પુસ્તકમાં કોઈ ક્ષતિ દેખાય તો ઉદાર વાચકો તે જણાવશે તો નવી આવૃત્તિમાં સુધારો કરવા પ્રયત્ન થશે.

સ્વામી સચ્ચિદાનન્દ

તા. 24-7-2008

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ
દંતાલી-પેટલાદ.
જિ. આણંદ-388450
ગુજરાત.
ફોનઃ (02697) 252480

1. પ્રસ્થાન

રશિયા અને ચીન જોયા પછી મારી ઇચ્છા બીજા સામ્યવાદી દેશો જોવાની હતી. મેં જોયું કે સામ્યવાદી વિચારસરણીના કારણે રશિયાનું અર્થતંત્ર બરબાદ થઈ ગયું હતું. પણ સામ્યવાદની સાથે મૂડીવાદને મેળવવાના કારણે ચીન બમણું સફળ થયું હતું. જે કામ ચીન કરી શક્યું તે રશિયા હજી પણ કરી શક્યું નથી. મૂડીથી મૂડી આવે. અને મૂડીરોકાણ કર્યા વિના રાષ્ટ્ર સમૃદ્ધ ન બને. ચીનમાં મબલક મૂડીરોકાણ થવા લાગ્યું છે. સાથે-સાથે સામ્યવાદી કઠોર કાયદા હોવાથી મજૂર પ્રૉબ્લેમ પણ નથી, મૂડી અને શ્રમ મિત્ર બન્યાં છે, શત્રુ નહિ. તેથી ઝડપથી વિકાસ થઈ રહ્યો છે. પહેલાં મૂડી અને શ્રમ શત્રુ હતાં. તેથી શ્રમિકોને જોઈને મૂડી દૂરથી જ ભાગી જતી હતી. આ બેના મેળની સાથે સરકારી તંત્રનો પણ મેળ થયો છે. બધા નિર્ણયો ઝડપી બનાવાયા છે. ધક્કા નહિ ખવડાવવાના. મૂડીરોકાણકારોના પ્રશ્નો સામે ચાલીને ઉકેલવાના, જેથી ધક્કા ખાવાથી છુટકારો મળ્યો. આ ત્રણનો મેળ જો ભારતમાં કરાવી શકાયો હોત તો આજે ભારત ચીન કરતાં પણ આગળ હોત. વિકાસ અને વિનાશ મૂળમાં તો રાજસત્તાના નિર્ણયો અને સિદ્ધાંતોમાંથી આવતાં હોય છે.

આ વખતે અમે પ્રવાસની વ્યવસ્થાની જવાબદારી રાજ ટ્રાવેલ્સને સોંપી હતી. શ્રી જગદીશભાઈ 'જગડુશા' રાજ ટ્રાવેલ્સની અમદાવાદ શાખાનાં શ્રેયાબહેનને અનેક વાર મળ્યા અને આખરી ઓપ આપતા રહ્યા. શ્રેયાબહેન પણ ભલાં અને એમણે પૂરો રસ લીધો. વીસેક દિવસના પ્રવાસમાં અમારે પૂર્વ યુરોપના જોવાય તેટલા દેશો જોઈ લેવા હતા. 1-2 વર્ષ પહેલાં અમે વિસા માટે પ્રયત્નો કરેલા પણ સામ્યવાદી દેશો જલદી વિસા આપતા નહિ તેથી કામ આગળ વધી શક્યું ન હતું. આ વખતે ફરી પ્રયત્નો કર્યા અને સફળ રહ્યા. માત્ર પોલૅન્ડે થોડી આનાકાની કરી. તેણે કેટલાક લોકોને રૂબરૂ બોલાવ્યા અને કલ્લાકો સુધી પૂછપરછ કરી, મારી સાથે પણ ટેલિફોન પર લાંબો સમય પ્રશ્નોત્તરી ચલાવી. મૂળમાં તેમને મારા ઉપર શંકા હતી કે હું ધર્મપ્રચાર કરવા માટે તો નથી જઈ રહ્યો ને? અંતે તેમનું સમાધાન થયું. તેમને કોણ સમજાવે કે હિન્દુ ધર્મ 'પ્રસારેબલ' નથી. અર્થાત્ કોઈને હિન્દુ બનાવી શકાતા નથી. હિન્દુ બનાવીને રોટી-બેટીનો પ્રશ્ન ઉકેલી શકાતો નથી. તેથી હિન્દુ પ્રજા ક્ષીયમાન બની છે. હા, 'પ્રસારેબલ' ધર્મો વર્ધમાન બન્યા છે. દિનપ્રતિદિન ક્ષીણ થતી હોવા છતાં પણ ગુરુલોકો પ્રજાને મહાનતાનો નશો ચઢાવતા રહે છે તેથી કોઈને ખાસ ચિંતા થતી નથી.

અંતે અમે 37 પ્રવાસીઓ તૈયાર થઈ ગયાં. મારી ઇચ્છા 15-20ની જ હતી. પણ કોને ના કહેવી! બધાં જ પરિચિતો હતાં. 27 ભારતથી અને 10 અમેરિકાનાં પ્રવાસીઓ હતાં. અમારે ઊંઝા, અમદાવાદ, વડોદરાના પ્રવાસીઓએ અમદાવાદથી જેટ ઍરવેઝમાં મુંબઈ પહોંચવાનું હતું. સુરતના ભાઈઓ સીધા જ રોડ રસ્તે મુંબઈ આવવાના હતા. મુંબઈથી બધાંએ મળીને પ્રથમ ગ્રીસના ઍથેન્સ શહેર જવાનું હતું.

અમે બધાં અમદાવાદના ડૉમેસ્ટિક હવાઈમથકે ભેગાં થયાં. હવાઈમથકના નવા રૂપરંગ જોઈને આનંદ થયો. હવે આપણે પણ પશ્ચિમની તુલનાવાળાં ભવનો બનાવી રહ્યા છીએ. ગૌરવ કરવાનાં કારણો હોય તો જ ગૌરવ થાય. કારણો વિનાનું ગૌરવ મિથ્યા હોય છે અને હાનિકારક બનતું હોય છે. પ્રજાને મિથ્યાગૌરવની ધારણાથી બચાવવી જોઈએ. અમે બધાં રાતના 11.30 વાગ્યે જેટ ઍરવેઝ દ્વારા ઊડ્યાં અને મુંબઈ પહોંચી ગયાં. હવે ભારતમાં ઘણી ઍરવેઝ કામે લાગી છે જેથી પ્રવાસન સરળ બન્યું છે. સરકારે એક સારી વ્યવસ્થા એ કરી છે કે ડૉમેસ્ટિક હવાઈમથકથી તમે કશો ચાર્જ આપ્યા વિના જ ઇન્ટરનેશનલ હવાઈમથકે જઈ શકો છો. સામાનપ્રાપ્તિના સ્થળની સમીપમાં જ સર્વિસ બસ મળી રહે છે. હા, ટિકિટ બતાવવી જરૂરી હોય છે. અમે તો બધાં બસમાં ગોઠવાયાં અને રવાના થયાં. મેં જોયું કે મારી નજીકમાંની સીટ પર એક તુર્કી મુસ્લિમ યુવાન બેઠો છે. બસની અંદર એક બાળકવાળી બહેન ઊભી હતી. એક હાથે બસનો સળિયો અને બીજા હાથે છોકરું તેડેલું. હું મારી સાથેના પ્રવાસીને ઊભા થઈને જગ્યા આપવાનું કહું તે પહેલાં તો પેલો તુર્કીશ યુવાન ઊભો થઈ ગયો અને પોતાની જગ્યાએ પેલી બહેનને બેસાડી દીધી. મને બહુ જ આનંદ થયો. માનવતા અને સંસ્કાર આજે પણ બધે જોવા મળે છે.

ઇન્ટરનેશનલ હવાઈમથકમાં પ્રવેશ કર્યો. જો તમારે વિદેશ જવું હોય તો ત્રણેક કલાક પહેલાં પહોંચવું જરૂરી છે. ક્યારે કઈ ચીજનો વાંધો પડે તે કહી ન શકાય. ટર્કીનું બૂથ ઘણે દૂર—છેક છેડે હતું. ગરગડીવાળી બૅગોએ ઘણું કામ સરળ કરી દીધું છે. અમે તો છેક છેડે

પહોંચી ગયાં. સુરતથી શ્રી ગોવિંદભાઈ ધોળકિયા પણ આવી ગયા હતા તે પણ સાથે ભળી ગયા. પણ બીજા ભાઈઓ હજી આવવાના બાકી હતા. તે બધા રાજની બસમાં આવી રહ્યા હતા. અમારો પ્રવાસ-મૅનેજર ઋષિરાજ મીના છે તે પણ મળ્યો. આ યુવાને ઘણા પ્રવાસીઓને ઘણા દેશોની ટૂર કરાવી છે તેથી અનુભવી છે. તેણે બધાંના પાસપૉર્ટ ભેગા કરીને તપાસવા માંડ્યા. તો જણાયું કે ગોવિંદભાઈના પાસપૉર્ટમાં વિસા જ નથી. ગોવિંદભાઈ પેલા સુરતી પ્રવાસીઓને લેવા દરવાજે ગયા છે એટલે હાજર નથી. બધાંને ફાળ પડી, હવે શું થાય! વિસા વિના તો પ્રવાસ જ ન થાય, તેમનાં પત્ની પણ ચિંતિત થઈ ગયાં. રાતના બે વાગી ચૂક્યા છે. ઋષિએ તરત જ અમદાવાદ શ્રેયાને મોબાઇલ કર્યો. શ્રેયાએ જાગીને તરત જ જવાબ આપ્યો કે ગોવિંદભાઈને બે પાસપૉર્ટ છે. એટલે જૂના પાસપૉર્ટમાં ફલાણા પાના ઉપર જુઓ. મને સુખદ આશ્ચર્ય થયું. આ બહેન સ્વિચ ઑફ કરીને સૂતી હોત તો અમારું શું થાત? કદાચ સ્વિચ ઑફ મોબાઇલ ન હોત પણ "મૂઆ, રાત્રે પણ ઊંઘવા દેતા નથી" તેમ માનીને મોબાઇલ જ ન ઉપાડ્યો હોત તો? હવે મોબાઇલની સાથે ધારકની મહત્તા પણ સમજાઈ. શ્રી ગોવિંદભાઈનાં ધર્મપત્ની ચંપાબહેને જૂનો પાસપૉર્ટ આપ્યો. જોયું તો તેમાં વિસા હતા. સૌને આનંદ થઈ ગયો. મને શ્રેયા પ્રત્યે માન થઈ ગયું. જો આ સરકારી કર્મચારી હોત તો? કલ્પના કરી શકો છો. ખાનગીકરણ કેટલું જરૂરી હતું. ખાનગીકરણમાં કર્મચારીઓ વધુ જવાબદારીથી કામ કરે છે.

સુરતવાળા બધા ભાઈઓ આવી ગયા. જેમાં 4-5 તો બાળકો છે. પોતાનાં બાળકોને પણ વિદેશપ્રવાસ કરાવવાની ધારણા મને ગમી. કારણ કે ભવિષ્ય એ જ બાળકો છે. 31મી તારીખ શરૂ થઈ ચૂકી છે, પણ હજી સૂર્યોદયને ઘણી વાર છે. પરોઢિયાના સાડા પાંચ વાગ્યે અંતે અમારા વિમાને ઉડાન ભરી. અમારામાંથી કેટલાંક તો પ્રથમ વાર જ વિમાનમાં બેઠાં છે અને પ્રથમ વાર જ વિદેશ જઈ રહ્યાં છે. તેમનો રોમાંચ જોવા જેવો છે. તેમાંના એક છે વલ્લભભાઈ રાદડિયા. તેમના આનંદનો તો પાર નથી. મોટા-મોટા અવાજે તે ખુશી વ્યક્ત કરી રહ્યા છે. હજી સૂર્યોદય થયો નથી તેથી સૌ કોઈ આખી રાતનો ઉજાગરો હોવાથી આંખો બંધ કરીને બેઠાં રહ્યાં. તમે માનો કે ન માનો, જે ઊંઘ રાત્રે આવે છે તે દિવસે નથી આવતી. અમારે પાકિસ્તાનના બલૂચિસ્તાન ઉપર થઈને ઈરાનમાં પ્રવેશવાનું છે. જો તમારી સીટ બારી પાસે હોય અને તમને ભૂગોળમાં રસ હોય તો નીચેનાં દશ્યોથી આનંદ અને જ્ઞાન બન્ને મેળવી શકો છો. હવે તો મોટાં વિમાનોમાં ક્ષણે-ક્ષણે વિમાનની સ્થિતિ બતાવવામાં આવે છે તેના પરથી તમે નક્કી કરી શકો કે અત્યારે તમે ક્યાં ઊડી રહ્યાં છો. અમારી એરબસ 300ની બહાર માયનસ 45 તાપમાન છે. એક જ મિનિટમાં ઠંડીથી માણસ મરી જાય પણ વિમાન ગરમ છે. કારણ કે તેવી વ્યવસ્થા છે.

આ જ રસ્તે હું એક વાર ટર્કી ગયો હતો એટલે મારા માટે નવું ન હતું તોપણ મેં જોયું તો દૂર-દૂર સુધી લુખ્ખા ડુંગરા જ ડુંગરા છે. ક્યાંય ઘાસનું તણખલું કે પાણીનું ટીપું પણ દેખાતું નથી. આ જ પ્રદેશમાં પાકિસ્તાને અણુવિસ્ફોટ કરી ભારતના અણુવિસ્ફોટને ઝાંખો પાડી દીધો હતો. યાદ રહે, મુસ્લિમો હંમેશાં શસ્ત્રવાદી રહ્યા છે. તે કદી અહિંસાવાદી હોવાની વાત પણ નથી કરતા. તેથી ભૂખ્યા રહીને પણ શસ્ત્રોની બાબતમાં પછાત થતા નથી. શસ્ત્રોની બાબતમાં પાકિસ્તાન આપણા કરતાં હંમેશાં આગળ ને આગળ જ રહ્યું છે. કારણ કે આપણે શસ્ત્રવાદી નથી, અહિંસાવાદી છીએ. ન છૂટકે જ શસ્ત્રો વસાવીએ છીએ. એટલે આપણે આક્રમક નથી થઈ શકતા, પણ માત્ર રક્ષક જ થઈએ છીએ.

બલૂચિસ્તાનમાંથી હવે અમે ઈરાનમાં પ્રવેશ્યા છીએ. ઈરાનનો આ ભાગ પણ લુખ્ખા ડુંગરાઓથી છવાયેલો છે. કેટલાક ઊંચા ડુંગરાઓ ઉપર બરફ છવાયેલો દેખાય છે. બરફ હોય એટલે નદી હોય જ. કારણ કે બરફ પીગળીને નાની-મોટી નદીઓ બનાવતો હોય છે. નદી હોય એટલે તેના કિનારે થોડી હરિયાળી પણ હોય. હરિયાળી હોય એટલે જીવન પણ હોય. ક્યાંક-ક્યાંક જીવન દેખાવા લાગ્યું છે પણ નહિવત્. ઈરાન, અસુરોનો પ્રાચીન દેશ છે. આ તરફ ભારતમાં સુર રહેતા અને પેલી તરફ ઈરાનમાં અસુર રહેતા. બન્ને જાતિવાચક શબ્દો છે. બન્નેનો સંગ્રામ ચાલ્યા કરતો. અસુરોનો ભગવાન અહુરમજદ હતો. અસુરો અગ્નિપૂજક હતા અને તેમના બહાદુર રાજા દારાયસે છેક યુરોપ સુધી અને પૂર્વમાં સિંધ—પંજાબ સુધી પોતાનું સામ્રાજ્ય ફેલાવ્યું હતું. જેમ સિકંદર મહાન હતો તેમ દારાયસ પણ મહાન સેનાપતિ હતો. પછી તો ઘણાં વર્ષો પછી અરબસ્તાનના મુસ્લિમ આરબો ચઢી આવ્યા. ઈરાનને જીતી લીધો. બધું બાળીને ખાખ કરી નાખ્યું. જેમાં વિશ્વની ભવ્યતમ લાઇબ્રેરી પુસ્તકો સાથે બાળી નાખી. પ્રાણ અને ધર્મરક્ષા કરવા દારાયસના વારસદારો ભાગ્યા અને ગુજરાતના સંજાણ બંદરે ઊતર્યા. અહીં જ વસી ગયા. તે પારસી કહેવાયા. ઇસ્લામના રંગે ઈરાનને રંગીને આરબો પાછા જતા રહ્યા. બધું બદલાઈ ગયું. સદીઓ પછી ઈરાનને એક આધુનિક વિચારવાળો શાહ મળ્યો. તેણે અમેરિકા—બ્રિટન વગેરે પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો સાથે મૈત્રી

કરી. ઈરાનને યુરોપ બનાવી દીધું. પણ આ પ્રગતિને જુનવાણી કટ્ટરવાદીઓ પચાવી—સ્વીકારી ન શક્યા. દેશનિકાલ પામેલા મોટા ધર્મગુરુ આયાતોલ્લા ખોમૈની પાછા આવ્યા અને સત્તા પડાવી લીધી. જોતજોતામાં બધું બદલાઈ ગયું. યુરોપ જેવું ઈરાન પાછું બંધિયાર થઈ ગયું. દાઢી વિના કોઈ પુરુષ નહિ અને બુરખા વિના કોઈ સ્ત્રી નહિ, હજારો માર્યા ગયા. ધર્મની ઉત્ક્રાન્તિમાંથી અપક્રાન્તિ થઈ ગઈ. હવે આજે ઈરાન પરમાણુ બૉમ્બ બનાવી રહ્યું છે. અમેરિકાને પાકિસ્તાનના અણુબૉમ્બ કરતાં ઈરાનના અણુબૉમ્બની ભારે ચિંતા છે. ભારતના અણુબૉમ્બની એટલી ચિંતા નથી કારણ કે હિન્દુઓ લડાયક નથી હોતા. કદાચ લડવું પડે તોપણ ભીષણ સંહાર નથી કરી શકતા. તેથી અમેરિકાને ભારતની બહુ ચિંતા નથી. પાકિસ્તાન અને ઈરાનની બહુ ચિંતા છે. પાકિસ્તાન કરતાં પણ ઈરાનનો અણુબૉમ્બ પશ્ચિમ માટે અને ભારત માટે પણ વધુ ખતરનાક સાબિત થઈ શકે છે. કારણ કે અહુરો ભીષણ નરસંહાર કરી શકે છે. ઈરાનનો બાદશાહ નાદિરશાહ દિલ્હી પર ચઢી આવેલો, કોઈકે કાંઈ મજાક—મશ્કરી કરી હશે તેથી નારાજ થઈને તેણે પૂરી દિલ્હીમાં કત્લેઆમનો હુકમ આપેલો. સાંજ પડતાં સુધીમાં તો દિલ્હી લાશોના ઢગલાથી ભરાઈ ગયેલું. આજે ઘણી વાર આપણા રાજનેતાઓ ભારત-ઈરાનના પ્રાચીન સંબંધોનું ગૌરવ લે છે. તેમની ઐતિહાસિક નાદાની ઉપર હસવું ન આવે તો બીજું શું આવે? હવે ઈરાનનો ગૅસ લાવવા માટે પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. આ લુખ્ખા પર્વતોની નીચે ગૅસનો વિપુલ ભંડાર દબાયેલો છે. પણ ઉદ્યોગો નથી. એટલે વધારાનો ગૅસ ભારત-પાકિસ્તાનને વેચવા માગે છે. તેની પાઈપલાઈન આજના તાલીબાની કટ્ટર પંથીઓના ક્ષેત્રમાંથી પસાર થવાની છે. ખબર નહિ, તે તાલીબાનો પાઈપ લાઈનને શું કરશે? કદાચ જે વાત નાનું બાળક પણ સમજી શકે તેમ છે તે વાતને નેતાઓ નથી સમજી શકતા—કદાચ તેઓ બચપણથી પણ પૂર્વાવસ્થામાં જીવતા હશે.

વિમાનનો સ્ક્રીન બતાવે છે કે અમે હવે ઈરાન પાર કરીને ટર્કીમાં પ્રવેશી ચૂક્યાં છીએ. આ ભૂમિ પણ એવી જ છે. ઉપર આરબ દેશો છે. જે હંમેશાં અશાન્ત રહેતા હોય છે.

વિમાનમાં સવારનો ચા-નાસ્તો પીરસાય છે. પરિચારિકા બહેનો ટર્કીની—યુરોપિયન જેવી છે. બધાંએ પ્લાસ્ટિકનાં મોજાં પહેર્યાં છે. ચીપિયાના દ્વારા વસ્તુઓને ઉપાડીને આપે છે. ખુલ્લા હાથે અડાય નહિ. અમારામાંથી કેટલાક “એ… એ… એ…” કરવા લાગ્યા. તો કેટલાક પરિચારિકાના શરીરને હાથ અડાડીને પોતાની માગણી રાખતા રહ્યા. મેં તેમને સમજાવ્યું કે એ-એ ન કરાય. પ્લીઝથી વાત શરૂ કરાય અને થૅંક્યુથી પૂરી કરાય. અને કોઈને હાથ તો ન જ અડાડાય. અડ્યા વિના જ વાત કરાય. આ ઘડતર છે, સભ્યતાનું. પણ આ બધું ઘડતર બચપણથી જ થાય. હા, ઘડાયેલા માણસોથી.

વિદેશ જનારા લોકોએ આંતરરાષ્ટ્રીય સભ્યતાને સમજીને જ પ્રવાસ કરવો જોઈએ. જેથી આપણે સારા દેખાઈએ. બને તો દેશમાં પણ આવી સભ્યતાથી જ વ્યવહાર કરતાં શીખવું—શિખવાડવું જોઈએ. જેથી ઘણી તોછડાઈથી બચી શકાય.

30-6-08

*

2. ઍથેન્સ તરફ

અમે ઇસ્તંબુલ પહોંચી ગયાં છીએ. અહીં માત્ર આઠ જ કલાક રોકાઈને બીજી ફ્લાઇટથી અમારે સીધા ઍથેન્સ જવાનું છે. આઠ કલાક કાઢવા માટે અમે હવાઈમથક પર જગ્યા શોધી રહ્યાં છીએ. ત્યાં ગજેરાએ શોધી કાઢ્યું કે અહીં એક એવી હોટલ છે જે ચાર કલાક માટે આરામ કરવા માટે આપે છે. તેમની યોજના હતી કે આપણે 2-3 કમરા રાખીએ બબ્બે જણા આરામ કરે. બીજા મહેમાન તરીકે બેસે. તે પ્રમાણે તેમણે ત્રણેક રૂમો રાખ્યા. પણ વ્યવસ્થાપકે પાસપૉર્ટ પ્રમાણેના બે માણસોને જ રૂમમાં પેસવા દીધા. બાકીનાં બહાર રહ્યાં. યોજના સફળ ન રહી. અહીં હવાઈમથક ઉપરની હોટલમાં વધારાના લોકોને બેસવા દેવાથી લોકો ન્હાવા-ધોવાનો પણ ફાયદો ઉઠાવી શકે છે તેથી તેમને રોક્યાં હતાં. અમે ન્હાયાં-ધોયાં. પ્રવાસમાં ન્હાવા-ધોવાનો દઢ આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ. જેવી શક્યતા અને સગવડ હોય તે પ્રમાણે નિભાવી લેવું જોઈએ. ચાર કલાક પહેલાં જ અમે રૂમો ખાલી કરી નાખ્યા અને એક જગ્યાએ બધાં ભેગાં થયાં.. સૌ પોતપોતાનું ભાથું કાઢીને ખાવા-ખવડાવવા લાગ્યાં. મારી સૂચના પ્રમાણે સમર્પણાએ દૂધની દશમીઓ બનાવી હતી તે બધાંને બહુ ગમી.

અમે સમય પસાર કરી રહ્યાં છીએ. આ ઇસ્તંબુલ ઓટોમન સામ્રાજ્યની રાજધાની રહી હતી. ઓટોમન સામ્રાજ્ય તેના સમયનું શક્તિશાળી સામ્રાજ્ય હતું. દૂર દૂર સુધી તેણે પોતાના સીમાડા વિસ્તાર્યા હતા. પછી મહાન નેતા અતાતુર્ક કમાલપાશા આવ્યા. તેમણે તો ટર્કીની શિકલ જ બદલી નાખી. રૂઢિવાદી ઇસ્લામિક રાષ્ટ્રની જગ્યાએ તેમણે આધુનિક યુરોપિયન રાષ્ટ્ર બનાવીને ખૂબ સમૃદ્ધ બનાવ્યું. હવે ફરી પાછું આટલાં વર્ષો પછી તેને જુનવાણી ઇસ્લામિક રાષ્ટ્ર બનાવવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. હમણાંની ચૂંટણીમાં જુનવાણી પાર્ટી જીતી છે. લોકો રસ્તા પર ઊતરી આવ્યા હતા વિરોધ કરવા માટે. લોકો યુરોપિયન જીવનપદ્ધતિ પસંદ કરે છે. તેમને દાઢી-બુરખો નથી જોઈતો. જોઈએ, હવે શું થાય છે?

લગભગ પ્રત્યેક મુસ્લિમબહુલ રાષ્ટ્રમાં આ પ્રશ્ન છે જ. મુલ્લાં—મૌલવીઓથી પ્રભાવિત વર્ગ જુનવાણી પ્રથાવાળું શાસન ઇચ્છે છે, જ્યારે કૉલેજવાળો વર્ગ આધુનિક પદ્ધતિ ઇચ્છે છે. કૉલેજ જનારાઓમાં મુસ્લિમોની સંખ્યા ઓછી હોય છે. મદરેસાવાળા વધારે હોય છે. જોકે હજી સુધી તો અહીં નવી વ્યવસ્થા જ કામ કરે છે. અમને ક્યાંય દાઢી કે બુરખો જોવા મળતો નથી. ક્યાંય અરબી લિપિ પણ દેખાતી નથી. કટ્ટરતા અને વિકાસ સાથે રહી શકતાં નથી. અંતે સમય પસાર કરીને અમે બધાં ઍથેન્સ જવા રવાના થયાં.

અમારા વિમાનમાં સાયપ્રસના ઘણા ખેલાડીઓ પણ પ્રવાસ કરે છે. સાયપ્રસ એક ટાપુ છે અને ગ્રીસની નજીક છે. પહેલાં તેના પર ગ્રીસની સત્તા હતી પણ ટર્કીએ આક્રમણ કરી કેટલોક ભાગ પચાવી લીધો એટલે હવે સાયપ્રસના બે બાગ છે. 1. ટર્કી સાયપ્રસ જ્યાં મુસ્લિમોની બહુલતા છે. 2. ગ્રીસ સાયપ્રસ જ્યાં ગ્રીકોની બહુલતા છે. બન્ને વચ્ચે ખાસું યુદ્ધ થયું હતું. અંતે મારે તેની તલવાર થઈ અને ટર્કીએ એક ભાગ પડાવી લીધો. ટર્કીથી આ ટાપુ ખાસો દૂર છે. પણ ટર્કીની સફળતામાં ત્યાં વસાવેલા ટર્કી મુસ્લિમો પણ છે. પ્રથમ પોતાના ધર્મવાળા નાગરિકો વસાવો કે વધારો પછી સમયની રાહ જુઓ. સમય મળતાં જ યુદ્ધ કરાવો અને પડાવાય તેટલું પડાવી લો. આનું નામ રાજકારણ છે. લાંબા સમયની ધીરજવાળું. અમે બધાં ઍથેન્સ ઊતરી ચૂક્યાં છીએ. હવે ફૉર્મ ભરવાં, પાસપૉર્ટ પર સિક્કા લગાવવા વગેરે નીકળી ગયું છે. આખું યુરોપ એક થઈ રહ્યું છે. એક દેશ વિસા આપે તો બધા માન્ય રાખે છે. બસ, પછી તો ફરો જ ફરો. મેં બધાં પ્રવાસીઓને રુદ્રાક્ષની માળા ભેટ આપી છે, જે બધાંને બહુ ગમી છે. સૌ કોઈએ પહેરી છે. પણ હવાઈમથકના ઇમિગ્રેશનવાળા કર્મચારીની નજર રતિલાલ ઉપર પડી અને માળા જોઈ, પૂછ્યું કે આ માળા શા માટે છે? તો કહે કે શાન્તિ માટે. પેલાએ પૂછ્યું કે આ પહેરવાથી પૈસો મળે છે? તો રતિલાલે કહ્યું કે આનાથી પૈસો પણ મળે છે. પેલાએ માગી લીધી અને રતિલાલે આપી દીધી. આ દેશમાં પણ પૈસાદાર થવાનાં આવાં ફાંફાં મારવાનો રિવાજ છે. સૌને પૈસાદાર થવું છે. કોઈ કંઠી બાંધે અને ધનવાન બનાવી દે તેવી આશા. હજારો ઘેટાંઓ કંઠીની શોધમાં ફરતાં રહે છે અને કંઠી બંધાવી લે છે. તેમને ખબર નથી કે હવે તારે દર વર્ષે બે વાર ઊન ઉતારીને આપવું પડશે. પેલો ધનવાન થાય કે ન થાય પણ કંઠીવાળાને તો ઊન પાકું થઈ ગયું. ધનવાન થવાની લાલચથી ધર્મ બદલનારા વિશ્વસનીય નથી રહેતા. અમે બધાં અમારો સામાન મેળવી રહ્યાં છીએ ત્યાં લંડનથી યામિની આવી ગઈ અને મળી. અમારા 10 પ્રવાસીઓ અહીં અમેરિકાથી સવારના આવી ચૂક્યા છે. તેમાંની એક યામિની લંડનથી આવી છે. તેના પતિ રાજેન્દ્રકુમાર પટેલ દંતાલીના જમાઈ છે. હવે તમે સમજ્યા હશો કે

યામિની દંતાલીની દીકરી છે.

અમે બધાં સામાન લઈને બહાર નીકળ્યાં કોઈ કશી રોકટોક નહિ. દશ જ મિનિટમાં કામ પતી ગયું. બહાર અમારી બસ તૈયાર ઊભી છે. અમારો ડ્રાઇવર મજૂરની માફક અમારો બધો સામાન બસના પેટમાં ગોઠવવા લાગ્યો. કોઈની જરૂર નહિ, એકલો જ બસ છે. આ યુરોપ છે. અહીં કામ કરવામાં કોઈને કશી શરમ કે લાજમેણું નથી. આપણો ડ્રાઇવર આવી મજૂરી ન કરે. ઊભો રહે. હુકમ કરે.

અમારી બસ ચાલુ થઈ ગઈ. મીનાએ જરૂરી સૂચનાઓ આપી. ઍથેન્સનું નામ મૂળ તો ઍથેના હતું. ઍથેના ગ્રીક દેવી હતી. અહીં સેંકડો દેવ-દેવીઓ હતાં. જેનો પ્રભાવ આજે પણ છે. લાંબો પ્રવાસ કરીને અંતે અમે અમારી હોટલ પર પહોંચી ગયાં. ઍથેન્સ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં વસ્યું છે. આજુબાજુ કેટલાક ડુંગરા દેખાય છે. અહીં સાંજના છ વાગ્યે દુકાનો બંધ થઈ જાય છે. હા, મોટા સ્ટોરો 9 વાગ્યા સુધી ખુલ્લા રહી શકે છે. હોટલ ક્રિસ્ટીનાની સામે જ અમે બસ ઊભી રાખી છે. અમારા નવ અમેરિકન સાથીઓને લઈને પછી રવાના થવાનું છે. બધાં મળ્યાં. આનંદ થયો. અમારો ડ્રાઇવર જ્યારે જ્યારે સિગારેટ પીવી હોય છે ત્યારે નીચે ઊતરીને જ પીએ છે. આ લોકો પાસેથી આપણે આ વસ્તુ શીખવાની છે. તે કદી પણ બસમાં સિગારેટ પીતો નથી. ઍથેન્સમાં બહુમાળી મકાનો જોવા નથી મળતાં. વધુમાં વધુ ચારેક માળનાં મકાનો દેખાય છે. કદાચ જમીનની તંગી નહિ હોય. વસ્તી ઓછી છે. શહેર સ્વચ્છ અને શાંત છે. અહીં સ્કૂટરો ચાલે છે, પણ પાછળ બેઠેલા માટે હેલમેટ ફરજિયાત લાગતી નથી. ફૂટપાથ ઉપર નાનાં પણ સુંદર વૃક્ષો ઉગાડેલાં છે. રોડ અને ફૂટપાથની સ્વચ્છતા જોઈને અહોભાવ થાય છે. ક્યાંય કશો કચરો તો શું કોઈ કાગળિયું પણ દેખાતું નથી. અહીંના લોકો ગોરા તો છે પણ વાળ તથા આંખો કાળાં હોય છે. ઉત્તર યુરોપના લોકોના વાળ સોનેરી તથા આંખો બ્લૂ હોય છે. ઓળખનારા બન્નેને ઓળખી શકે છે. અહીં પણ ભાડાની ટેક્ષીઓ ભારત જેવી પીળી નાની અને સાદી છે. અહીં પાટા વિનાની ટ્રામ ચાલે છે. રબરનાં ટાયરો ઉપર નિશ્ચિત માર્ગો પર ચાલે છે. ઉપરના વીજળીના વાયરોમાંથી શક્તિ મેળવે છે. ફૂટપાથ પર જ એક બહુ મોટું ટાવર જેવું ઘડિયાળ બેસાડેલું છે. તે એટલું નીચું છે કે લોકો હાથ અડાડી શકે છે. વર્ષોથી આ ઘડિયાળ લોકોને સમય બતાવે છે પણ લોકોએ કશું નુકસાન કર્યું નથી.

અમે પૂર્વનિર્ધારિત એક રેસ્ટોરાંમાં જમ્યાં, પણ લોકોને મજા ન આવી. અહીંના વેજિટેરિયન ભોજનમાં આપણા મસાલા ન હોય. વળી પીરસવાની પદ્ધતિ જુદી. સૌ પ્રથમ ભજિયાં મૂકેલાં જે ખાતાં ખાતાં લોકોનાં પેટ ભરાઈ ગયાં. એ પછી વારાફરતી એક એક વસ્તુઓ આવતી રહી પણ લોકો જમી ચૂક્યા હતા. છેવટમાં મીઠાઈ આવી ત્યારે તો કોઈ ખાનારું જ ન હતું. આપણે એકસાથે બધી વસ્તુઓ જમીએ છીએ. ફરીથી આવી વ્યવસ્થા કરવાની મીનાને સૂચના આપી.

જમીકરીને અમે રાતના 11.30 વાગ્યે ક્રિસ્ટલ-સિટી હોટલમાં આવીને રાત રહ્યાં.

30-6-08

*

3. ઍથેન્સમાં

ગઈ કાલે અમે લગભગ 36 કલાકનો પ્રવાસ કર્યો હતો. તેથી બધાંને ખૂબ થાક લાગ્યો હતો, હોટલમાં સારી સગવડ ન હોવા છતાં બધાં થાક્યાં-પાક્યાં સૂઈ ગયાં હતાં. ગઈ કાલે રાત્રે એક અણગમતો બનાવ બન્યો. અમારાં સહપ્રવાસી મુક્તાબહેન પોતાનું પર્સ-પાકીટ ખભા પરથી ઉતારીને સામેના ટેબલ પર મૂકીને રૂમની ચાવી મળવાની રાહ જોતાં હતાં ત્યાં ઝપકી આવી ગઈ. કોઈ ગઠિયો તે પાકીટ ઉપાડી ગયો. પછી તપાસ કરી પણ કાંઈ મળ્યું નહિ. યુરોપ બદલાઈ રહ્યું છે. આમે દક્ષિણ યુરોપની શાખ ઉત્તર યુરોપ કરતાં હલકી, તોપણ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી વિશ્વભરની પ્રજા યુરોપમાં ઠલવાવા માંડી છે. તેથી તેનું મૂળ રૂપ બદલાઈ રહ્યું છે. પાકીટમાં ભારતીય નોટો હતી. હશે, ગયા જન્મનો માગતો હશે તેમ કરીને મુક્તાબહેને મન મનાવી લીધું. પણ બાકીનાં બધાંને સાવધાન થવાની તક મળી ગઈ.

સવાર થઈ ચૂકી છે. અહીં અત્યારે છ-સાત કલાકની રાત થાય છે. રાત્રે 9.30 વાગ્યા સુધી અજવાળું પછી ચાર વાગ્યે ફરી પાછું સવાર થઈ જાય. દિવસ ઘણો મોટો થઈ ગયો છે. સવારે ચા-નાસ્તો કરીને બધાં બસમાં ગોઠવાઈ ગયાં છે. હવે અમારે સિટી-ટૂર કરવા જવાનું છે.

બસની શરૂઆતમાં લોકો ભગવાનની જય બોલે છે. આ દેશની કુલ વસ્તી એક કરોડ ને દશ લાખ છે. તેમાંથી લગભગ અડધી વસ્તી આ ઍથેન્સ નગરમાં વસે છે. અર્થાત્ 50 લાખ વસ્તી આ નગરમાં વસે છે. આ એ જગ્યા છે જ્યાં 776 B.C.માં ઑલિમ્પિક રમત શરૂ થઈ હતી. 2004માં પણ અહીં ઑલિમ્પિક રમતો થઈ હતી, ત્યારે અહીં 28 નવાં સ્ટેડિયમ બનાવ્યાં હતાં. જે હજી પણ છે. આપણે એક વસ્તુનું ધ્યાન રાખવું પડશે કે પશ્ચિમની બધી રમતો ખર્ચાળ હોય છે. જ્યારે આપણી રમતો બિનખર્ચાળ અને વગર ટિકિટની હોય છે. આમ હોવા છતાં પણ આપણી રમતો સમાપ્ત થઈ ગઈ છે. જ્યારે પશ્ચિમની રમતો વિશ્વભરમાં છવાઈ ગઈ છે. અહીં બે-ત્રણ હજાર વર્ષ જૂનાં ભવ્ય સ્ટેડિયમ જોવા મળે છે, જ્યારે આપણે ત્યાં આવું એક પણ સ્ટેડિયમ જોવા મળતું નથી. કારણ કે સાદું મેદાન એ જ સ્ટેડિયમ અને દર્શકો ઊભા રહીને રમતો જોતા હતા. પશ્ચિમની રમતો ખર્ચાળ હોવાથી હજારો લોકોને રોજી મળે છે. પ્રથમ સ્ટેડિયમ બાંધે તો રોજી જ રોજી. પછી ટિકિટોની વ્યવસ્થા થાય. તેથી મબલક આવક થાય. જેથી રમતવીરોને હજારો-લાખ્ખોની આવક થાય. આપણે ટિકિટો ન હતી તેથી રમતવીરોને કશું મળતું નહિ. કદાચ ફંડફાળો થાય. રમતવીરો બિચારા માગણ જેવા ગરીબ જ રહેતા. આ રીતે બધી રમતો ખર્ચાળ, માનો કે ક્રિકેટ રમવું હોય તો બૅટ-દડો વગેરે કેટલીયે વસ્તુઓ ખરીદવી પડે. અમે બચપણમાં દડાગેડી કે મોઈદંડો રમતા તો બધું જાતે જ જંગલી લાકડામાંથી બનાવી લેતા. બજારમાંથી એક પૈસાની વસ્તુ પણ ખરીદાતી નહિ. આ ભેદના કારણે એકનું અર્થતંત્ર સમૃદ્ધ બન્યું. બીજાનું ગરીબ બન્યું. આજે તો ઑલિમ્પિક રમતો પાછળ કરોડો નહિ અબજો રૂપિયા ખર્ચાય છે. તેથી રોજીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. અને રમતવીરોનું જીવન ઉચ્ચ સ્તરનું બને છે. જો બધું જ મફત કરી દો તો ગરીબી જ હાથમાં આવે.

આ ચૉકમાં દેવી ઍથેનાની પ્રતિમા છે. ઍથેના અહીંની મૂળ માતાજી છે. તેના નામ ઉપરથી આ શહેર ઍથેન્સ બન્યું છે.

અહીં એક એવી વ્યક્તિની પ્રતિમા પણ મુકાઈ છે જેણે પ્રથમ વાર પક્ષીની માફક ઊડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેણે ભૂલ એ કરી હતી કે જે પાંખો બનાવેલી તે મીણમાંથી બનાવેલી. થોડી જ વારમાં મીણ પીગળી ગયું અને તે વ્યક્તિ પછડાઈને મરી ગઈ. પણ તેના સાહસને યાદ કરાવતી આ પ્રતિમા મુકાઈ છે.

આ ચૉકમાં ત્રણ પ્રતિમાઓ છે, જે રાષ્ટ્રની ત્રણ મુખ્ય પાર્ટીઓનું પ્રતીક છે. એક વામમાર્ગી, બીજી દક્ષિણમાર્ગી અને ત્રીજી મધ્યમમાર્ગી— એમ ત્રણ પાર્ટીઓ શાસન કરે છે. લોકશાહીનો અર્થ છે કે જુદા અને વિરોધી વિચારોને પણ સહન કરવા. ડિક્ટેટરશિપમાં આવું નથી હોતું. જુદા અને વિરોધી વિચારોને કચડી નાખો તો જ ડિક્ટેટરશાહી ચાલી શકે છે. આ તત્ત્વ દમન અને ઘોર દમનથી જ થતું હોય છે. આવું જ ધર્મની બાબતમાં પણ હોય છે. જે ધર્મો બીજા ધર્મોના વિચારો કે વ્યવહારોને સ્વીકારી નથી શકતા તેઓ દમનકારી થઈ જતા હોય છે. હિન્દુ ધર્મ આ બાબતમાં ઘણો ઉદાર છે. તેથી સૌ સાથે રહી શકે છે.

અમારી જમણી બાજુ અહીંની પાર્લમેન્ટનું ભવન છે. ભારત જેવું ભવ્ય નથી, આખા ભવનનું રક્ષણ માત્ર એક જ પોલીસ કરી રહ્યો છે. હજી અહીં આતંકવાદીઓની કાળી છાયા પડી દેખાતી નથી. આ બાજુ ઑર્થોડૉક્સ ચર્ચ છે. તે 11મી શતાબ્દીમાં બંધાયું હતું. ગ્રીસમાં

મોટા ભાગે ઑર્થોડૉક્સ ખ્રિસ્તીઓની સંખ્યા વધારે છે. ખ્રિસ્તીઓમાં જે થોડાક સંપ્રદાયો છે તેમાં દક્ષિણ યુરોપમાં મોટા ભાગે ઑર્થોડૉક્સ વધારે છે.

અમે એક્રોવોલીસના બસ-પાર્કિંગ ભાગમાં પહોંચી ગયા છીએ. એક ભાઈ પોતાની ગાડી એવી રીતે પાર્ક કરતો હતો કે બધો ટ્રાફિક અટકી ગયો. પણ કોઈએ હૉર્ન ન વગાડ્યું. ન ગોકીરો કર્યો. બધા શાંતિથી ઊભા રહી ગયા. હવે અમે એક્રૉપૉલિસનો ટેકરો ચઢી રહ્યા છીએ. અમારામાંથી કેટલાક અશક્ત લોકો રસ્તામાં જ બેસી રહ્યા. તેમનાથી ટેકરો ચઢાતો ન હતો.

અમે છેક ઉપર એક્રૉપૉલિસ પહોંચી ગયાં છીએ. અત્યારે અહીં સમારકામ ચાલી રહ્યું હોવાથી થોડે દૂરથી જ જોઈ શકાય છે. હું પહેલી વાર આવેલો ત્યારે અંદર પણ ફરેલો. ગ્રીસે ઘણા ફિલૉસોફરો પેદા કર્યા છે, જેમાં પ્લૅટો, સોક્રેટીસ, એરિસ્ટોટલ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. એમનું ચિંતન આજે પણ વિશ્વભરમાં વંચાય છે. ભારતમાં પણ ઘણા દાર્શનિકો થયા. પણ બન્નેમાં એક પાયાનો ભેદ સમજવા જેવો છે. ભારતના દાર્શનિકો થોડાક અપવાદ સિવાય બધા જ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં થયા છે. એ બધા પરલોકવાદી હતા. પરલોકની સિદ્ધિ એ જ સૌનું પરમ લક્ષ્ય હતું. પણ પરલોકની સિદ્ધિમાં સૌથી મોટું બાધક તત્ત્વ હતું “આ લોક”. આ લોક એટલે કે આ લોકનાં સુખો. જે માણસ આ લોકનાં સુખોમાં રચ્યોપચ્યો થઈ જાય છે તે પરલોક સુધારી શકતો નથી, એટલે મહર્ષિ કણાદ સિવાય લગભગ બધા દાર્શનિકોએ સુખત્યાગ પર ભાર મૂક્યો છે. સુખનાં મહત્ત્વનાં બે કેન્દ્રો છેઃ પૈસો અને સ્ત્રી, એટલે આ બન્નેનો ત્યાગ કરવો જરૂરી ગણાયું છે. પૈસો ત્યાગીને લોકો ભિક્ષુઓ થયા. પત્ની ત્યાગીને બ્રહ્મચારી થયા. આમ થવાથી આલોકના પ્રશ્નો કે વિકાસને કશું મહત્ત્વ અપાયું નહિ. જે કાંઈ સાધના કરવાની છે તે પરલોકની પ્રાપ્તિ માટેની જ કરવાની છે. દેશના પછાતપણામાં પરલોકવાદે બહુ જ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. જ્યારે અહીંના ગ્રીસના દાર્શનિકોએ આલોકને પણ મહત્ત્વ આપ્યું છે. આલોકના પ્રશ્નોને ઉકેલવા, વિકાસ કરવો વગેરે જરૂરી વિચાર-ચિંતન આપ્યું છે. અહીં આવા જ એક મહાન દાર્શનિકનું સુંદર પૂતળું મૂક્યું છે.

એવું મનાય છે કે વિશ્વની સૌથી પ્રથમ લોકશાહી અહીંથી શરૂ થયેલી. પણ તે સમયે પણ નોકરો તથા સ્ત્રીઓને મતનો અધિકાર ન હતો. તે સમયે અહીં વિધાનસભા હતી. સૌકોઈ પોતપોતાનો મત રાખતા. અંતે ઠીક લાગે તેને માન્યતા આપવામાં આવતી.

આ જગ્યાએ સુપ્રીમ કોર્ટ હતી. અપીલો થતી અને છેવટે અહીં છેવટનો ફેંસલો અપાતો. 60 વર્ષ ઉપરના પ્રતિષ્ઠિત વૃદ્ધો જ ન્યાયાધીશો રહેતા. પ્રસિદ્ધ દાર્શનિક સોક્રેટિસને પણ અહીંથી જ મોતની સજા મળી હતી. તે સમયે મોતની સજા વિષપાન કરાવીને થતી એટલે સોક્રેટિસને પણ વિષ પિવડાવેલું. તેના ઉપર આરોપ હતો કે તે યુવાનોને ખોટા વિચારો આપીને ભડકાવે છે, પ્રત્યેક સુધારાવાદી ક્રાન્તિકારીને જુનવાણીઓનો કોપ સહન કરવો જ પડતો હોય છે. ભારતનાં સદ્‌ભાગ્ય હતાં કે અહીં વિચારોને ગૂંગળાવવામાં આવતા નહિ. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ દાર્શનિક કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર રાખી શકતો હતો. આ પેલું દૂર સ્મારક દેખાય છે તે સોક્રેટિસનું છે. અહીં તેણે જાતે ઝેર પી લીધું હતું. ઝેર પીને પણ તે અમર થઈ ગયો. સોક્રેટિસની પત્ની ઝેન્ટેપી બહુ જ કકળાટ કરનારી હતી તેની વાત થઈ. માત્ર સોક્રેટિસની જ નહિ લગભગ પ્રત્યેક ચિંતક-દર્શકની પત્નીઓ કકળાટ કરનારી હોય છે. કારણ કે સ્ત્રીને જે જોઈએ તે તેમના પતિઓ પાસે નથી હોતું. સ્ત્રી સૅક્સ માગે છે. આ બિચારાઓનું મન હંમેશાં ચિંતનમાં લાગ્યું રહે છે. જેથી તેમનું સૅક્સનું પ્રમાણ ઓછું થઈ જાય છે. ખરો રોગ અહીં જ હોય છે. હા, કોઈ કોઈ વાર સજોડું મળી જાય છે અર્થાત્ જેવો પતિ તેવી પત્ની. આવું થાય તો બન્ને ધન્ય ધન્ય થઈ જાય છે.

આ નીચે દૂર દેખાય છે તે અગ્નિદેવનું મંદિર હતું. ગ્રીસવાળા ત્યારે ઘણાં દેવ-દેવીઓને માનતા—પૂજતા હતા. આપણી માફક તેઓના દેવો પણ જુદાં જુદાં કાર્યો કરતા.

આ પેલું ક્ષેત્ર તે સમયના નગરનો મધ્ય ભાગ હતો. ત્યાં બધી વ્યાપારિક પ્રવૃત્તિ થતી હતી.

ચોથી શતાબ્દીમાં અહીં ખ્રિસ્તીધર્મ આવ્યો. તેણે બધું બદલી નાખ્યું. પહેલાં સામૂહિક જીવન પર સૌથી મોટો પ્રભાવ ધાર્મિક ધારણાઓનો પડતો. લોકોએ ધીમે ધીમે ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકાર્યો હતો.

આ સામે જે ભવ્ય ખંડેર છે તે ઍથેના દેવીનું મંદિર હતું. ઍથિના વિજયની દેવી છે. જેમ આપણે ત્યાં મહાકાળી વિજયની દેવી છે. આ ખંડેરનું હવે પુનર્નિર્માણ થઈ રહ્યું છે. છ વર્ષ ઉપર મૂળ ખંડેરને પીંખી નાખીને એકેએક પથ્થરને કાઢી લીધો હતો. હવે ફરી પાછો એ હતો તેવો જ ગોઠવવામાં આવી રહ્યો છે, જેથી મંદિર હતું તેવું જ દેખાય. આ નવા થઈ રહેલા મંદિરમાં જે થોડાક પીળા પડતા પથ્થરો છે તે

જૂના પથ્થરો છે અને જે સફેદ દેખાય છે તે નવા પથ્થરો જડેલા છે. ગ્રીક ભાષામાં સૌથી ઊંચે વસેલા નગરને ‘એક્રૉપૉલિસ’ કહેવાતું હતું. આ નગર ઊંચા ટેકરા પર વસેલું હોવાથી તેને ‘એક્રૉપૉલિસ’ કહેવાય છે. આપણી માફક માતાજીઓ કોઈ ને કોઈ ડુંગરાઓના શિખર પર બિરાજતાં હતાં તેથી અહીંનાં અંબાજી માતા—ઍથેના દેવી અહીં બિરાજતાં હતાં. આ ઍથિના દેવીનું પ્રોસિડિયમ નામના દેવ સાથે કાયમી યુદ્ધ થયા કરતું. જેમ અંબાજી માતાનું યુદ્ધ મહિષાસુર વગેરે અસુરો સાથે થતું હતું તેમ. બન્ને વચ્ચે એવી સ્પર્ધા હતી કે તેના તરફથી પ્રજાને સારું ઇનામ અપાય છે. જે સારું ઇનામ આપશે તેજ રાજ કરશે. દેવ પ્રોસેડિયમ હતો તેણે પોતાનું શસ્ત્ર જમીન પર માર્યું જેથી ખારો સમુદ્ર પેદા થયો. જ્યારે દેવી ઍથેનાએ શસ્ત્રપ્રહાર કર્યો તો ઑલિવવૃક્ષ પેદા થઈ ગયું. લોકોએ ઑલિવવૃક્ષને પસંદ કર્યું. અને ઍથેના દેવીને રાજ કારોબાર સોંપ્યો. આ રીતે નારીનો વિજય થયો. અમારામાંથી કોઈ બોલ્યું કે માતાજીઓ હંમેશાં પોતાનું ત્રિશૂળ આજે પણ ઘરોમાં મારતી જ હોય છે અને વિજય તો તેમનો જ થતો હોય છે. રતિલાલનું કહેવું છે કે અમને તો પરણ્યા ત્યારથી આ અનુભવ થઈ રહ્યો છે. તેમાં નવી શી વાત કરી? બધાં ખડખડાટ હસી પડ્યાં કારણ કે બધાને આવો જ અનુભવ થતો હતો. રતિલાલે ઉમેર્યું કે અમારા ઘરમાં ત્રિશૂળનો હંમેશાં સદુપયોગ થતો રહ્યો છે તેથી આનંદ છે. મેં સૌને પૂછ્યું કે જેને જેને રતિલાલની માફક માતાજીની શક્તિનો સદુપયોગ થયાનો અનુભવ હોય તે હાથ ઊંચા કરે. મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે એક પણ હાથ ઊંચો ન થયો. કોઈએ કહ્યું કે આવું મતદાન તો ખાનગીમાં જ થવું ઘટે. માતાજીઓ(પત્નીઓ)ની હાજરીમાં મતદાન ન કરાવાય.

ઍથેન્સનું પહેલું નામ એક્રોપિયા હતું. પછી ઍથેનાદેવીના નામ પરથી ઍથેન્સ બન્યું. પ્રથમ રાજાનું નામ એક્રોપ હતું તેથી એક્રોપિયા નામ પડ્યું હતું. પેલી તે રાજાની સમાધિ દેખાય છે. આપણે ત્યાં જેમ લક્ષ્મીજીનું વાહન ઘુવડ છે તેમ આ ઍથેનાનું વાહન પણ ઘુવડ છે. અમારી ગાઇડને રતિલાલે પહેરેલી રુદ્રાક્ષની માળા ગમી ગઈ. રતિલાલે તરત જ તેને પહેરાવી દીધી. તે ખુશ ખુશ થઈ ગઈ. પણ હવે પ્રશ્ન એ થયો કે રતિલાલે અહીં ઍથેન્સમાં નવા સાસરે રહેવું કે પછી જૂના વડોદરે જવું? અંતે વડોદરાને જ મહત્ત્વ અપાયું. સારું થયું, નહિ તો અમારું એક માણસ ઓછું થઈ જાત.

અમે એક્રૉપૉલિસના મુખ્ય મંદિરને જોઈ રહ્યાં છીએ. પાંચમી શતાબ્દીમાં આ મંદિરને બાંધવાની શરૂઆત થઈ હતી. સેંકડો માણસોના પરિશ્રમથી 14 વર્ષ પછી તે પૂરું થયું હતું. એના પિલ્લરો અદ્‌ભુત છે. આ મંદિર ઍથેના દેવી માટે બનાવાયું હતું. તેના પિલ્લરો નિશ્ચિત ગણતરીથી બનાવાયા અને લગાવાયા છે. આમાં કુલ 68 પિલ્લરો લગાવાયા છે. નજીકનો સંગેમરમરનો પર્વત છે ત્યાંથી પથ્થરો લાવીને મંદિર બનાવાયું છે. મંદિરના સ્થપતિઓ બે હતા. પ્રાચીન કાળમાં અહીં બંદર હતું તેની આવકમાંથી આ મંદિર બન્યું હતું. પિલ્લરોની વિશેષતા એ છે કે તેની લાઈનો વાંકી છે. પણ પિલ્લરો સીધા છે. આ મંદિરમાં લાગેલા આરસપહાણનું વજન ત્રીસ હજાર ટન હતું. મંદિરને ભૂકંપથી બચાવવાની ખાસ વ્યવસ્થા કરાઈ છે. પ્રત્યેક પિલ્લરના છેડે ભવ્ય આકૃતિઓ—કલાકૃતિઓ ગોઠવાઈ હતી. જે હવે અહીં નથી પણ લંડનના મ્યુઝિયમમાં રખાઈ છે. ટર્કીએ જ્યારે અહીં કબજો કરેલો ત્યારે આક્રાન્તા મુસ્લિમોએ ઘણાં મંદિરો તોડી નાખેલાં તે સમયે આ મંદિર પણ તોડેલું. બ્રિટનવાળા તુર્કો પાસેથી પિલ્લર પરનું ડેકોરેશન ખરીદીને લઈ ગયેલા. અહીં આ મંદિરમાં 13 મીટર ઊંચી ઍથેના દેવીની પ્રતિમા બેસાડેલી હતી. જેને સોના અને ઝવેરાતથી શણગારેલી હતી. પ્રતિમા પર 120 કિલો સોનું લગાડેલું હતું. જે ભૂલો ભારતમાં થઈ હતી તે ભૂલો અહીં પણ થઈ હતી. અર્થાત્ મંદિરો અને મૂર્તિઓ સોના-ચાંદી-ઝવેરાતથી ભરી દેવાઈ હતી. જેથી મૂર્તિભંજકોને બમણો લાભ થતો. એક તો મૂર્તિ તોડવાનો આનંદ મળતો અને મબલક સોનું મળતું. પેલી 13 મીટરવાળી પ્રતિમાને અહીંથી ઇસ્તંબુલ લઈ ગયા હતા અને ત્યાંથી પછી તેનું શું થયું તેની કાંઈ ખબર ન પડી. મંદિરનું ખ્રિસ્તીઓએ ચર્ચ બનાવી દીધું. ચર્ચને મુસ્લિમોએ મસ્જિદ બનાવી દીધી. 17મી શતાબ્દીમાં વેનિસનો રાજા અહીં ચઢી આવ્યો. તેણે સામેની પહાડી પર તોપ ગોઠવીને ફોડી જેથી આ મંદિરની છત ઊડી ગઈ હતી. ત્યારથી આ સ્થાન છત વિનાનું છે. પિલ્લરો કાળા પડી ગયા હતા તેને હવે ફરીથી ઘસીને ઊજળા કરી રહ્યા છે. યુદ્ધના કારણે જે ટુકડા તૂટી ગયેલા તેને ફરીથી બેસાડી રહ્યા છે. જ્યારે આ મંદિર બન્યું ત્યારે પંદર વર્ષ લાગ્યાં હતાં, પણ હવે રીપેર કરવામાં જ તેર વર્ષ થઈ ગયાં છે. હજી તો ઘણું કામ બાકી છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે જ્યારે આજના જેવી ટૅક્નોલૉજી ન હતી ત્યારે પંદર વર્ષમાં કામ પૂરું થઈ ગયું અને આજે જ્યારે ભરપૂર ટૅક્નોલૉજી છે ત્યારે સમારકામમાં જ તેર વર્ષ લાગી ગયાં છે, કેવી નવાઈ!

પ્રતિવર્ષ અહીં એટલા બધા પ્રવાસીઓ આવે છે કે તેમના ચાલવાથી પથ્થરો ઘસાઈને સુંવાળા થઈ ગયા છે. જો ધ્યાન ન રાખો તો લપસ્યા

જ સમજો... એક કરોડ માણસો આ એક્રૉપૉલિસની મુલાકાત લે છે. એવું કહેવાય છે કે આ મંદિરનો ઉપયોગ મંદિર તરીકે નહિ કરાયેલો. માત્ર સ્થાપત્યના પ્રદર્શન માટે જ મંદિર બંધાયું હતું. અહીં એક સર્પને રહેવાની પણ જગ્યા છે. કદાચ તે વખતે અહીં નાગપૂજા પ્રચલિત હશે. ભારતમાં નાગપૂજા ગ્રીસથી આવેલી છે તેવું માનનારો એક વર્ગ છે. નાગપંચમી અને ગોગા બાપજીની પૂજા હજી પણ પ્રચલિત છે. આ પૂજ્ય સાપનું મંદિર છે અને બાજુમાં જ પૂજારીઓનાં નિવાસસ્થાન છે. અહીં ઘણા સર્પો રહેતા, તેમની પાસેથી ગ્રીસવાસીઓ પ્રેરણા લે છે કે અમે અહીં જન્મ્યા અને અહીં જ મરીશું. આ અમારી માતૃભૂમિ અને કર્મભૂમિ છે. એક્રૉપૉલિસ જોઈને હવે અમે વિદાય થયા છીએ. એક માન્યતા એવી છે કે ગુજરાતના ગૌરવર્ણા નાગરબ્રાહ્મણ ગ્રીસથી આવ્યા હતા.

ગ્રીસની 97% પ્રજા ઑર્થોડૉક્સ ખ્રિસ્તી છે. અહીં જગ્યા-જગ્યાએ ઘણાં ઑર્થોડૉક્સ ચર્ચો જોવા મળે છે. અહીં જ્યુસ ભગવાનનો પિલ્લર છે. જ્યુસ વરસાદનો દેવ છે. આપણો ઇન્દ્ર કે વરુણ. આ સામે જે ભવન દેખાય છે તેમાં ગ્રીસ જ્યારે યુરોપિયન યુનિયનમાં ભળ્યું ત્યારે સંધિ પર હસ્તાક્ષર કર્યા હતા. ગોરાઓને સમજો. આ પ્રજાએ અંદર-અંદર સેંકડો યુદ્ધો કર્યાં છે. જેટલું લોહી યુરોપની ધરતી પર વહ્યું છે તેટલું ક્યાંય નથી વહ્યું પણ આ જાતિ જરૂર પડે ત્યારે અંદર-અંદર એકતા પણ કરી શકે છે. અત્યારે વિશ્વને મોટો પડકાર ઇસ્લામ અને ચીનનો છે. ભવિષ્યમાં ચીન બીજું જર્મની કે જાપાન થઈ શકે છે. યુરોપવાળા અત્યારથી પાણી પહેલાં પાળ બાંધી રહ્યા છે. હવે યુરોપનો મોટો ભાગ એક થઈ ગયો છે અને યુરો ચલણ ચાલુ કરી દીધું છે. અમારે માત્ર એક જ દેશનો વિસા લેવો પડ્યો હતો. આ વિસાથી બધા દેશોમાં ફરી શકાય છે. આ ઐતિહાસિક ભવન કહેવાય.

પ્રાચીનકાળનાં ખંડેર અહીં પણ મળ્યાં છે જેમાં આ ‘રોમનબાથ’નું ખંડેર નીકળ્યું છે. ત્રણ-ચાર હજાર વર્ષ પહેલાં કદાચ અહીં રોમન સામ્રાજ્ય હશે. રોમનો ન્હાવા માટે સ્નાનાગાર બનાવતા, તે સમયે સંડાસ પણ બનાવતા. આપણે ત્યાં ત્યારે આ બેમાંથી એકેનું પ્રચલન ન હતું. લોકો ખુલ્લી જમીનમાં સંડાસ જતા અને નદી-તળાવો વગેરેમાં ન્હાતા હતા.

આ સામે દેખાય તે અહીંની પાર્લમેન્ટ છે. 300 સભ્યો અહીં બેસીને દેશનું ભાવી નક્કી કરે છે. તેને ચૉક નથી. સીધો જ રોડ આવી જાય છે. ત્રણ માળનું આ ભવન આપણા જેવું ભવ્ય નથી. સુરક્ષાની દૃષ્ટિએ પાર્લમેન્ટ ભવન રોડથી ઘણું દૂર હોવું જોઈએ. રોડ પરથી કોઈ ટ્રક ભરેલો વિસ્ફોટ કરે તોપણ ઘણું નુકસાન થઈ શકે. જોકે હજી અહીં આતંકવાદ આવ્યો લાગતો નથી. દરવાજા ઉપર બે ચોકીદારો જરાય હાલ્યાચાલ્યા વિના ઊભા છે. તેમની ફરજ એક કલાકની જ હોય છે, પણ જરાય હાલવા-ચાલવાનું નહિ. પૂતળું જ જોઈ લો.

અહીં ચારે તરફ જુદાં જુદાં મંત્રાલયો તથા રાજદૂતાવાસો પણ છે. એક ઊંચા પિલ્લર પર ભગવાન ઍપોલોની પ્રતિમા મૂકી છે. પ્રતિમા ભવ્ય છે. તેનો કલાકાર પણ તેવો જ ભવ્ય હશે. આ બાજુ ઍથેનાદેવીનું પૂતળું છે. જેનું કામ ચાલે છે. આ લોકો ભલે ખ્રિસ્તી થઈ ગયા હોય તોપણ પોતાના જૂના ભગવાનો અને કલ્ચરને સાચવી રહ્યા છે. કદાચ ઑર્થોડૉક્સ ચર્ચની આ ઉદારતા જ હશે. આવી ઉદારતા મુસ્લિમો નથી રાખી શકતા. ઍપોલોનું પૂતળું નગ્ન છે એટલું જ નહિ તેનું ગુપ્ત અંગ વિશેષ રૂપથી પ્રદર્શિત કરાયેલું છે. તેની સામે જ ઍથેનાનું પૂતળું છે. યાદ રહે કે રોમન-ગ્રીસ વગેરે દેશોના કલાકારો પોતાની કલામાં જગ્યા-જગ્યાએ નગ્નતાને વધુ પ્રાધાન્ય આપતા રહ્યા છે. વર્ષોથી આ પૂતળાં ઊભાં છે. પણ લોકોએ તેમની સાથે કશી છેડછાડ કરી નથી. સ્ત્રી-પુરુષો બધાં તેમને સાથે ઊભાં રહીને જુએ છે. એવું લાગે છે કે યુરોપના લોકોએ નગ્નતાને પચાવી લીધી છે. આપણે હજી પચાવી શક્યા નથી. આવું પૂતળું આપણે ત્યાં આટલાં વર્ષો સુધી હેમખેમ રહી શકે નહિ. અહીં હજી પણ જૂનાં મકાનો છે જે ભવ્ય લાગે છે. તેની તુલનામાં નવાં મકાનો તેટલાં ભવ્ય નથી લાગતાં. R.C.C.ની શોધે મકાનોની બાંધણી જ બદલી નાખી છે. અત્યારે ગ્રીસમાં છ લાખ લોકો બહારથી આવીને વસી ગયાં છે જેમાં ભારતીયો પણ ખરાં. આજે રવિવાર હોવાથી બજારો બંધ છે.

અમારી સાથે અમેરિકાથી જોડાયેલા દશ પ્રવાસીઓમાં શ્રી નરેન્દ્રસિંહ ચુડાસમા તથા તેમનાં પત્ની સજ્જનબા પણ છે. ચુડાસમાને બધા બાપુ કહીને બોલાવે છે. બાપુ સારું ગાય પણ છે. અમે બધાં અવારનવાર ગીત-ભજનો પણ ગાઈએ છીએ. બાપુએ “ઊંચી મેડી તે મારા સંતની રે” ભજન પહાડી કંઠે લલકાર્યું. બધાંને ગમ્યું. મેં તેનો અર્થ અને વિવેચન કર્યું. બધાં ખુશ ખુશ થઈ ગયાં. અમારી બસ જ્યારે શરૂ થાય છે ત્યારે બધાં જય બોલાવે છે. શ્રી ગોવિંદભાઈ તો વળી એકાદ સ્તોત્ર પણ ગાય છે. વાતાવરણ ભક્તિમય થઈ જાય છે. ખરું પૂછો તો અમારો પ્રવાસ આ અજાણ્યા પ્રદેશમાં ભગવાન-ભરોસે જ ચાલી રહ્યો છે. ફરી પાછા અમે પાર્લમેન્ટ ભવન પાસે આવ્યા. પાર્લમેન્ટ ભવનની નીચે મેટ્રો ટ્રેનનું સ્ટેશન છે. જે ખતરનાક કહેવાય. એક ભૂતપૂર્વ પ્રધાનમંત્રીનું અહીં સ્ટેચ્યૂ મૂકેલું છે. એક જ પોલીસ પાર્લમેન્ટ

ભવનનું રક્ષણ કરે છે. અમે રેસ્ટોરાં પહોંચ્યાં અને જમ્યાં. આજે દાળ બનાવી હતી. લોકોને ગમ્યું. રસ્તામાં એક ખાઉધરા ગલી આવે છે ત્યાં ફૂટપાથ પર ઘણાં લોકો જમતાં હોય છે. એક પતિ-પત્ની અને તેમનો ડાઘિયો કૂતરો પણ જમી રહ્યાં છે. પતિ એક કોળિયો પોતે જમે છે પછી બીજો કોળિયો કૂતરાને જમાડે છે અને ફરી પાછો પોતે જમે છે. કદાચ પત્નીને પેલા કૂતરાની ઈર્ષ્યા થતી હશે. પ્રાણીપ્રેમ જોવા મળ્યો. અમે બીજા રસ્તેથી હોટલ જઈ રહ્યાં છીએ જ્યાં સમુદ્રકિનારો છે. અહીં ઑલિમ્પિક રમતોનાં સ્ટેડિયમ બાંધેલાં તે હજી પણ છે. રાત્રે ગામડાંઓમાંથી શાકભાજીઓ આવે છે તેની મોટી શાકમાર્કેટ છે. અહીં થોડા કાળા લોકો પણ રહે છે. પણ કાયદાના પાલનમાં તે ચુસ્ત નથી હોતા. ગમે ત્યાંથી રોડ પાર કરે. લાલ-લીલી લાઈટની કોઈ પરવા નહિ. અમારી બસને બે વાર આવા લોકોથી સજ્જડ બ્રેક મારવી પડી. પ્રજાનો સમૂહ પોતાની ખરી કે ખોટી છાપ પાડતો હોય છે જેના પરિણામે તે માન્ય કે અળખી થતી હોય છે. અંતે અમે ઉતારે પહોંચી ગયાં. થાક્યાંપાક્યાં બધાં સૂઈ ગયાં.

2-7-08

*

4. ઍથેન્સથી ડેલ્ફી

આજે તા. 1-6-08 છે. અમારે પ્રાચીન નગર ડેલ્ફી જોવા જવાનું છે. કાલે રાત્રે સાડા નવ વાગ્યા સુધી અમારી ટૂર ચાલુ રહી હતી તેથી ડ્રાઇવરની સર્વિસ-મર્યાદા વધી ગઈ હતી. અહીં ડ્રાઇવરો માટે પણ કાયદો છે. અમુક કલાક જ ડ્રાઇવિંગ થાય. પછી આરામ. આ બધું બસમાં ડિસ્કમાં નોંધાયા કરે. એટલે છૂટછાટ ન કરાય. ગાઈડ અને મીણાએ મળીને આજની એક ટૂર કૅન્સલ કરી નાખી. કારણ કે સમય વધી જતો હશે. મેં બરાબર વિરોધ કર્યો અને અંતે બન્ને ટૂરો ચાલુ રાખવાનું નક્કી થયું. અમારે પ્રથમ ડેલ્ફી જવાનું છે પછી ઍથેન્સનો બાકી ભાગ જોવાનો છે. ડેલ્ફી અહીંથી 200 કિ.મી. દૂર છે. 2-3 કલાકનો રસ્તો છે. બસ-પ્રવાસમાં રસ્તાની બન્ને બાજુનાં દશ્યો પણ જોવા-જાણવા મળતાં હોય છે. પ્રાચીન કાળમાં લોકોની એવી માન્યતા હતી કે ડેલ્ફી પૃથ્વીનો મધ્ય ભાગ છે. અમારી બસ ઍથેન્સની બહાર જવા ચાલી રહી છે, રસ્તામાં ઓવરબ્રિજો આવે તે સ્વાભાવિક છે. પણ અહીંના ઓવરબ્રિજોની ડિઝાઈન મને ગમી. બહુ થોડી જગ્યા રોકીને ઢાળ બનાવાય છે. જેથી વધુ જગ્યાની જરૂર પડતી નથી. આપણા એન્જિનિયરોએ અહીં આવીને આ તત્ત્વ સમજવા જેવું છે.

ડેલ્ફીમાં ભગવાન ઍપોલોનું મંદિર છે. અને એક દેવીજીનું પણ મંદિર છે. લોકોની માન્યતા એવી હતી કે આ દેવીજી જ એપોલાના શરીરમાં પ્રવેશીને બોલે છે. તેથી તેમની ભવિષ્યવાણીઓ સાચી પડે છે. લોકો ભવિષ્ય જાણવા માટે અહીં આવતા. ભારતમાં પણ આવું થાય છે. ચમત્કાર વિનાના દેવોનાં મંદિરો સૂનાં પડ્યાં હોય છે અને ચમત્કારિક મંદિરોમાં ટોળાં ઊભરાતાં હોય છે. ડેલ્ફીનો ઇતિહાસ 4000 વર્ષ જૂનો છે. અહીં જુદા જુદા લોકો આવતા રહ્યા અને વસતા રહ્યા. અહીં ઈરાનના બાદશાહે હુમલો કરેલો અને ગ્રીસને જીતી લીધું હતું. દારાયસ નામનો બહાદુર બાદશાહ યુરોપ જીતતો જીતતો છેક અહીં સુધી આવેલો. તેણે એક્રૉપૉલિસના જૂના મંદિરને તોડી નાખેલું, તેણે ભારતના સિન્ધ અને પંજાબને પણ જીતી લીધાં હતાં. તેનો પ્રભાવ અહીં વર્ષો સુધી રહ્યો. તેનાથી ઈરાન મહાન રાષ્ટ્ર બન્યું હતું. રાજનીતિનો એક સિદ્ધાંત છે. “આક્રમણ કરતા રહો અને જીવતા રહો” જે દિવસે તમે આક્રમણ કરવાની ક્ષમતા અને ઇચ્છાશક્તિ ખોઈ બેસો છો એ દિવસથી તમારી ગુલામી શરૂ થઈ જાય છે.

અહીં એક બહુ મોટો ખગોળશાસ્ત્રી થઈ ગયો—હોમેન. તેણે ઈ. પૂર્વે ખગોળ સંબંધી, ગણિત સંબંધી અને સ્થાપત્ય સંબંધી ઘણી ધારણાઓ પ્રગટ કરેલી. આપણે ત્યાં પણ આર્યભટ્ટ—વરાહમિહિર વગેરે મહાન ખગોળશાસ્ત્રીઓ પ્રગટેલા. ગ્રીસને 2000 ટાપુઓ છે. આ દેશની સંસ્કૃતિ ભવ્ય હતી અને જ્ઞાન-વિજ્ઞાન પણ ઘણું હતું. આ દેશ પર ફ્રાંસે 250 વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. પછી ઇટાલીએ પણ રાજ્ય કર્યું. અમે એક એવી જગ્યાએ પહોંચ્યા છીએ જ્યાં પારસી—ઈરાનીઓ અને ગ્રીકોનું ભયંકર યુદ્ધ થયું હતું. જેમાં પારસીઓ જીતી ગયા હતા. અમે એક્ષપ્રેસ રોડ પર ચાલી રહ્યાં છીએ. ટોલનાકું આવ્યું. ટોલ વસૂલનાર બહેને પ્રથમ ‘હાય’ કર્યું. ઝટ દઈને ટિકિટ આપી થૅંક્યુ બાય બાય કર્યું. તરત જ બસ રવાના થઈ ગઈ. આ બાઈ આખો દિવસ હાય, થૅંક્યું, બાય બાય બોલ્યા કરે છે. તે થાકતી નથી, ઝડપથી ટિકિટ આપે છે, વાહન વિદાય થાય છે. આ અહીંની સભ્યતા છે. આપણાં ટોલનાકાં વિશે શું લખવું?

ઍપોલો ભગવાન સંગીત અને સમૃદ્ધિના પણ ભગવાન હતા. અમે સડસડાટ જઈ રહ્યાં છીએ. બન્ને બાજુએ લીલાંછમ ખેતરો છે. ઘઉં અને મકાઈનો મુખ્ય પાક લાગે છે. ખેતરોને ક્યાંય શેઢા નથી, વાડ નથી. કશું ભેલાણ નથી. દૂર દૂર સુધી કોઈ માણસ દેખાતું નથી. અહીં ચોરી અને ભેલાણના પ્રશ્નો નહિ હોય, તેથી ખેડૂતો નિશ્ચિંત છે. ધર્મ અને શાસન મળીને પ્રજાના—ખેડૂતોના પ્રશ્નો ઉકેલે છે. તેથી પ્રજા સુખી થાય છે. ચારે તરફ લીલાછમ પર્વતો છે. અહીંની માથાદીઠ આવક 1000 યુરો એટલે કે સાત લાખ રૂપિયા છે. પુરુષો 47% અને સ્ત્રીઓ 53% છે જેથી કુંવારા રહેવાનો કે બળાત્કારનો પ્રશ્ન જ નથી. અહીં જહાજ બનાવવાનો મુખ્ય ધંધો છે. બીજો ધંધો પ્રવાસન છે. ખેતીનો નંબર ત્રીજો આવે. શાસન, ધર્મ અને સમાજ પ્રજાને સુખી-દુઃખી કરી શકે છે. માત્ર પ્રારબ્ધથી જ લોકો સુખી કે દુઃખી થતા નથી. સરકારનું કામ છે માથાદીઠ આવક વધારવાનું. જ્યાં માથાદીઠ આવક વધારે હશે ત્યાં વસ્તી વધારે હશે અને સુખી હશે.

અહીં પહેલાં તળાવ હતું પણ હવે ખેતી થાય છે અને આ બાજુનું તળાવ ઍથેન્સને પાણી પૂરું પાડે છે. અમે પર્વતમાંથી પસાર થતા બોગદામાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ. પર્વતો છે એટલે બોગદાં બનાવવાં જરૂરી છે. ઘણાં બોગદાં આવે છે. અમે કાયદા પ્રમાણે વીસ

મિનિટ માટે ઊભાં રહ્યાં. દોઢ કલાક બસ ચાલે પછી તેણે ફરજિયાત ઊભી રાખવી પડે. તેને ટૉઇલેટ સ્ટૉપ કહેવાય છે. ટૉઇલેટની સારી વ્યવસ્થા હોય. નાસ્તા-પાણીની પણ વ્યવસ્થા હોય. અમે ફરી પાછાં બસમાં બેઠાં.

આ જુઓ... આ અહીંનો જલિયાંવાળો બાગ છે. હિટલરના નાઝી સૈનિકોએ અહીં અંધાધૂંધ ગોળીબાર કરીને 218 ગ્રીક યુવાનોને નિર્દયતાથી મારી નાખ્યા હતા. લોકો શહીદોને પ્રણામ કરે છે. શહીદીની તારીખ હતી 10-6-1944. જે પ્રજા શહીદો પેદા નથી કરી શકતી તે આઝાદી ભોગવી શકતી નથી. તે ટૅક્સેબલ પ્રજા બનીને ગુલામ કે અર્ધગુલામીભર્યું જીવન જીવતી હોય છે. હવે સપાટ રસ્તો પૂરો થયો અને પહાડી રસ્તો શરૂ થયો છે. એક પર્વતીય ગામ અરાહોવા દૂરથી બહુ જ સુંદર દેખાય છે. પર્વતીય ગામોનાં ઘરો નીચેથી શિખર સુધી ચઢ-ઊતર લાઈનમાં બન્યાં હોવાથી પૂરું ગામ દેખાતું હોય છે. હિમાલયના પ્રવાસમાં પણ આવું જ દેખાય છે. ફરક માત્ર એટલો જ હોય છે કે તે ગરીબ લોકોનાં ઘરો હોય છે જ્યારે અહીં સારાં—સમૃદ્ધ ઘરો છે. માત્ર બે હજાર જ લોકો રહે છે. શ્રીમંતો ઠંડીમાં અહીં રહેવા આવે છે. શ્રીમંતોની શ્રીમંતાઈમાંથી પણ લોકોને રોજીઓ મળતી હોય છે. આ પર્વતીય માર્ગ છે. રસ્તા સાંકડા અને વાંકાચૂંકા છે, પણ સામે આવતી ગાડીવાળા તરત જ આઘાપાછા થઈને રસ્તો આપી દે છે. જ્યારે ગ્રીસ પર ટર્કીવાળા ચઢી આવ્યા હતા ત્યારે અહીંના જ એક ભડ પુરુષે તેમને મારી હઠાવ્યા હતા. તે સેનાપતિ હતો—અરાકોવાને. તેનું ગૌરવ હોય. જે પ્રજા સેનાપતિઓ પેદા કરે છે તે મહાન હોય છે. અમે ગામ વચ્ચેથી પસાર થઈ રહ્યાં છીએ. રેસ્ટોરાં ઘણાં છે. અને જમનારા ખુલ્લા આકાશમાં બેસીને જમે છે. અહીં ધૂળ નથી, પર્યાવરણ ચોખ્ખું છે. ચોથી શતાબ્દીમાં અહીં રોમનોનું રાજ્ય હતું. તેઓ જે બજારો ભરતા, તેનાં આ ખંડેરો છે. ચેચેનિયાનો પ્રશ્ન રશિયા માટે માથાનો ભયંકર દુખાવો છે. ત્યાં કાશ્મીર જેવી સ્થિતિ સર્જાઈ છે. ચેચેનિયાવાસી મુસ્લિમો છે. અને જુદા થવા માગે છે. પુટિન તેમને વારંવાર દબાવતા રહ્યા છે. તે પ્રદેશ એક સમયે ગ્રીસનો ભાગ હતો.

આ ભાગ ઍપોલો ભગવાનનો ભંડાર કહેવાતો. અહીં બધી ભેટ-પૂજાની સામગ્રી રાખવામાં આવતી. સોનુંચાંદી વગેરેનો મોટો જથ્થો અહીં રહેતો. પ્રસિદ્ધ મંદિરોમાં ભેટપૂજાનું પ્રમાણ વધારે રહેતું. અહીં આવી ઘણી જગ્યાઓ છે. જ્યાં આવી ભેટપૂજા રાખવામાં આવતી. અહીં પ્રસિદ્ધ હરક્યુલીસ પણ થયો હતો. મહાભારતમાં ભીમની કથાઓ જેવી હરક્યુલીસની પણ ઘણી કથાઓ પ્રચલિત છે. 600 વર્ષ B. C. અહીં એક એવી પ્રતિમા હતી જેનું મુખ સિંહનું, ધડ મનુષ્યનું અને પક્ષી જેવી પાંખો હતી. હવે આ પ્રતિમા મ્યુઝિયમમાં રખાઈ છે. આ મંદિરને સો પિલ્લરો હતા. અને પહોળાઈમાં પણ ઘણા પિલ્લરો હતા, હવે માત્ર 4 અને 2 એમ છ પિલ્લરો જ રહી ગયા છે.

અહીં એક એવી સ્ત્રી રહેતી જે લોકોની ભવિષ્યવાણી કરતી. તે ઍપોલોના વિચારોને જ વ્યક્ત કરતી. મોટા મોટા નેતાઓ વગેરે ઘણા લોકો તેને પૂછવા આવતા. આ સ્ત્રીની પણ ચૂંટણી થતી. પરિવારનો ત્યાગ કરીને તે સાધ્વીજીવન જીવતી. જેમ નેપાળમાં આજે પણ એકાદ કુમારિકા રહે છે. પછી તો તેની પ્રસિદ્ધિ વધતાં 2-3-4 આવી સાધ્વીઓ થવા લાગી હતી. પહેલાં આ સાધ્વી સ્નાન કરતી. પછી ઇશારાથી ભવિષ્યવાણી કરતી. વર્ષમાં એક જ વાર ઍપોલોના જન્મદિવસે ભવિષ્યવાણી કરતી. પછી તો તે પ્રત્યેક મહિને ભવિષ્યવાણી કરવા લાગી હતી. એવું મનાય છે કે ઍપોલો એક અજગરને મારીને ભગવાન થયા હતા તેથી પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત નિમિત્તે તે પ્રતિવર્ષ થોડો સમય તપ કરવા જતા રહેતા. અમે બધા પોણો ભાગની ચઢાઈ ચઢીને પછી નીચે ઊતરી આવ્યાં. કારણ કે હવે માત્ર છેક ઉપર એક સ્ટેડિયમ જ જોવાનું હતું અને ચઢાણ સીધું હતું.

હવે અમે બધાં મ્યુઝિયમ જોઈ રહ્યાં છીએ. જે સાધ્વીજી ત્રણ પાયાના સ્ટૂલ પર બેસતી તે સ્ટૂલ હજી સચવાયેલું છે. અહીં એક સ્ત્રીનું પૂતળું છે પણ નાક તોડી નાખેલું છે. ઓરોમન ટર્કી મુસ્લિમોએ ઘણી તોડફોડ કરી હતી. ઘણાં સુંદર પૂતળાં તોડેલાં જોવા મળે છે. આરગોસના બન્ને દીકરાઓનાં નગ્ન પૂતળાં મૂકેલાં છે. પૂતળાં ભવ્ય છે, પણ મૂર્તિભંજકોએ તોડફોડ કરી હતી. તે સમયના પુરુષો લાંબા વાળ રાખતા. નગ્નતા માત્ર પુરુષોનાં પૂતળાંમાં જ બતાવાઈ છે. ક્યાંય સ્ત્રીઓની નગ્નતા બતાવી નથી. કોઈ સમયે ઍપોલો અહીં ડેલ્ફીમાં આવેલા તેનું ચિત્રણ છે. લોકો દારૂ પીતા તેથી તેનાં પાત્રો પણ મળ્યાં છે. ત્રણ પ્રતિમાઓ સ્ત્રીઓની બનાવેલી છે. ભવ્ય છે. મૂર્તિકળાની કદર કરવી જ જોઈએ. ઇટાલીના રોમમાં કલાકાર માઈકલ એન્જેલોએ જે યુવાનની પ્રસિદ્ધ પ્રતિમા બનાવી છે તેની હૂબહૂ નકલ અહીં છે. કદાચ આ પ્રતિમાની તે નકલ હોઈ શકે. ગજબની પ્રતિમા છે. પણ ખંડિત છે. અહીં રથના સારથિની પ્રતિમા છે. તે રથની દોડમાં જીત્યો હતો. તાંબાનું આ પૂતળું અતિશય ભવ્ય છે. તે સમયે પણ કલાનો કેટલો બધો વિકાસ થયો હશે તે આ મ્યુઝિયમ જોયા પછી ખ્યાલ આવે છે. ડેલ્ફી જોઈને અમે પાછાં વળી રહ્યાં છીએ. રસ્તામાં એક સ્થળે ઊભાં રહી બધાંએ ભાથામાંથી નાસ્તો કર્યો. આ પહાડી રસ્તો છે. એક

સમયે અમારી બસની સામે જ બીજી બસ આવી ગઈ. પણ કશી જ રકઝક વિના એ અને તેની પાછળનાં વાહનો પાછાં પડી ગયાં. રસ્તો થઈ ગયો. અને સૌ ચાલતાં થયાં. આપણે ત્યાં આવું થયું હોય તો કલાકો સુધી ટ્રાફિક જામ થઈ જાય. અને હૉર્નો ચીસાચીસ કરી મૂકે. પ્રજાની ઉચ્ચ ક્વૉલિટી આવા વ્યવહારોથી મપાતી હોય છે.

હવે હોટલના દરવાજા કમ્પ્યૂટર લૉકવાળા થઈ ગયા છે. એટલે અમારો એક પણ રૂમ ઊઘડતો નથી. પછી કમ્પ્યૂટરથી ચાવી બદલી તો બધા રૂમો ઊઘડી ગયા. આજે પીજાનો કાર્યક્રમ હતો. હું તો જમવા ન ગયો. પણ મારે માટે પીજા લેતા આવ્યા. પીજા સરસ હતો.

થાક્યાંપાક્યાં બધાં સૂઈ ગયાં.

2-7-08

ગ્રીસના પ્રાચીન ધર્મમાં ભારતની માફક ઘણાં દેવદેવીઓ હતાં. જેમના વિશે એક રોચક પુસ્તક લખી શકાય. પણ તેમાં એક બળનો દેવ હરક્યુલીસ હતો. જેમ આપણે ત્યાં ભીમ હતો. હરક્યુલીસની અનેક કથાઓ પ્રચલિત છે. તેમાંની એક કથા લખવાનું મન થઈ જાય છે.

એક ગામની ભાગોળે એક રાક્ષસ રહેતો હતો, તે માણસોને મારી નાખી હાહાકાર મચાવતો હતો. તે માનવભક્ષી થઈ ગયો હતો. અંતે ગામલોકોએ તેની સાથે એક સંધિ કરી કે તેના આહાર માટે ગામવાળા પ્રતિદિન એક માણસ મોકલશે. પણ તેણે બીજા કોઈને મારવા નહિ. આ શરત પ્રમાણે પ્રતિદિન ગામમાંથી એક માણસ તેને આહાર માટે મોકલાતો હતો. યોગાનુયોગ હરક્યુલીસ આ ગામમાં પહોંચી ગયો અને એક ડોશીમાના ત્યાં ઊતર્યો. રાત પડીને ડોશીમા ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડવા લાગ્યાં. હરક્યુલીસે રડવાનું કારણ પૂછ્યું તો ડોશીએ કહ્યું કે અમારે વારાફરતી રોજ એક માણસ પેલા રાક્ષસને મોકલવું પડે છે. આવતીકાલે અમારા ઘરનો વારો છે. મારો એકનો એક યુવાન દીકરો છે તેને કાલે મોકલવાનો છે. તેથી હું રડું છું. તે મરી જાય તો પછી મારું કોણ? હું તો નિરાધાર જ થઈ જાઉં, ડોશીની વાત સાંભળીને હરક્યુલીસ બોલ્યો કે “માજી, તમે ચિંતા ન કરો. તમારા દીકરાના બદલામાં રાક્ષસની પાસે હું જઈશ.” ડોશી તો રાજી રાજી થઈ ગયાં. “હાશ, મારો દીકરો બચી જશે.” સવાર થયું અને હરક્યુલીસે જાણી કરીને મોડું કર્યું. પેલો રાક્ષસ તો ધૂંવાંપૂંવાં થઈ ગયો. હજી કેમ મારો આહાર ન આવ્યો! ત્યાં તો તેને દૂરથી આવતો હરક્યુલીસ દેખાયો. તે રાજી થયો. ચાલો આજ તો બહુ તગડો ખોરાક આવી રહ્યો છે. પેટ ભરીને ખવાશે તેમ વિચારીને હરક્યુલીસની રાહ જોવા લાગ્યો. આવતાં જ થોડી બોલાચાલી થઈ, અને બન્ને લડી પડ્યા. લડતાં લડતાં હરક્યુલીસે પેલા રાક્ષસને ઉપાડીને જોરથી પછાડ્યો, પણ તે બમણી શક્તિથી પાછો ઊભો થઈ ગયો અને લડવા લાગ્યો. વારંવાર આવી રીતે પછાડવા છતાં પણ રાક્ષસ મરતો ન હતો. ત્યાં તો હરક્યુલીસને લાઈટ થઈ, તેણે રાક્ષસને માથા ઉપર ઊંચકીને ચક્કરચક્કર ફેરવીને દૂર સમુદ્રમાં ફેંકી દીધો. રાક્ષસ મરી ગયો. આ મિથકથા ઉપરથી ગ્રીસ પુરાણ એક સરસ મજાનો બોધપાઠ આપે છે. પેલો રાક્ષસ મરતો કેમ ન હતો? તો કહે કે તેને વારંવાર જમીન પર પછાડવામાં આવ્યો હતો. જમીનનો સ્પર્શ થવાથી તે ધરાતલનો માણસ થઈ જતો હતો. કથા કહે છે કે આવી જ રીતે જે માણસના વિચારો—ચિંતન—દર્શન ધરાતલનું હશે તે વારંવાર પછડાઈને પણ ફરી ફરીને જીવતો થશે અને યુદ્ધ કરશે. પણ જે માણસના વિચારો—ચિંતન—દર્શનને ધરાતલનો સ્પર્શ નહિ હોય માત્ર આકાશી કલ્પનાઓ જ હશે તે આપોઆપ મરી જશે, તેમને મારવા નહિ પડે. ચાણક્ય, સરદાર પટેલ વગેરે સફળ રહ્યા. કારણ કે તેમની પાસે ધરાતલનું ચિંતન હતું. જે લોકો આકાશી કાલ્પનિક ચિંતનમાં રાચતા હશે તે ગમે તેટલા મોટા હોય તોપણ સમાપ્ત થઈ જશે. ભારતને આવા ખોટા ચિંતનનો મહારોગ સદીઓથી લાગુ પડ્યો છે તેથી તે માર ખાતો ગુલામ દેશ બન્યો હતો. હવે જો ચાણક્ય કે સરદાર જેવું ધરાતલનું વાસ્તવિક ચિંતન અપનાવવામાં આવે તો જ તેનું ભવિષ્ય ઉજ્જ્વળ થઈ શકે.

*

5. બેલગ્રેડ

ગ્રીસનો ત્રણ દિવસનો પ્રવાસ પૂરો કરીને હવે અમારે આજે બેલગ્રેડ જવાનું છે. ઓચિંતાની એક તકલીફ ઊભી થઈ છે. જે વિમાનમાં અમારે જવાનું હતું તે પૂરી ફ્લાઈટ કેન્સલ થઈ છે. શ્રેયાએ ભારે મહેનત કરીને બીજા વિમાનમાં અમને 26 માણસોને ગોઠવી દીધાં છે. પણ 12 બાકી રહી ગયાં છે. તેમના માટે સીટો નથી. તેમને સાંજની ફ્લાઈટમાં ગોઠવાયાં છે. આ રીતે અમારા બે ભાગ પડી ગયા છે. પ્રવાસમાં કેટલીક વાર આવું પણ થતું હોય છે.

અમે 26 માણસો હવાઈમથકે પહોંચી ગયાં છીએ. અહીં કાંઈ જ તપાસ થતી નથી. ન પાસપૉર્ટ જુએ ન ટિકિટ જુએ. ન પોલીસ દેખાય. કોઈ પણ હવાઈમથકમાં આવે અને કોઈ પણ જાય. જાણે કે રામરાજ્ય! પહેલાં બધે જ આવું હતું પણ આતંકવાદનો ઉદય થયા પછી બધે જ કઠોર ચૅકિંગ મુકાઈ ગયું છે. અહીં હજી તેવું થયું નથી.

અમે બધાં બેઠાં છીએ. હું દૂધ અને સિરિયલનું લંચ લેવા માગું છું. સિરિયલ તો મારી પાસે છે. એક ભાઈને ક્યાંકથી દૂધ લાવવા મોકલ્યા પણ પાછા આવ્યા. રેસ્ટોરાંવાળા કહે કે અમે ચા-કૉફી આપીએ પણ દૂધ ન આપીએ. એક બીજા ભાઈ કહે કે ચિંતા ન કરો હું લઈ આવું. તે તો ગયા અને દૂધ લઈને આવ્યા. મેં કહ્યું કે તમે શું જાદુ કર્યું? તો કહે કે મેં કહ્યું કે “ફોર ચિલ્ડ્રન” અર્થાત્ ધાવણા બાળક માટે જોઈએ છે. પેલાએ તરત જ દૂધ ભરી આપ્યું અને પૈસા પણ ન લીધા. સાંભળીને મને ભારે દુઃખ થયું. અરે, જૂઠું બોલીને તમે દૂધ લાવ્યા! સામાન્ય રીતે મોટા ભાગના લોકો સિદ્ધાંતવાદી નથી હોતા, બહુ થોડા જ સિદ્ધાંતવાદી હોય છે. મોટા ભાગના લોકો તો જે પાણીએ મગ ચઢે તે પાણીએ મગ ચઢાવી લે તેવા વિચારના હોય છે. આવી પ્રજા ઐતિહાસિક પ્રજા નથી થઈ શકતી ને માત્ર મગ ચડાવતી ચડાવતી મરી જતી હોય છે. નેકટેકથી ઇતિહાસ સર્જાતો હોય છે. લોકોમાં નેકીવાળા તો ઘણા મળી રહે પણ ટેકની ખાતર ફના થનારા બહુ જૂજ મળે. ઇતિહાસ ટેકનો હોય છે. દૂધ લાવનાર ભાઈને મેં કહ્યું કે પેલા રેસ્ટોરાંવાળાને ખબર પડે કે આપણી સાથે કોઈ છોકરું નથી તો તેના મનમાં ભારતીયો પ્રત્યે કેવો ભાવ થાય? આખા ઍરપોર્ટમાં માત્ર અમે જ ભારતીયો છીએ એટલે સરળતાથી અમારું ટોળું ઓળખાઈ જાય છે અને રેસ્ટોરાં સામે જ છે. આપણે આપણી છાપ આ રીતે બગાડીએ છીએ. મૂલ્યોનું પાલન કરવાથી વ્યક્તિ અને પ્રજા મૂલ્યવાન થતી હોય છે. દૂધ જેવી નાની બાબતમાં જે મૂલ્યહીન થઈ શકે છે તે સામાન્ય જીવનમાં કેવું જીવન જીવતી હશે? મને ભારે આઘાત લાગ્યો.

અમારે બેલગ્રેડ જવાનું છે. ફ્લાઈટ એક કલાક મોડી છે. અંતે અમે બધાં વિમાનમાં ગોઠવાયાં. વિમાન નાનું અને જૂનું છે. પંખાવાળું છે. સામાન જેમતેમ ગોઠવાયો. વિમાને ઘરઘરાટી કરીને દોટ મૂકીને અધ્ધર ચઢી ગયું. અહીં અમેરિકા જેવાં મોટાં ખેતરો નથી. પણ નાનાં નાનાં છે. એક જ કલાકમાં અમે બેલગ્રેડ પહોંચી ગયાં. ખરેખર તો અમારે બસ દ્વારા આવવાનું હતું. જેથી બધું જોતાં જોતાં આવી શકાય પણ પછી છેવટમાં ફ્લાઈટ નક્કી થઈ. આ દેશ પ્રથમ યુગોસ્લાવિયા નામે કમ્યુનિસ્ટ દેશ હતો. હવે તો તેના છ ભાગ થઈ ગયા છે. તોપણ સામ્યવાદની અસર જોઈ શકાય છે. વિસા આપનારી બહેન વધુ પડતી ચીકણી હતી. ઘણું પૂછ્યા પછી માંડ વિસા આપ્યા. હજી આ દેશ યુરોપિયન યુનિયનમાં ભળ્યો નથી તેથી તેના અલગ વિસા લેવા પડે છે. બધાં બસમાં ગોઠવાયાં અને ચાલી નીકળ્યાં. ગ્રીસ જેવા રોડ નથી. બધું થાગડથીગડ જેવું છે. રાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિ કે ગરીબીનું પ્રથમ પ્રમાણ તેના રોડ હોય છે. કારોમાં ધુમાડા નીકળી રહ્યા છે. ભારતમાં પહેલાં બહુ નીકળતા હવે ઘણા ઓછા થઈ ગયા છે. કેરોસીન વાપરવાથી તથા જૂની થવાથી કારો ધુમાડા છોડે છે. નગર નાની-મોટી અનેક ટેકરીઓ ઉપર વસેલું છે. તેથી રમણીય લાગે છે. અમારી હોટલનું નામ હોટલ સરબિયા છે. હજી ગાઈડ આવ્યો નથી. નજીકની જ બજારમાં આંટો મારવા ગયા. અહીં યુરો કે ડૉલર ચાલતા નથી. અહીંનું નાણું ચાલે છે. જેને દીનાર કહે છે. દીનાર અરબી શબ્દ છે જે બતાવે છે કે કોઈ સમયે અહીં આરબોનો પ્રભાવ હતો. થોડું ફરીને દૂધ-બૅટરી વગેરે ખરીદીને પાછા આવ્યા. બપોરે મેગી બનાવી પણ ઉતાવળ કરવાથી બરાબર ન થઈ. મેગીનાં ભારતનાં પડીકાં ફેંકી દેવાં પડ્યાં. સારાં ન નીકળ્યાં. ગ્રીસની તુલનામાં આ દેશ સસ્તો છે. ગરીબીની સાથે હંમેશાં સસ્તાપણું રહેતું હોય છે. સમૃદ્ધિની સાથે મોંઘવારી ચાલતી હોય છે. અમે બધાં સિટી ટૂર કરવા નીકળી પડ્યાં. અમારા ગાઈડનું નામ બ્રોન્કો છે, તેણે બધાંનું સ્વાગત કર્યું. મારા કરતાં વેંત ઊંચો અને કદાવર.

બેલગ્રેડની વસ્તી 20 લાખ છે અને બાલકન ક્ષેત્રમાં તે ત્રીજું સૌથી મોટું નગર છે. પૂરા દેશની વસ્તી 80 લાખ છે અને ઑસ્ટ્રિયા જેટલું

મોટું ક્ષેત્રફળ છે. અહીં સામાન્ય માણસો એટલે કે મજૂરો કારીગરો વગેરે મધ્યમવર્ગીય લોકો વધુ રહે છે. ધનવાનો ખાસ નથી. અમે માર્શલ ટીટોનું મૅમોરિયલ જોવા જઈ રહ્યાં છીએ. અમારે ઑર્થોડૉક્સનું સૌથી મોટું ચર્ચ પણ જોવાનું છે, જે બંધાઈ રહ્યું છે. અને ડેન્યૂબ તથા સામા નદીના સંગમ પર બંધાયેલો પ્રાચીન કિલ્લો પણ જોવાનો છે. નદીના પેલા કિનારે બંધાઈ રહેલું નવું બેલગ્રેડ પણ અમારે જોવાનું છે.

ઈ.સ. પ્રથમ શતાબ્દીમાં રોમન લોકોએ આ નગરની સ્થાપના કરી હતી. અહીં ઘણાં યુદ્ધો થયાં હોવાથી ઘણો વિનાશ પણ થયો છે જેથી પ્રાચીન સ્થાપત્યો બહુ રહ્યાં નથી. બેલગ્રેડનો અર્થ સ્લોવાક ભાષામાં 'સફેદ નગર' એવો થાય છે. પણ અહીં એટલી બધી લીલોતરી છે કે આ નગરને ગ્રીનનગર કહેવું જોઈએ. ગ્રેડ શબ્દ ગ્રામવાસી છે. જે ઘણી જગ્યાએ વપરાયો છે. આ નગરમાં એટલા બધા બાગ-બગીચા છે કે પૂરા યુરોપમાં બગીચાની દૃષ્ટિએ તેનો બીજો નંબર આવે છે. પ્રથમ નંબર સ્કૉટલેન્ડના ગ્લાસગોનો આવે છે. ભારતમાં સૌથી વધુ બાગ-બગીચા મુસ્લિમ કાળમાં થયા હતા. કાશ્મીરના બાગો તો ખરા જ. અમદાવાદમાં પણ ઘણા બગીચા સુલતાનોના કાળમાં થયા છે. કમ્યુનિઝમની સમાપ્તિ પછી અહીં પણ લોકો ધનવાન થવા લાગ્યા છે, જેમનાં મકાનો આ એરિયામાં છે. આ ક્ષેત્ર નાનું હોલીવુડ કહેવાય છે. અહીં મોટા મોટા કલાકારો રહે છે. માર્શલ ટીટો પણ 1980 સુધી આ સમૃદ્ધ ભાગમાં જ રહેતા હતા. સામ્યવાદીઓ ભલે પોતાને ગરીબોના ઉદ્ધારક માને પણ તેઓ પોતે તો રહેતા જાહોજલાલીથી. માર્શલ ટીટો હવે નથી રહ્યા પણ વૃદ્ધ માણસો હજી તેનાં વખાણ કરે છે. ટીટોની પ્રસિદ્ધિ વિશ્વમાં પણ હતી. તે વખતે જે તટસ્થતાની નીતિ શરૂ થયેલી તેમાં માર્શલ ટીટોનું મહત્ત્વનું પ્રદાન હતું. તટસ્થતાની નીતિ એટલે વિશ્વનાં બે ગ્રૂપોઃ 1. પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો અને 2. સામ્યવાદી રાષ્ટ્રો. આ બન્નેમાંથી અલગ ત્રીજું જ ગ્રૂપ તટસ્થોનું હતું. જેમાં પં. નહેરુ, નાસિર, ટીટો, સુકર્ણો અને ન્ક્રુમા વગેરે મુખ્ય હતા. આપણો દેશ હજી પણ કોઈ ને કોઈ રીતે તટસ્થ નીતિનું પાલન કરે છે.

અહીં ક્રિકેટની રમત પ્રસિદ્ધ નથી પણ ફૂટબૉલની રમત વધુ પ્રસિદ્ધ છે. આ રહ્યું તેનું વિશાળ સ્ટેડિયમ. ક્રિકેટની રમત પાંચ દિવસ ચાલે છે. ઘણો સમય બગડે છે તેથી પોષાય નહિ. ફૂટબૉલ જેવી રમતો કલાકોની જ હોય છે. જેથી ઓછા સમયમાં રમત પૂરી થાય છે. આ દેશે ચાર મોટા ફૂટબૉલ તથા ટેનીસના રમતવીરો આપ્યા છે. હવે ટીટો મૅમોરિયલ આવી ગયું છે. અહીં બધે જ ફોટા પાડવાની છૂટ છે. કોઈ ચાર્જ પણ નથી. અમે માર્શલ ટીટોની ભવ્ય પ્રતિમા આગળ ઊભાં છીએ. મૂળ તો ટીટો સેનાપતિ હતા. તેથી માર્શલ કહેવાય છે. ભારતનો એક પણ નેતા સેનામાંથી નથી આવતો તેથી તેનામાં સેનાના અનુશાસન—મનોબળ જેવા ગુણો દેખાતા નથી. માર્શલ ટીટોએ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધમાં હિટલરની સેનાથી આ દેશને બચાવેલો. આમ તો ટીટો ક્રોએશિયાના વતની છે. આ સર્બિયાના નથી. તેઓ જાતિએ ક્રોશ હતા, સર્વ નહિ. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં તેઓ સૈનિક હતા. પણ બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે અહીં ગેરકાયદે સ્થપાયેલી કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના અધ્યક્ષ થયેલા. બીજા વિશ્વયુદ્ધની સમાપ્તિ પછી 1945માં તેઓ કાયદેસરના પ્રમુખ થયા, હિટલરના નાઝી સૈનિકોએ આ દેશનો કબજો કરી લીધો હતો. અહીં બે પક્ષો હતા જે જર્મનો સામે યુદ્ધ કરતા હતા. 1. કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ અને બીજો રાજાનો પક્ષ. આ બન્ને પક્ષો નાઝી સેનાની સાથે તો યુદ્ધ કરતા હતા પણ સાથે સાથે અંદરોઅંદર પણ યુદ્ધ કરતા હતા. 1943માં ચર્ચિલ અને મિત્રરાષ્ટ્રો રાજાના પક્ષને સાથ આપતા હતા, પણ પછી તેમણે જોયું કે નાઝીઓ સામે કમ્યુનિસ્ટોની લડત વધુ પ્રભાવશાળી છે એટલે કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીને સાથ આપવા લાગ્યા. તેથી માર્શલ ટીટો વધુ શક્તિશાળી થયા. અહીંના રાજા હતા તે અમેરિકા ભાગી ગયા અને શિકાગોની પાસે ગુજરી ગયા. રાજાનો દીકરો લંડનમાં જન્મ્યો હતો તે હવે અહીં બેલગ્રેડમાં આવીને રહે છે. અને તેને રબરસ્ટૅમ્પ જેવો રાજા માનવામાં આવે છે. હવે તો આ દેશ લોકશાહી થઈ ગયો છે. 4-5-1980એ માર્શલ ટીટો ગુજરી ગયા. વિશ્વના કોઈ નેતાને ન મળ્યું હોય તેટલું માન તેમની સ્મશાનયાત્રામાં તેમને મળ્યું હતું. 209 દેશોના પ્રતિનિધિઓ અહીં આવ્યા હતા. ટીટો બહુ બુદ્ધિશાળી હતા, તે બન્ને બ્લૉકો પાસેથી મદદ મેળવતા તેથી આ દેશ સમૃદ્ધ થયો (બીજા કમ્યુનિસ્ટ દેશોની તુલનામાં). ટીટો એક ડિક્ટેટર હતા પણ સ્ટાલિન જેવા ક્રૂર ન હતા. તેણે હજારો—લાખ્ખો વિરોધીઓને મરાવી નાખ્યા ન હતા. બહુ બહુ તો જેલમાં મોકલી આપતા. તે એક ઉત્તમ શાસક હતા. અહીં જ તેનું મકાન હતું. તે અહીં રહેતા. આ વિશાળ એસ્ટેટ તેમનું હતું. તે ત્રણ વાર પરણ્યા હતા અને ત્રીજી પત્ની હજી પણ જીવે છે અને અહીં જ રહે છે. નવાઈ એ છે કે રાજાની પાસેથી રાજમહેલ પડાવી લીધો પણ ટીટોનો રાજમહેલ ચાલુ છે. રાજા કરતાં પણ વધુ ભવ્ય.

અમે ટેકરો ચઢીને ટીટોની સમાધિએ પહોંચી ગયાં છીએ. આ ટીટોની ખુરશી છે અને આ તેની લાઇબ્રેરી છે. ટીટોને ચીને ફર્નિચર ભેટ આપેલું તે વાપરતા. આ ટીટોનો ડ્રેસ છે. ટીટોને સફેદ પોશાક વધુ ગમતો. તે ક્યૂબાની સિગારેટ પીતા અને વ્હીસ્કી પણ પીતા. તે

પરંપરાથી લુહાર હતા. અને લુહારીકામ કરતા. રાજનેતાનું મહત્ત્વ તેના રાષ્ટ્રહિતના નિર્ણયોથી થતું હોય છે. તે બકરીનું દૂધ પીએ છે કે ભેંસનું તેનાથી નહિ, ઘણી વાર એવું બને કે બ્રહ્મચર્યાદિનું પાલન કરનારા પવિત્ર પુરુષો પણ ખોટા નિર્ણયો કરીને રાષ્ટ્રને બરબાદ કરી મૂકતા હોય છે. જ્યારે બીજી તરફ સિગારેટ કે વ્હીસ્કી પીનારા પણ સાચા નિર્ણયો કરીને રાષ્ટ્રને સુખી-સમૃદ્ધ કરતા હોય છે. એટલે રાજનીતિમાં વ્યક્તિગત જીવનને બહુ મહત્ત્વ અપાય નહિ. તેના નિર્ણયોને જ મહત્ત્વ અપાય.

ટીટો પોતાના જન્મદિવસને બહુ ધામધૂમથી ઊજવતા. આ મશાલ પૂરા દેશમાં ફરતી અને છેવટમાં ટીટોને મોટી સભામાં ભેટ અપાતી. તે દિવસે રાષ્ટ્રિય રજા રહેતી. હવે રજા નથી રહેતી. ટીટોના સમયમાં યુગોસ્લાવિયાનું ક્ષેત્રફળ ઘણું મોટું હતું પણ તે પછી તેના છ ટુકડા થઈ ગયા. 1. સર્બિયા, 2. ક્રોએશિયા, 3. બોસ્નિયા હર્જ ગોવિના, 4. મોન્ટેનિગ્રો, 5. કોસોવો અને 6. સ્લોવેનિયા.

અમારો ગાઈડ બોસ્નિયામાં જન્મેલો છે. પણ જાતિથી સર્બ છે. 1958માં તેના પિતા ભાગીને અહીં આવી ગયેલા. કારણ કે ત્યાં ગૃહયુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું હતું. જ્યાં ઘણી જાતિઓ કે ઘણા ધર્મો એકસાથે રહેતા હોય છે અથવા રાજકીય વિચારો અત્યંત ભિન્ન હોય છે ત્યાં ગૃહયુદ્ધની સંભાવના વધુ રહે છે. આરબોના સમયમાં અહીં ઘણા લોકોને મુસ્લિમ બનાવી દેવાયા હતા. પછી તો મુસ્લિમ શાસનકાળમાં સર્બોને બહુ જ કષ્ટો અપાયાં. મુસ્લિમો તો કાર્ય કરીને વિદાય થયા, પણ સર્બો પોતાના પર થયેલા જુલ્મો ભૂલી શક્યા નહિ. તેમણે બદલો લેવા માટે ભયંકર તોફાનો કર્યાં અને એક અંદાજ પ્રમાણે પાંચ લાખ મુસ્લિમો માર્યા ગયા. નાટોના માધ્યમથી અમેરિકાએ દખલ કરી અને સર્બનેતા અને પ્રધાનમંત્રી મિલોસેવીચને પકડીને લઈ ગયા. કેસ ચાલ્યો મિલોસેવીચને સજા થઈ અને તે જેલમાં જ મૃત્યુ પામ્યો. અહીંના મુસ્લિમોને અમેરિકાએ જ બચાવ્યા કહી શકાય.

યુગોસ્લાવિયામાં જુદાં પડેલાં રાજ્યોમાં મોન્ટેનિગ્રો સૌથી નાનું રાજ્ય છે. તેની વસ્તી માત્ર 650000 છે. મુખ્ય ભાગ સર્બિયા છે. સર્બ પ્રજા બહુ બળવાન પ્રજા છે. ટીટોના અવસાન પછી ભારે વૅક્યૂમ થયું. જેમ બધે જ થાય છે. મહાન નેતા, પાછળ અંધારું જ મૂકતો જતો હોય છે. વૅક્યૂમ, અંધારાથી પણ વધુ ખરાબ છે. ટીટોનું સ્થાન ભરી શકાયું નહિ, બધા ધાર્મિક સંપ્રદાયો અંદર અંદર લડવા માંડ્યા હતા. તેનો લાભ લઈને મિલોસેવીચે સત્તા પ્રાપ્ત કરી લીધી, બોસ્નીઆ—હર્જગોવિનામાં મુસ્લિમોની વસ્તી વધારે હતી અને કાંઈક અંશે ત્રાસ પણ હતો તેની સામે સર્બ પ્રજાને ધરી દીધી અને ભયંકર ખુનામરકી થઈ ગઈ. જો અમેરિકાએ દખલ ન કરી હોત તો સર્વનાશનું પ્રમાણ ઘણું વધી જાત. બોસ્નીયાના ગૃહયુદ્ધમાં અમેરિકા ન કૂદ્યું હોત તો મુસ્લિમોને હજી પણ ઘણું ભારે નુકસાન થાત. ગોરી પ્રજા હિન્દુઓના જેવી અહિંસાવાદી નથી તેથી તેની પ્રહારક્ષમતા ઘણી વધારે હોય છે. મિલોસેવીચના શબને કબ્રસ્તાનમાં દાટ્યું નથી પણ તેમના ઘરના પ્રાંગણમાં વૃક્ષ નીચે દાટ્યું છે. હિટલરે યહૂદીઓ માટે જે હાહાકાર મચાવેલો તેવો જ હાહાકાર મિલોસેવીચે મુસ્લિમો માટે મચાવેલો. બન્ને ઘટનાઓમાં અમેરિકાની દખલથી યહૂદીઓ તથા મુસ્લિમોને બચાવી લેવાયેલા. અહીંથી નજીક જ મેસેડોનિયા પ્રદેશ આવેલો છે ત્યાંથી મહાન એલેકઝાન્ડર નીકળેલો અને વિશ્વવિજય કરતો કરતો છેક ભારત સુધી પહોંચેલો.

અહીં એક એવું વાયોલિન રખાયું છે જે હાથથી નહિ પણ પગેથી બનાવાયેલું છે. કારણ કે બનાવનારને હાથ હતા જ નહિ. તેણે આ વાયોલિન ટીટોને ભેટ આપેલું, જે હવે સંગ્રહસ્થાનમાં છે. અહીં એકતારો—તંબૂરો પણ છે. જે ગીત ગાતાં માત્ર તાન પૂરે છે. કદાચ એટલે જ તેને તાનપૂરો કહેવાતો હશે.

અહીં તે સમયે પહેરાતાં જુદાં-જુદાં કપડાં પણ રખાયાં છે. ત્યારે સ્ત્રીઓ પગના ઘૂંટણ સુધી લાંબાં વસ્ત્રો પહેરતી. ટીટો શસ્ત્રપ્રેમી હતા તેથી અહીં જૂનાં શસ્ત્રોનો સંગ્રહ કરાયેલો છે. પ્રજાને સંગીતપ્રેમીની સાથે-સાથે શસ્ત્રપ્રેમી પણ બનાવવી જોઈએ. શસ્ત્ર વિનાની પ્રજા હરણાં કે સસલાં જેવી થઈ જતી હોય છે. જેનો શિકાર નખવાળાં હિંસક પ્રાણીઓ સરળતાથી કરતાં હોય છે. ટીટોને પિક્ચર જોવાનો પણ શોખ હતો. તે પ્રસિદ્ધ કલાકારોનાં પિક્ચરો જોતા. અહીં કેટલાંક નૃત્યચિત્રો છે જેમાં કેરાળાનું કથકલી નૃત્ય પણ છે. આ બે ભવ્ય કારો છે. ટીટોને લક્ઝરી કારોનો પણ શોખ હતો. આ રોલ્સરોય કારનો ઉપયોગ તેમણે રાણી એલિઝાબેથ અહીં આવેલાં ત્યારે કરેલો. તેમણે જાતે ડ્રાઇવિંગ કરેલું. આ બીજી ગાડી મર્સિડીઝ છે. તે બુલેટપ્રૂફ છે. કંપનીએ આવી માત્ર બે જ ગાડીઓ બનાવેલી. એક લીબિયાના ગદ્દાફી માટે અને બીજી ટીટો માટે.

અમે સંગ્રહાલયના બીજા માળે ચાંદીનાં વાસણો વગેરે જોયાં જે ટીટોને ગમતાં અને વાપરતા. કોઈ રાજા-મહારાજા પણ નહિ વાપરતા હોય તેવાં વાસણો હતાં. ગરીબોને શ્રીમંતોની સામે જેહાદે ચઢાવનારા કમ્યુનિસ્ટો પણ લાગ મળે તો શ્રીમંતાઈ ભોગવવાની લાલસા છોડી

શકતા નથી. ટીટો જે મકાનમાં રહેતા તેનો નાશ બૉમ્બમારો કરીને નાટોએ કરી નાખેલો તેથી હવે તે મકાન રહ્યું નથી. અમે ટીટો મૅમોરિયલ જોઈને રવાના થયા.

આ બાજુ બધાં રાજદૂતોનાં ભવનો છે. હવે અત્યારે બેલગ્રેડમાં 200 માણસો કરોડપતિ થઈ ગયા છે. જેમ જેમ કરોડપતિઓ વધે તેમ તેમ નીચેનું માળખું ઊંચું થાય. અર્થાત્ સમૃદ્ધિ ઉપરથી નીચે આવતી હોય છે. જો આ બસોને મારી નાખવામાં આવે તો નીચેનું માળખું મરી જાય. સામ્યવાદીઓએ આ જ ભૂલ કરી. તેમણે ટોચનું માળખું તોડી નાખ્યું જેથી નીચેનું માળખું આપોઆપ તૂટી ગયું. વિશ્વના અતિ ધનાઢ્યોની ગણતરીમાં આ વર્ષે અહીંનો પણ એક માણસ આવ્યો છે. શ્રી રાજેન્દ્રનું કહેવું છે કે આ વર્ષે અતિ ધનાઢ્યોમાં ભારતના 5-6 આવ્યા છે. આ સારા અર્થતંત્રની નિશાની કહેવાય.

અમારો ગાઈડ બ્રોન્કો કુશળ ગાઈડ છે. તેની પાસે પ્રચુર માહિતી છે અને તેને પીરસવાની આવડત પણ છે. તેનું કહેવું છે કે તમે ઍથેન્સથી આવ્યા ત્યાં બધું સાંસ્કૃતિક જોવાનું હતું. અમારી પાસે ગ્રીનરી જ ગ્રીનરી જોવાની છે. તેવાં ભવ્ય—જૂનાં મકાનો નથી. આ ભવ્ય—આધુનિક ભવન પર ટી. વી.ની પાંચ ચેનલો ચલાવાય છે. અહીં ભૂગર્ભ ટ્રેન નથી. અહીં વધુ લોકો ઑર્થોડૉક્સ ખ્રિસ્તીધર્મનું પાલન કરે છે. આ મોટું ફૂટબૉલ સ્ટેડિયમ છે. અમે બધાં બસમાંથી નીચે ઊતર્યાં. સ્ટેડિયમ ભવ્ય હતું. આમાં 58 હજાર દર્શકો બેસી શકે છે. અહીં એવો કાયદો છે કે પૈસાની બધી લેવડદેવડ દીનારમાં જ કરવાની. યુરો કે ડૉલર ચાલે નહિ. એક ડૉલરના પચાસ દીનાર મળે છે. જે રૂપિયા કરતાં પણ ઓછી કિંમતના થાય છે. અહીંનો દીનાર બીજા દેશોમાં ચાલતો નથી. બ્રોન્કો મારા કરતાં એક વેંત ઊંચો અને કદાવર છે. રતિલાલે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે અહીં શું વખણાય છે તો જવાબ મળ્યો કે અહીંનાં માણસો વખણાય છે. માણસો ઊંચાં અને આરોગ્યવાળાં હોય છે. સાથે સાથે મૈત્રી સ્વભાવનાં પણ હોય છે. બીજાં કોઈ હોય કે ન હોય બ્રોન્કો તો એવો છે જ.

અમે સાવા ઑર્થોડૉક્સ ચર્ચ જોવા પહોંચી ગયાં છીએ. આ ચર્ચ હજી બંધાઈ રહ્યું છે. તેની ભવ્યતા શબ્દાતીત છે. ઈ. સ. 1290માં સાવા નામના પાદરીએ પાયો નાખેલો. પછી તેનો નાશ થયેલો. 1935માં ફરીથી તેનું નિર્માણ શરૂ થયું. પણ જર્મનીના નાઝીએ આ દેશનો કબજો કર્યો. તેથી બાંધકામ બંધ કરવું પડ્યું. તે પછી 50 વર્ષ સુધી કમ્યુનિસ્ટોનું શાસન રહ્યું. તેમણે તો કેટલાંય ચર્ચોનો નાશ કરી નાખેલો તેથી તે સમયમાં પણ બાંધકામ થયું નહિ. 1980માં ટીટોનું અવસાન થયું. કમ્યુનિઝમનું પણ અવસાન થઈ ગયું તેથી 1985થી ફરીથી આ ચર્ચનું બાંધકામ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. વિશ્વભરનાં બધાં ઑર્થોડૉક્સ ચર્ચોમાં આ સૌથી મોટું છે. વિશ્વભરના ભક્તો પૈસા મોકલે છે અને ચર્ચ બંધાય છે. ખબર નહિ ક્યારે પૂરું થશે? સામાન્ય લોકોના પૈસાથી આ ચર્ચ બંધાઈ રહ્યું છે. ખાસ કરીને વિદેશોમાં રહેતા મોટા ભાગના સર્બો પૈસા મોકલાવે છે અને કામ ચાલે છે. વિસા અને ઉદારતાનો સહજ મેળ હોય છે. સર્બ પ્રજા વીર છે તો ઉદાર પણ છે. ઇસ્તંબુલ જ્યારે કોન્સ્ટન્ટીનોપલ હતું ત્યારે ત્યાં ઑર્થોડૉક્સોનું ભવ્ય ચર્ચ હતું. મુસ્લિમ સત્તા આવતાં ચર્ચને મસ્જિદ બનાવી દેવાઈ તે પછી જ્યારે કમાલ પાશા સત્તા પર આવ્યા ત્યારે તેને પાછું ચર્ચ બનાવી દેવાયું. પણ અડધા ભાગમાં મ્યુઝિયમ બનાવાયું છે. ટર્કીના પ્રવાસમાં મેં આ ચર્ચની વિસ્તારથી કથા લખી છે. ખરેખર તે ભવ્ય છે. બ્રોન્કોનું કથન છે કે આ ચર્ચ તેની જ પદ્ધતિથી બંધાઈ રહ્યું છે. વિશ્વમાં બે પ્રવાહો ચાલી રહ્યા છે. એક નિર્માતાઓનો, બીજો વિધ્વંસકોનો. સોમનાથ મંદિર સાત વાર તોડાયું અને સાત વાર બંધાયું. અત્યારનું સોમનાથ સાતમી વારનું નિર્માણ છે.

અમે આ ભવ્ય ચર્ચને અંદરથી જોઈ રહ્યાં છીએ તેનો ડોમ જોવા માટે માથું છેક પાછળ લઈ જવું પડે છે. ડોમ તેટલો ઊંચો છે. આમાં એકસાથે બાર હજાર ભક્તો બેસીને પ્રાર્થના કરી શકે છે. ઉપર તો આટલું ભવ્ય છે જ. પણ નીચે ભોંયરામાં પણ તેટલું જ ભવ્ય છે. આ જે છેક ઉપરનો ડોમ દેખાય છે તેનું વજન ચાર હજાર ટન છે. તેનું નિર્માણ ઉપર નહિ અહીં જમીન પર નિર્માણ કરવામાં આવ્યું હતું. જ્યારે પૂરો ડોમ તૈયાર થઈ ગયો પછી ચાર મોટી રાક્ષસી કમ્પ્યૂટરાઈઝડ ક્રેનોથી ઉપર ઉપાડવામાં આવ્યો હતો તેને છેક મથાળે લઈ જતાં એક મહિનો થયો હતો. તે પછી માથા પર જેમ હેટ ગોઠવીએ તેમ આ ડોમને ગોઠવી દેવાયો હતો. સાંભળીને બુદ્ધિ કામ જ ન કરે તેવી કથા છે. ધરતીકંપમાં પણ તેને કશું નુકસાન ન થાય તેવી મજબૂતાઈ છે.

બ્રોન્કોનું કહેવું છે કે અત્યારે તો બાંધકામ ચાલે છે. પણ પછી આને બે લિફ્ટો ગોઠવવાની છે જે છેક ઉપર માણસોને લઈ જશે અને પૂરું બેલગ્રેડ દેખાડશે. હવે તમે ફરીથી જ્યારે અહીં આવશો ત્યારે હું તમને છેક ઉપર લઈ જઈશ અને પૂરું બેલગ્રેડ બતાવીશ. અમે બધાં ખડખડાટ હસી પડ્યાં.

બીજાં ચર્ચોમાં અને ઑર્થોડૉક્સ ચર્ચમાં મહત્ત્વનો ભેદ એ છે કે આ ચર્ચોમાં માત્ર પશ્ચિમમાંથી પ્રવિષ્ટ થવાય છે, અને તેની આર્ટરપીઠિકા હંમેશાં પૂર્વાભિમુખ હોય છે. ઑર્થોડૉક્સ ચર્ચોમાં બેસવાની બેઠક હોતી નથી. માત્ર ઊભા રહીને જ પ્રાર્થના કરાય છે. અહીં સંગીત પણ વાગતું નથી. અહીં કોઈ સંગીતનાં વાજિંત્રો નથી હોતાં. અહીં કોઈ પ્રતિમા પણ નથી હોતી. આમ તો આ ચર્ચ બંધાઈ ચૂક્યું કહેવાય પણ હવે તેને આખરી ઓપ—ખાસ કરીને કોતરકામનો—અપાઈ રહ્યો છે. તે જ્યારે પૂરું થશે ત્યારે આની ભવ્યતા અનેકગણી વધી જશે. આ પૂરું ચર્ચ કમ્પ્યૂટરાઈઝ્ડ છે. હવે જે કોતરકામ થવાનું છે તે પણ કમ્પ્યૂટરોથી જ થવાનું છે. આ ભવ્ય ચર્ચમાં એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે અવાજના પડઘા ન પડે. નહિ તો આટલા વિશાળ બાંધકામમાં પડઘા પડે જ. પણ અમે વાતો કરીએ છીએ તેના પણ જરાય પડઘા પડતા નથી. સ્થપતિની ખૂબી એ હોવી ઘટે કે હૉલમાં જરાય પડઘા ન પડે.

બ્રોન્કોનું કહેવું છે કે હું પોતે ઑર્થોડૉક્સ છું. અમે કદી પણ ઑલ્ટર (પ્રતિમા મૂકવાની જગ્યા)ને જોઈ ન શકીએ એટલે ભક્તો અને ભગવાનની વચ્ચે એક પડદો રાખીએ છીએ. ગ્રીસ અને આ દેશ સમાન રીતે ઑર્થોડૉક્સ છે. ઑલ્ટરની પાછળ માત્ર પુરુષ પ્રિસ્ટો જ જઈ શકે, સ્ત્રીઓ ન જઈ શકે. કારણ કે ઑલ્ટરની પાછળ સ્વર્ગ છે. બ્રોન્કોએ અમને લાકડાનો બનાવેલો પડદો બતાવ્યો. આપણે ત્યાં પણ આવું પાટિયું રખાય છે અને પડદો પણ રખાય છે. ફરક એટલો છે કે આપણો પડદો કાયમી નથી હોતો. તેને દૂર કરીને ભગવાનનાં દર્શન કરાવાય છે.

આ લાકડાના પડદાની પાછળ એક ટેબલ ઉપર બ્રેડ અને લાલ દારૂ રાખવામાં આવે છે. જે પ્રસાદ તરીકે ભક્તોને અપાય છે. બાપ્ટિસ્મા લેતી વખતે આવી વિધિ થાય છે. આ મીણબત્તીઓને જુઓ. ચર્ચમાં પ્રવેશ કરતાં જ એક તરફ આવી મીણબત્તીઓનો ઢગલો કરેલો હોય છે. જેનો ચાર્જ નથી હોતો. તમે નાના ટેબલ પર મીણબત્તી પ્રગટાવીને મૂકો તો તમારા મૃતક-પૂર્વજોનું કલ્યાણ થાય. અને મોટા ટેબલ પર મૂકો તો તમારું કલ્યાણ થાય.

અહીં 17મી શતાબ્દીની મસ્જિદ છે. જે આરબ પિરિયડ વખતે બંધાઈ હતી. અત્યારે બેલગ્રેડમાં પચાસ હજાર મુસ્લિમો રહે છે. અત્યારે અહીં હજારેક યહૂદીઓ રહે છે. યહૂદીઓ પારસીઓની માફક પોતાની સંખ્યા વધારી શકતા નથી. મેં જોયું કે એક વૃદ્ધ દાઢીવાળો માણસ ચારેક વર્ષની પોતાની પૌત્રીને લઈને દર્શન કરવા આવ્યો છે. આલ્ટરની સામે બહુ જ શ્રદ્ધાથી તે પોતાની પૌત્રીને નમન કરતાં શિખવાડે છે. તે વખતે તેનો અને પૌત્રીનો ચહેરો નરી સાત્ત્વિકતા નીતરતો હતો. આ ચર્ચો, મંદિરો, મસ્જિદો વગેરે પગે લાગવાનાં ન હોત તો આ સાત્ત્વિકતા ક્યાં જોવા મળત? અમે ચર્ચના વિશાળ પ્રાંગણમાં ફરી રહ્યાં છીએ ત્યાં ચર્ચનો ઘંટ પણ ધણધણી ઊઠ્યો. પ્રાર્થનાનો સમય થયો હતો. આ ડંકા કોણ બંધ કરાવી શક્યું છે? સામ્યવાદીઓએ 50 વર્ષ સુધી બંધ કરાવ્યા પણ ફરીથી બમણા જોરે ધણધણવા લાગ્યા છે. જુઓ સાંભળોઃ “ઈશ્વર સત્ય હૈ.” ઈશ્વરને મારનારા મરી ગયા, નામનિશાન ન રહ્યું, રહ્યું તો તેમના પ્રત્યેનો ધિક્કાર રહ્યો, પણ આ જુઓ ગગનચુંબી ચર્ચ ફરી પ્રગટી ઊઠ્યું છે.

અમે બધાં ચર્ચના પગથિયે બેસી ગયાં અને સમૂહફોટો પાડ્યો. સૌ ભાવ-વિભોર હતાં. અત્યારે દિલ્હીમાં અક્ષરધામ મંદિરનું ભવ્ય નિર્માણ થયું છે. મને આનંદ છે. હું એનો પ્રશંસક છું કારણ કે આગ્રા અને દિલ્હીમાં જોવાલાયક સ્થળો માત્ર તાજમહેલ અને કુતુબમિનાર જ કહેવાતાં, આપણા હિન્દુઓનું કોઈ ભવ્ય જોવાલાયક સ્થાન ન હતું. હવે અક્ષરધામે તે ખોટ પૂરી કરી છે. લોકો અક્ષરધામ જોવા દોડી રહ્યા છે. ચાલો, એક ગૌરવનું પ્રતીક તો બન્યું. પણ સોનાની થાળીમાં લોઢાની મેખ એ લગાડી દેવાઈ છે કે તેની પ્રવેશ ફી બહુ જ ભારે છે. ગરીબ માણસનું તો કામ જ નહિ. મંદિરોને કોમર્શિયલ સેન્ટર બનાવતાં રોકવાં જોઈએ.

સર્બિયાની ટ્રેનો વખણાતી નથી. મોટા ભાગે બસમાં જ બધો ટ્રાફિક ચાલે છે. 1999માં નાટોનાં વિમાનોએ અહીં ભારે બૉમ્બમારો કરેલો. 88 દિવસ સુધી સતત તેનાં વિમાનો આવતાં અને બૉમ્બ ફેંકી જતાં. તેમનું નિશાન અચૂક હતું. આ જુઓ રક્ષામંત્રાલય, તેને જ તોડી પાડ્યું. આજુબાજુનાં મકાનો અકબંધ રહ્યાં. હજી પણ મકાનનો ભંગાર પ્રદર્શન માટે રહેવા દીધો છે. આવી રીતે બીજાં પણ ઘણાં મંત્રાલયો તોડી પાડેલાં. આ ઊંચામાં ઊંચું બિલ્ડિંગ છે. અમે તેને બેલગ્રેડની કન્યા કહીએ છીએ. કારણ કે અહીંની કન્યાઓ પણ આવી જ પાતળી અને ઊંચી હોય છે. આ સામે અહીંની પાર્લમેન્ટ છે. ભવ્ય છે, પણ ચૉક વિનાની છે. આઠ વર્ષ પહેલાં મિલોસેવિચે આ પાર્લમેન્ટ કબજે કરવા પ્રયત્ન કરેલો, પણ લોકો અહીં ભેગા થઈ ગયેલા, ભયંકર આંદોલન કરેલું તેથી મિલોસેવીચ ભાગી ગયો હતો. આ ભવ્ય ટાઉનહૉલ છે. બેલગ્રેડના સત્તર ભાગો છે જેને પ્રાન્ત કહેવાય છે. આ મોસ્કો હોટલ છે. 1906માં બંધાયેલી છે. આ ખાઉધરાગલી

છે. લોકો મન મૂકીને જમે છે. આ 600 મીટર લાંબો ચાલવાનો રસ્તો છે, જેના પર લોકો ફરતાં હોય છે. આ રિપબ્લિક ચૉક છે. લોકો અહીં એકબીજાને મળવા ભેગાં થાય છે. આ નેશનલ મ્યુઝિયમ છે. આ જૂનું બેલગ્રેડ છે. આમાં ઘણી કલ્ચરની સંસ્થાઓ છે. અહીં હમણાં જ મોટી સંગીત સભા થઈ હતી. અહીંના લોકો સંગીતના સારા શોખીન છે.

અમારી બસ એક સ્થળે પાર્ક કરવામાં આવી અને હવે અમારે પગે ચાલીને એક કિલ્લો અને બે નદીઓનો સંગમ જોવા જવાનું છે. અમે થોડો ઢાળ ચઢીને સંગમ સુધી પહોંચી ગયાં. આવા અને ડેન્યૂબ નદીઓ અહીં મળે છે. એક તરફ જૂનું બેલગ્રેડ દેખાય છે તો બીજી તરફ નવું બેલગ્રેડ દેખાય છે. અદ્‌ભુત દશ્યો દેખાય છે. ઘણાં લોકો અહીં ફરવા માટે આવે છે. નવા અને જૂના બેલગ્રેડને જોડનારા પાંચ પુલો નદીઓ પર છે. બ્રોન્કો નકશો સમજાવે છે.

ડેન્યૂબ નદી 8 દેશોમાંથી પસાર થાય છે. ડેન્યૂબના કિનારે 10 કરોડ લોકો વસે છે. બે નદીઓની વચ્ચે એક બહુ મોટો ટાપુ દેખાય છે. તેમાં કોઈને વસવા દેવામાં આવતું નથી. આ ટાપુ માત્ર પક્ષીઓ માટે જ રક્ષિત કરી દેવાયો છે. ત્યાં સેંકડો પ્રકારનાં પક્ષીઓ રહે છે.

રસ્તામાં એક વૃદ્ધ મહિલા મિલોસેવિચના સમયની જૂની નોટો વેચતી હતી. જે લાખોની રકમની હતી. જ્યારે તેની પડતી શરૂ થઈ ત્યારે આ નોટોનો ભાવ એકદમ ગગડી ગયેલો. એક અબજની નોટની કીમત સવારે 6 ડૉલર હતી બપોરે ચાર ડૉલર થઈ ગઈ અને સાંજ પડતાં પડતાં તો તેની કીમત બે ડૉલર થઈ ગઈ. રાજસત્તાનું જ્યારે પતન થતું હોય છે ત્યારે તેની કરન્સીનું પણ પતન થતું હોય છે.

અમે કિલ્લો જોઈ રહ્યાં છીએ. 250 વર્ષ જૂનો દરવાજો છે જે ટર્કીવાળા લોકોએ બાંધ્યો છે. 800 વર્ષ જૂની આ રાજધાની છે. અહીં એક જગ્યાએ અરબી લિપિની તકતી દેખાય છે. ઓટોમન સામ્રાજ્ય આ લિપિનો ઉપયોગ કરતું પણ કમાલપાશાએ અરબી લિપિ પર પ્રતિબંધ મૂક્યો અને રોમનલિપિ ચલાવી જે હજી પણ ચાલે છે. કિલ્લાના છેક ઉપરના ભાગથી અમે ચારે તરફની સીમાઓ જોઈ રહ્યાં છીએ. જૂના બેલગ્રેડમાં ચાર લાખ માણસો રહે છે. અહીં સિગારેટો બહુ પીવાય છે. સ્ત્રીઓ પણ બહુ સિગારેટો પીએ છે. ધુમાડો જ ધુમાડો થઈ રહ્યો છે. આ શહીદ થયેલા સૈનિકોનું સ્મારક છે. અહીં ક્રુજ સર્વિસ પણ છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં બેલગ્રેડ ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગયેલું એટલે આ નવું બેલગ્રેડ વસાવ્યું છે. અહીં પહેલાં નદીઓનાં કોતરો હતાં પણ હવે ભવ્ય ભવનો થઈ ગયાં છે.

અહીં એક ઝૂંપડપટ્ટી પણ છે જેનું નામ શાન્તિસિટી રખાયું છે. ખરેખર ભારતમાં હોય છે તેવી જ ઝૂંપડપટ્ટીમાં જિપ્સીઓ વસે છે. જિપ્સીપ્રજા મૂળ ભારતની છે. તે રખડતી—ભટકતી યુરોપ પહોંચી અને હજી પણ રખડ્યા કરે છે. તે ભણતી નથી, ન્હાતી-ધોતી પણ નથી. ઘોડાગાડીઓ રાખે છે અને ભટક્યા કરે છે. તેમને કામ નથી કરવું. જેમતેમ જીવન જીવી નાખવું છે.

અમે ભારતીય રેસ્ટોરાંમાં જમવા પહોંચ્યાં, પેલાં બાર માણસો જે ઍથેન્સમાં રહી ગયેલાં તે સાંજની ફ્લાઇટમાં આવી ગયાં. સદીઓ પછી મળ્યાં હોઈએ તેવો આનંદ થયો. હવાઈમથકે ઇમિગ્રેશનમાં તેમને તકલીફ થઈ હતી કારણ કે નાનાં બાળકો જોઈને વહેમ પડ્યો હતો. અંતે સમાધાન કરાવીને લોકો આવ્યાં. જમીને રાતના 11 વાગ્યે પાછાં હોટલમાં આવ્યાં. આજે બહુ જ થાક લાગ્યો છે કારણ કે ખૂબ ફર્યાં છીએ. થાક્યાંપાક્યાં સૂઈ ગયાં.

3-7-08

*

6. હંગેરી—બુડાપેસ્ટ-1

પ્રવાસમાં તથા જીવનપ્રવાસમાં પણ બે પ્રકારના માણસો જોવા મળે છેઃ એક તો ઘટનાઓનો સીધો અર્થ કરનારા અને બીજા તેનો ઊંધો અર્થ કરનારા. ઘટનાઓ તો ઘટતી જ હોય છે. પણ તેનો સીધો અર્થ કરનારા સુખી થતા હોય છે. અને સુખી કરતા હોય છે. જે લોકો ઘટનાઓનો હંમેશાં ઊંધો અર્થ કરતા હોય છે તે દુઃખી થતા હોય છે અને દુઃખી કરતા હોય છે.

અમારા પ્રવાસમાં એક ઘટના ઘટી. અમારા બધા પ્રવાસીઓનું બુકિંગ એક જ વિમાનમાં હતું. પણ છેલ્લી ઘડીએ એ વિમાન જ બંધ રહ્યું. બધી ટિકિટો કૅન્સલ થઈ ગઈ. હવે તો કમ્પ્યૂટરનો યુગ છે. શ્રેયાએ તરત જ બીજી ફ્લાઇટમાં બુકિંગ કરાવ્યું. પણ 26નું જ થઈ શક્યું. બાકીનાં બારનું બુકિંગ છેક સાંજની ફ્લાઇટમાં થયું. જે બાર લોકો રહી ગયાં તે કકળાટ કરે તે સ્વાભાવિક છે. પણ તેમના નેતા ગોવિંદભાઈ હતા. સુરતમાં લોકો તેમને ગોવિંદભગત નામથી ઓળખે છે. આમ તો ઘણા લોકો ‘ભગત’ નામથી ઓળખાતા હોય છે, પણ નામ પ્રમાણે ગુણો બધામાં હોતા નથી. ગોવિંદભાઈએ આ ઘટનાને સહજતાથી સ્વીકારી લીધી. કારણ કે આમાં કોઈનો દોષ ન હતો. છેલ્લી ઘડીએ પૂરી ફ્લાઇટ જ કૅન્સલ થાય તેમાં કંપની શું કરે? કે બીજા પણ શું કરે? પણ જેને કકળાટ જ કરવો હોય તેને તો પૂરતું કારણ હતું.

મેં જ્યારે ગોવિંદભાઈને પૂછ્યું કે તમારે આખો દિવસ ઍથેન્સમાં રહેવું પડ્યું તો કંટાળો આવ્યો હશે. તો કહે કે ના ના, અમે તો મજા કરી. ભૂમિ ટ્રેનમાં ફર્યાં, આમતેમ ગયાં અને સમય પસાર થઈ ગયો. મજા કરી. ખરેખર તો ગઈ કાલે અમે જે જોયું તે આ લોકો જોઈ ન શક્યા. તેની ફરિયાદ થવી જોઈએ. પણ કાંઈ નહિ. ટોળામાંથી એકાદ માણસ કચવાટ ઊભો કરે એટલે લોકો આપોઆપ તેના તરફ વળી જાય. કચવાટ મોટો થઈ જાય. પણ ગોવિંદભાઈએ ઘટનાનો સીધો અર્થ કર્યો. બધાંને શાંત રાખ્યાં. મને ગોવિંદભાઈની મહાનતા દેખાઈ. ખરેખર તે ભગત લાગ્યા. વ્યક્તિને જ્યારે નજીકથી જોવા-જાણવાનો મોકો મળતો હોય છે ત્યારે જ તેને કાંઈક ઓળખી શકાય છે. નજીકથી જોવાથી સારા માણસો વધુ સારા લાગે તો તે સંત કહેવાય. હા, તમારી દૃષ્ટિ રિફાઈન થયેલી હોવી જોઈએ. મને થયું કે ચાલો, આપણા પ્રવાસમાં એક સાચા ભગત પણ છે.

હવે સવાર થયું છે. અમે બધાં સ્નાનાદિ કરી રહ્યાં છીએ. હોટલ થોડી ઊતરતી કક્ષાની હોવાથી લોકોમાં અસંતોષ થાય તે સ્વાભાવિક છે. જગદીશભાઈએ શ્રેયાને અમદાવાદ ફોન કર્યો. શ્રેયાએ અન્નાને ધમકાવી. તે પછી છેક સુધી હોટલની ફરિયાદ રહી નહિ. કોઈ કોઈ વાર માણસને ધમકાવવું પણ જરૂરી બને છે.

અમે હવે બેલગ્રેડ છોડીને બુડાપેસ્ટ જઈ રહ્યાં છીએ. હવે અમારે પૂરો પ્રવાસ બસમાં જ કરવાનો છે. રોડની બન્ને તરફ લીલાંછમ ખેતરો જ ખેતરો છે. આ દેશનો મહત્ત્વનો ત્રીજો ધંધો ખેતી છે. સપાટ જમીન હોવાથી દૂર દૂર સુધીનાં લીલાંછમ ખેતરો દેખાય છે. કોઈ માણસ નથી. ઢોરઢાંખર પણ નથી. શેઢા નથી, વાડ નથી. રામરાજ્ય છે. બહેનો પાસે ગોવિંદભાઈ લોકગીતો ગવડાવે છે. બધાં આનંદમાં છે. નિયમ પ્રમાણે ટૉઇલેટ સ્ટૉપ આવ્યો છે. પ્રત્યેક દોઢ કલાક પછી બસ ઊભી રાખવી જ પડે. પેશાબપાણીની સારી વ્યવસ્થા હોય. ચા-પાણી પણ મળે. વસ્તુઓ પણ મળે. અને તે એક જ મોટો સ્ટોર હોય. ઘણી કેબિનો કે લારીઓ ન હોય. બધાં ઊતર્યાં. અને વીસેક મિનિટ ચાપાણી કરીને પાછાં ચઢી ગયાં. બસ ચાલતી થઈ ગઈ.

અમે સર્બિયાની સીમા ઉપર પહોંચી ગયાં છીએ. સરકારી કર્મચારી આવ્યો અને 5-10 મિનિટમાં જ બધાંના પાસપૉર્ટ ઉપર સિક્કા મારીને કામ પતાવી દીધું. હવે કેટલું બધું સરળ થઈ ગયું છે? પણ જેવો અનુભવ સર્બિયામાં થયો તેવો હંગેરીના નાકે ન થયો. ખાલીખાલી દોઢ કલાક સુધી અમારી બસ રોકી રાખી. પ્રથમ તો બધા કર્મચારીઓ ચા પીતા હતા, કાંઈ ધ્યાન જ ન આપ્યું. પછી વિધિ શરૂ થઈ. ઘણો સમય લાગ્યો. પાછું બસમાંથી નીચે ઊતરાય નહિ. બધા કદાવર માણસો. સૌએ કમ્મર ઉપર રિવોલ્વોર બાંધેલી. જેમતેમ કરીને દોઢ કલાકે કામ પત્યું. બધાં સુખોમાં એક રાજકીય સુખ પણ હોય છે. સારી રાજવ્યવસ્થા હોય તો પ્રજા રાજકીય સુખ ભોગવે. ન હોય તો રાજકીય દુઃખ પણ ભોગવે. ભારતની યાદ આવી ગઈ. બધા સુસ્ત લાગ્યા. ફરી પાછી બસ ઊભી રહી. સૌએ પોતપોતાનું ભાથું કાઢ્યું અને લંચ લીધું. ગઈ કાલે મેં સ્ટોરમાંથી બે લિટર દૂધ લીધેલું તે બધાને સારું કામ આવ્યું. અહીં થોડા થોડા અંતરે એવી વ્યવસ્થા હોય છે

કે વાહનો ઊભાં રાખી શકાય અને લંચ લઈ શકાય. ખૂબ જાડા લાકડાનાં ટેબલ—બાંકડા જેવાં પાટિયાં હોય જેથી ખુરશી-ટેબલનું કામ થાય. ફરી પાછાં ચાલ્યાં. અમે હવે હંગેરી પહોંચી ગયાં છીએ અને સિટી-ટૂરમાં નીકળ્યાં છીએ.

હજારો વર્ષ ઉપર અહીં વસવાટ માટે લોકો આવેલા. તેમને હજાર વર્ષ પૂરાં થયાં તેની સ્મૃતિમાં એક ભવ્ય ચૉક બનાવ્યો છે. જેને હીરોચૉક કહે છે. હા, આ રાજધાની બુડાપેસ્ટ છે. મૂળમાં અહીંના વાસીઓ નવમી શતાબ્દીમાં અહીં આવેલા અને 19મી શતાબ્દીએ હજાર વર્ષ પૂરાં થયાં. અહીંના રાજાએ 11સો વર્ષ પહેલાં આ દેશની રાજધાનીની સ્થાપના કરેલી. તે રોમન કૅથલિક હતો તેથી પ્રજા પણ કૅથલિક હતી. આજે 75% પ્રજા કૅથલિક ધર્મ પાળે છે. બાકીના લોકો પ્રોટેસ્ટંટ વગેરે છે. અહીં 80 હજાર લોકો યહૂદીઓ છે. મુસ્લિમો ખાસ નથી.

અમે હીરોસ્ક્વૅર પહોંચી ગયાં છીએ. ખરેખર વિશાળ અને ભવ્ય ચૉક છે. અહીં ઘણાં પૂતળાં ભવ્ય રીતે લગાડેલાં છે. ચૉકમાં એક યુવાન સાઇકલને એક જ પૈડા પર ચલાવીને દિલધડક કરતબો કરી રહ્યો છે. એક ભવ્ય ટાવર છે તેના છેક મથાળે એક પરી છે જેણે હંગેરિયન મુગટ પહેરેલો છે. જે પોપના તરફથી હંગેરીને મળેલો હતો. જેનું ઘણું મહત્ત્વ છે. અહીંના રાજાએ અહીં કૅથલિક ધર્મની માન્યતા સ્વીકારેલી તે નિમિત્તે આ મુગટ આપવામાં આવેલો. આપણી પાસે કોઈ પોપ નથી. તેથી સંગઠિત પ્રજા નથી.

અમારી ગાઈડ ઈવા છે. તેના ઇંગ્લિશનો ગુજરાતી અનુવાદ અમેરિકાથી આવેલા અને મૂળ વાલમના ડૉ. પ્રવીણભાઈ પટેલ કરી રહ્યા છે. આ બાજુ શહીદોનું સ્મારક છે. શહીદો વિના આઝાદી નથી હોતી. શહીદો ઉત્પન્ન કરનારો સમાજ રાજ કરતો હોય છે. જે શહીદો ઉત્પન્ન નથી કરતા તે ટૅક્સેબલ એટલે કે કર ભરનારી પ્રજા બની જતી હોય છે.

અમે એક એવું સ્મારક જોઈ રહ્યાં છીએ. જેમાં એકસાથે સાત વીરપુરુષો ભવ્ય મુદ્રામાં દેખાય છે. અહીંના લોકોનું એવું માનવું છે કે તેમના પૂર્વજો મંગોલિયાથી હજાર વર્ષ ઉપર અહીં આવ્યા હતા. તેઓ પોતાને મૂળ મંગોલિયન માને છે. તે સાત સમાજોના પ્રથમ વીરપુરુષોનાં આ સ્મારકો છે. સાતેસાત સ્મારકો ભવ્ય છે. મને લાગે છે કે આપણે કોઈ સ્મારક પૂતળું મૂકવું હોય તો અહીંથી પ્રેરણા લેવી જોઈએ. અમે બધે જ જે જે સ્મારકો જોયાં તે પૂતળાં તો ભવ્ય હતાં જ પણ તેની પીઠિકા પણ એટલી જ ભવ્ય હતી. ઊંચી અને પહોળી ભવ્ય આકૃતિવાળી પીઠિકાઓ પર ભવ્ય પ્રતિમાઓ મૂકેલી હોય છે. લોકોના હાથ ન પહોંચી શકે તેટલી ઊંચાઈએ તે ગોઠવાયેલી હોય છે. જેથી કોઈ નુકસાન ન કરી શકે. અહીં સાત સાત પ્રતિમાઓ છે તેમાં અહીંનો પ્રથમ રાજા સીવાન છે. મેં પૂછ્યું કે તમે બધા તો યુરોપિયનો જેવા દેખાઓ છો, મંગોલિયન જેવા દેખાતા નથી. મંગોલિયન તો ચીના જેવા, બટકા અને ઝીણી આંખવાળા હોય છે. ઈવાનું કથન છે કે તે અત્યારે એવા છે. પૂર્વે એવા નહિ હોય. અમે મૂળમાં તો મંગોલિયન જ છીએ. મને તેની વાત ગળે ન ઊતરી.

અહીં પંદરમી શતાબ્દીમાં માથીપાસ યથાઈન રાજા થયો હતો. તે આ સામે સાતસાત પૂતળાં દેખાય છે તેમાં બીજા નંબરે છે. બીજાં ચાર પૂતળાં છે તેમાં પ્રથમ રાજા કર્મયોગ પર ભાર મૂકે છે. જ્યારે તેની સામે બાજુમાં છે તે એશ-આરામ પર ભાર મૂકે છે. બીજાં બે પ્રતીકો શાન્તિ અને યુદ્ધનાં છે. યુદ્ધ ન કરવાથી શાન્તિ આવે છે તેવું એક પ્રતીક છે. બીજું યુદ્ધથી શાન્તિ આવે છે તેવું છે. આ ચૉક હજાર વર્ષની ઉજવણી નિમિત્તે બનાવ્યો છે, તેથી આમાં ઇતિહાસ ભર્યો પડ્યો છે. અહીં ભારે મોટો મેળો ભરાયો હતો. બન્ને બાજુએ સંગ્રહસ્થાનો છે. આ પૂરી જગ્યા શિયાળામાં બરફથી ઢંકાઈ જાય છે. જેથી લોકો બરફની રમતો રમે છે. ઉનાળામાં જ્યારે બરફ નથી હોતો ત્યારે જુદા જુદા પ્રોગ્રામો થાય છે.

અમે એક કિલ્લો જોઈ રહ્યાં છીએ. તેના આર્કિટેક્ટનું ભવ્ય પૂતળું મુકાયું છે. માથું ઊંચું કરીને ભવ્ય મુદ્રામાં આર્કિટેક્ટ ઊભો છે. ખરેખર તો આ સાચો કિલ્લો નથી પણ હંગેરીનો કેવી રીતે વિકાસ થયો તે બતાવવા આ આર્કિટેક્ટે પ્રયત્ન કર્યો છે. કિલ્લાની અંદર જુદા જુદા પ્રકારનાં અનેક ભવનો જોવા મળે છે. કિલ્લાઓ મોટા ભાગે રક્ષા માટે બનાવાયા હોય છે તેથી શરૂઆતમાં જ ફરતી ઊંચી દીવાલો હોય છે, જે અહીં નથી. 19મી શતાબ્દીમાં હંગેરી ઘણું વિશાળ હતું જ્યારે આ લોકો હજાર વર્ષની ઉજવણી કરતા હતા ત્યારે હંગેરી આજની તુલનામાં ત્રણ ગણું મોટું હતું. તે વખતે જે ભવનો હતાં તેની કોપી આર્કિટેક્ટ મિ. ઓલપાડે અહીં કરી છે. અહીં રોમન, ગોથિક, રેનેસાં અને બરોક સ્ટાઈલનાં ભવનો બનાવાયાં છે. આ કિલ્લો ચારે તરફથી ખુલ્લો છે. હવે આ ભવનનો ઉપયોગ કૅથલિક ચર્ચ તરીકે થાય છે. ઘણા લોકો અહીં લગ્ન કરવા આવે છે. આ ભાગમાં ખેતીવિષયક પ્રદર્શનો થાય છે. હંગેરી આજે પણ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. ઘઉં, મકાઈ, કૉટન વગેરે થાય છે.

અહીં એક અતિભવ્ય પૂતળું મુકાયેલું છે જેનું નામ ન હોવાથી એનોનિમસ નામ રાખ્યું છે. આ માણસ પોતાનાં મૂળ શોધવા એશિયા ગયો હતો ત્યાં મંગોલિયામાં પોતાના પૂર્વજોનાં મૂળ શોધી કાઢ્યાં પછી અહીં આવીને તેણે વિસ્તૃત પુસ્તક લખ્યું પણ પુસ્તક પર પોતાનું નામ ન લખ્યું તેથી તેની કદર રૂપે આ પૂતળું અહીં મુકાયું છે અને નામ એનોનિમસ રખાયું છે. ખરેખર પૂતળું ભવ્ય છે. પોતાનું નામ રહે તેવી ઇચ્છા સૌની રહેતી હોય છે. પોતાનું નામ જતું કરવું તે સૌથી મોટો ત્યાગ છે. પૂતળાનો ચહેરો ખુલ્લો નથી કારણ કે કોઈ ઓળખતું નથી. ચહેરો નીચે ઝુકેલો અને અડધું મોઢું વસ્ત્રથી ઢાંકેલું છે.
આ ભવ્ય પાર્ક છે. જ્યારે જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન અમેરિકાનો પ્રથમ પ્રમુખ અને આઝાદી પ્રાપ્ત કરાવનાર અહીં આવેલો ત્યારે તેની યાદમાં તેનું પણ પૂતળું મુકાયું છે. હંગેરીને વિશ્વયુદ્ધમાંથી બચાવી લેવા અમેરિકાએ ભવ્ય પ્રયત્નો કરેલા તેની કદરરૂપે આ પૂતળું મુકાયું છે. પાર્કમાં જુવાનિયાઓ સાઇકલોનાં જુદાં જુદાં દિલધડક કરતબો બતાવે છે. બધું જોઈને અમે પાછાં બસમાં બેઠાં.
આ ભાગમાં માત્ર શ્રીમંતો જ રહેતા હતા હવે, અહીં રાજદૂતો રહે છે. તેમનાં કાર્યાલયો છે. આ બીજો ભાગ છે. અહીં ગાર્ડનો નથી. બધાં મકાનો રોહાઉસ જેવાં છે. દીવાલો અડી-અડીને છે. રસ્તાની બન્ને બાજુએ નાના નાના બે રસ્તાઓ છે—એક માણસોને ચાલવા માટે અને બીજો ઘોડેસવારો માટે છે. આખા યુરોપમાં પ્રથમ ભૂમિ-રેલવે લંડનમાં બંધાઈ. તે પછી તરત જ અહીં હંગેરીમાં બુડાપેસ્ટમાં બંધાઈ. આ ઓપેરા હાઉસ છે. આજે પણ અહીં નાટકો થાય છે. લોકોની મનોરંજન વૃત્તિ, રમતવૃત્તિ વગેરે તેનાં આવાં નાટ્યગૃહો—સ્ટેડિયમ વગેરેથી માપી શકાય છે. આ ભાગમાં મધ્યમવર્ગના સામાન્ય લોકો રહેતા હતા. આ ભાગ ડાઉનટાઉન છે. આ સિટીનું હૃદય કહેવાય છે. આની નીચે ભૂમિ ટ્રેનની ત્રણ લાઈનો મળે છે. અને આ અહીંનું મુખ્ય ચર્ચ છે. પોપે નક્કી કર્યું કે આ ચર્ચને બેસેલિકા તરીકે વાપરવું. થોડે દૂર અહીંનો રોયલ પૅલેસ દેખાય છે. સાંજના આઠ વાગી ચૂક્યા છે. અને હવે અમે દિવ્ય કાશ્મીરી હોટલમાં જમ્યાં. ભોજન સારું લાગ્યું.
બુડાપેસ્ટ વિશે થોડી માહિતી આ પ્રમાણે છે. નગરનું કુલ ક્ષેત્રફળ 525 સ્ક્વેર કિ.મી. છે. ઉત્તર દક્ષિણ તેની લંબાઈ 25x29 કિ.મી. છે. વસ્તી અઢાર લાખની છે. અહીં એક કિલોમીટરે 3456 માણસો રહે છે. 23 જિલ્લાઓ છે. બુડા અને પેસ્ટ એમ નગરના બે ભાગ છે. બુડાનો 1/3 ભાગ પર્વતીય છે અને ડેન્યૂબ નદીના જમણા કિનારે વસેલું છે. જ્યારે પેસ્ટ 2/3 ક્ષેત્રફળમાં વસ્યું છે. તેને સપાટ જમીન છે. ડેન્યૂબના ડાબા કિનારે વસ્યું છે. બન્ને નગરોને જોડતા નવ પુલો છે જેમાં બે પુલો રેલવેના છે.

5-7-08

*

7. બુડાપેસ્ટ-2

આજે તા. 5-7-08 છે. ચા-નાસ્તો કરીને હવે ફરવા નીકળી રહ્યાં છીએ. ગઈકાલે અમે પેસ્ટ જોયું હતું. આજે હવે બુડા જોવાનું છે. ડેન્યૂબ નદીના એક કિનારે બુડા છે જ્યારે બીજા કિનારે પેસ્ટ છે. આ ડેન્યૂબ નદી પૂર્વે કહ્યું તેમ આઠ દેશોમાંથી પસાર થઈને કાળા સમુદ્રને મળે છે. સીવન નામના પ્રથમ રાજાએ હંગેરીની સ્થાપના કરેલી. તે વાત પૂર્વે કહેવાઈ ગઈ. 13મી શતાબ્દીમાં મંગોલોએ પ્રથમ આક્રમણ કર્યું હતું. જેથી રાજાને ભાગી જવું પડ્યું હતું. પહેલાં આ રાજધાની ન હતી પણ એસ્તરગો હતી. બે વર્ષ પછી ભાગેલો રાજા પાછો આવ્યો અને આ નવી રાજધાની વસાવી. મંગોલો પછી બીજું આક્રમણ તુર્કસ્તાનના તુર્કોએ કર્યું હતું ત્યારે તુર્કસત્તા ઓટોમન વંશના હાથમાં હતી. ઓટોમન તુર્કોએ અહીં 150 વર્ષ સુધી કબજો જમાવીને રાજ કર્યું હતું. ઑસ્ટ્રિયાએ મદદ કરીને તુર્કોને મારી હઠાવ્યા હતા પણ તે પછી હંગેરીમાં ઑસ્ટ્રિયાની પ્રધાનતા થઈ ગઈ. પ્રથમ રાજા ઑસ્ટ્રિયન હતો. યુદ્ધમાં મદદ કરવા આવનારા અંતે તો જામી જતા હોય છે. ઑસ્ટ્રિયાપ્રધાન હંગેરીનું રાજ્ય છેક પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંત સુધી રહ્યું. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી હંગેરી જુદું સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર થયું હતું. પછી કોઈ રાજા રહ્યો નહિ. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે હંગેરીએ હિટલરનો પક્ષ લીધો હતો. તેથી હંગેરીનો પણ પરાજય થયો. અહીં રશિયનો મુક્તદાતા થઈને આવ્યા અને નાઝીઓને ખદેડીને બહાર કર્યા પણ પછી રશિયનો જ અહીં બેસી ગયા. તેમણે 44 વર્ષ સુધી હંગેરી પર રાજ્ય કર્યું. છેવટે 1988માં રશિયાથી સ્વતંત્ર થયા અને લોકશાહી સ્થાપિત થઈ. હવે તો હંગેરી યુરોપિયન યુનિયનમાં જોડાયું છે. હંગેરી સમૃદ્ધ રાજ્ય હતું. પણ ઘણા લોકો અહીં આવ્યા. કબજો જમાવ્યો અને ઘણુંબધું લઈ ગયા. જમીન પણ ઓછી કરી નાખી. અત્યારે 50 લાખ હંગેરિયનો આજુબાજુનાં રાજ્યોમાં રહે છે. ઘણાખરા રોમાનિયામાં પણ રહે છે. કમ્યુનિસ્ટોની વિરુદ્ધમાં બે વાર હંગેરિયનોએ ક્રાન્તિ કરી હતી પણ રશિયન ટૅન્કોએ તેને કચડી નાખી હતી. ત્યારે ભારત ચૂપ રહ્યું હતું. નેહરુજી રશિયાના મિત્ર થઈ ગયા હતા અને અમેરિકાના વિરોધી થયા હતા. 1956માં જ્યારે આ ક્રાન્તિ થઈ અને રશિયનોએ તેને કચડવા ટૅન્કો છૂટી મૂકી દીધી હતી ત્યારે લાખ્ખો હંગેરિયનો આ દેશ છોડીને જાન બચાવવા પાડોશમાં ભાગી ગયા હતા. મોટા ભાગના દૂર ઑસ્ટ્રેલિયા ભાગી ગયા હતા. આ રેલવે સ્ટેશન ફ્રાંસે બંધાવ્યું છે. એફિલ ટાવરની કંપનીએ જ આ સ્ટેશનની ડિઝાઈન બનાવી હતી. ઓટોમન તુર્કો પણ ગયા તે પછી આ શહેરનો ખરો વિકાસ થયો. બુડા અને પેસ્ટને એક કરવામાં આવ્યાં. આ બુડા છે જે જૂનું છે. તુર્કોના આક્રમણ પહેલાં અહીં મસાઈલ રાજા પ્રભાવશાળી રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાણી ઇટાલિયન હતી. તેથી ઇટાલિયન લોકો સાથે ખાસ સંબંધો બંધાયા. તુર્કોએ ઘણાં ભવનોનો નાશ કર્યો હતો. સામ્યવાદીઓના સમય કરતાં આજે લોકો ઘણા સુખી થયા છે. અત્યારે અહીં પાર્લમેન્ટરી પ્રથા છે. રાજા નથી. એક જ પક્ષ પણ નથી. અત્યારે સમાજવાદી પક્ષ શાસન કરે છે. ગાઈડ ઈવાને વર્તમાન શાસન તથા પ્રધાનમંત્રી નથી ગમતા કારણ કે મોંઘવારી ઘણી વધી ગઈ છે અને પગાર થોડા છે. અહીં પ્રમુખ, રબરસ્ટૅમ્પ જેવો છે. પેલું દેખાય તે પાર્લમેન્ટ ભવન છે. તેને લાલ છત છે. પેલો માર્ગારેટ ટાપુ છે. ત્યાં રમતો માટે જગ્યા રક્ષિત છે. ત્યાં રહી શકાતું નથી. માત્ર રમત માટે જ જગ્યા રાખેલી છે. અમે માર્ગારેટ પુલ પાર કર્યો. માર્ગારેટને સમજવા જેવી છે.

મંગોલોના ત્રાસથી જે રાજા નગર છોડીને ભાગી ગયેલો તેણે બાધા માનેલી કે જો હું ફરીથી આ નગરમાં પાછો ફરીશ અને રાજા થઈશ તો મારું પ્રથમ સંતાન ભગવાનને અર્પણ કરીશ. પ્રથમ સંતાનમાં તેને માર્ગારેટ નામની કન્યા થઈ. રાજાએ તેને પરણાવી નહિ પણ કૅથલિક ચર્ચમાં ભેટ ધરી દીધી. તેને સાધ્વી બનાવી દેવાઈ. પણ રાજકુમારીને સાધ્વી જીવન ગમ્યું નહિ. તે મૃત્યુ પર્યંત આ ટાપુ પર રહી. તેને સાધ્વીજીવન ગમતું ન હોવાથી તે હંમેશાં દુ:ખી અને બીમાર રહેતી. તેથી યુવાવસ્થામાં મરી ગઈ હતી. ઇચ્છા વિનાનાં કેટલાંય યુવક-યુવતીઓ આ રીતે વગર ઇચ્છાએ સાધુ-સાધ્વી થતાં હોય છે અને પછી ગૂંગળાઈ ગૂંગળાઈને જીવન જીવતાં હોય છે. કેટલાંક બહુ જલદી મરી પણ જતાં હોય છે. અમે એક ભવ્ય ચર્ચ જોઈ રહ્યાં છીએ. અહીં ઘણાં ભવ્ય ચર્ચો છે.

અમે કિલ્લો જોવા પહોંચી ગયાં. આ કિલ્લામાં જ રાજમહેલ વગેરે છે. આ કિલ્લાના રાજમહેલોમાં હવે સંગ્રહસ્થાન બનાવ્યું છે. રાજાના વારસદારો બીજે ક્યાંક સામાન્ય જીવન જીવે છે. સામ્યવાદીઓએ તેમને જીવતા રહેવા દીધા છે તે જ મહત્ત્વનું છે. નહિ તો સામ્યવાદીઓ વારસદારોને જીવતા રહેવા દેતા નથી. આ પુલ જૂનો છે, 1840માં બાંધવામાં આવ્યો હતો તે પછી તો બીજા સાત પુલો

બંધાયા. કારણ કે વસ્તી વધી અને અવરજવર પણ વધી. આ પુલ એડમ્સ ક્લાર્ક નામના સ્થપતિએ ઇંગ્લૅન્ડથી આવીને બનાવ્યો હતો. તેને હંગેરી ગમી ગયું તે અહીં જ રહી ગયો અને હંગેરિયન યુવતી સાથે પરણ્યો હતો. તેનું અવસાન પણ અહીં જ થયું હતું.

હવે અમે કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો છે. આ ભવ્ય ભવનથી પૂરું બુડાપેસ્ટ દેખાય છે અને ચર્ચનું સમારકામ થઈ રહ્યું છે. બન્ને ભવ્ય છે. અમારે પગપાળા જ બધે ફરવાનું છે. અમે એક લીલા રંગની છતવાળું બીજું ભવન જોઈ રહ્યાં છીએ. આ પણ રાજમહેલ જ છે. આ રાજમહેલનું નિર્માણ ઑસ્ટ્રો હંગેરિયન સામ્રાજ્યના વખતમાં થયું હતું. જુદા જુદા ત્રણ રાજાઓના સમયમાં તેનું નિર્માણ-કાર્ય પૂરું થયું હતું. હવે તો તેમાં બે સંગ્રહાલયો બનાવ્યાં છે. હવે અંદરથી રાજમહેલ જેવું કશું લાગતું નથી. અને આ સફેદ ભવન છે તે આજના રાષ્ટ્રપતિનું નિવાસસ્થાન છે. તેનું કાર્યાલય પણ અહીં જ છે. મેં જોયું કે બીજાં ઘણાં દર્શકો અહીં આવેલાં છે. બધાં બબ્બેની લાઈનમાં ચાલી રહ્યાં છે. જ્યારે અમારું ટોળું છે. આ ધાર્મિક પાઠશાળા છે. ઑસ્ટ્રેલિયન પિરિયડમાં બધો વ્યવહાર જર્મની ભાષામાં કરવામાં આવતો હતો. હવે પ્રથમ વાર જ હંગેરિયન ભાષાને તે સ્થાન અપાયું છે. અર્થાત્ હવે બધો વ્યવહાર હંગેરિયન ભાષામાં થાય છે. હું જોઉં છું કે એક અત્યંત વૃદ્ધ ડોસો અને ડોસી એકબીજાના હાથમાં હાથ નાખીને પ્રેમી યુગલની માફક આવી રહ્યાં છે. પ્રેમ અને હૂંફની સૌથી વધુ આવશ્યકતા વૃદ્ધાવસ્થામાં પડતી હોય છે. આ પશ્ચિમ છે. આપણે આવાં દશ્યોને મર્યાદાભંગ માનીએ છીએ. ઘૃણા કરીએ છીએ. આ લોકો તેને સહજ માને છે. તેમનું કહેવું છે કે તમે ભારતીયો ખુલ્લામાં કુદરતી હાજતે એકી-બેકી કરો છો તેની તમને શરમ આવતી નથી. અમને તેની શરમ આવે છે અને ઘૃણા થાય છે. વાત પણ સાચી છે. અહીં ક્યાંય કોઈને ખુલ્લામાં એકી-બેકી કરતાં જોવામાં આવતો નથી.

અમુક ભવનો સ્પેનિશ પદ્ધતિનાં છે. જેમાં ઝરૂખાઓ બહાર કાઢેલા છે. અહીં મકાનોને વિશાળ ભોંયરાં પણ છે. જેમાં રાજા માટેનો દારૂ વગેરે રખાતું પણ યુદ્ધકાળમાં છુપાઈ જવા તથા ગુપ્ત રસ્તેથી ભાગી જવા માટે પણ કરવામાં આવતો. જરૂર પડે ત્યારે ઘાયલ સૈનિકોની હૉસ્પિટલ માટે પણ ઉપયોગ કરાતો. જેનું સમારકામ થઈ રહ્યું છે તે આ મથાયસ ચર્ચ છે. ખૂબ જ ભવ્ય અને વિશાળ છે. પ્રથમ રાજાના સમયમાં આ રાજા માટે ચર્ચ બન્યું હતું અને તે માટે જ બંધાયું હતું. મથાયસ રાજા બહુ લોકપ્રિય હતો તેથી ચર્ચનું નામ પણ મથાયસ રખાયું છે. અહીં એક થાંભલા પર કાગડાને બેસાડ્યો છે. તેની ચાંચમાં વીંટી છે. વાત એવી છે કે જે યુદ્ધ થયેલું તેમાં રાજાનો પરાજય થયેલો. રાજાને પકડીને ચેકોસ્લોવાકિયા લઈ જવાયો અને જેલમાં નાખેલો. અહીંના લોકો સમજવા લાગ્યા કે રાજા મરી ગયો છે. પણ આ કાગડો ઊડીને ચેકોસ્લોવાકિયા જેલમાં ગયો, ત્યાં રાજાએ તેની ચાંચમાં પોતાની વીંટી આપી. જે લઈને તે પાછો આવ્યો. લોકોને ખાતરી થઈ કે રાજા જીવે છે. રાજા ફરી પાછો આવ્યો અને રાજ કર્યું. તેણે પોતાની રાજકુમારી પ્રભુ ઈશુને અર્પણ કરી જે સાધ્વી થઈને જીવન જીવતી રહી.

અમે ચર્ચમાં ફરી રહ્યાં છીએ. અહીં ફોટોગ્રાફીની છૂટ છે. ગમે ત્યાં ફોટા પાડી શકાય છે. હજાર વર્ષની સ્મૃતિમાં આ ચર્ચ બંધાયું હતું તેથી સાત જાતિઓના નેતા તથા તેમના આચાર-વ્યવહારનું ચિત્રીકરણ થયું છે. અહીં એશિયાની પણ અસર દેખાય છે. આ ચર્ચને ક્રાઉન ચર્ચ પણ કહેવાય છે. કારણ કે જ્યારે પણ કોઈ નવા રાજાનો રાજ્યાભિષેક થાય ત્યારે અહીં જ તેનો રાજ્યાભિષેક થાય છે. અને મુગટ પણ અહીં જ પહેરાવાય છે. અત્યાર સુધીમાં માત્ર ત્રણ જ રાજાઓનો અહીં રાજ્યાભિષેક થયો છે.

અહીં કેટલાક ધ્વજો રખાયા છે. જે હંગેરીના વિજયને બતાવે છે. તુર્કો માટે એમ કહેવાતું કે તે અજેય હોય છે. પણ અમુક મોરચા પર હંગેરિયનો જીતેલા તે બતાવવા આ ધ્વજો છે. પ્રજાને હંમેશાં બહાદુર બનાવવી જોઈએ કારણ કે યુદ્ધો તો થવાનાં જ છે. તે કદી અટકવાનાં નથી. બહાદુર પ્રજા જ પોતાની આઝાદી બચાવી શકશે. માટે પ્રજાને નમાલાપણામાંથી છોડાવીને બહાદુરી તરફ વાળવી જોઈએ. જે ધર્મો પ્રજાને બહાદુર ન બનાવતા હોય, નમાલી બનાવતા હોય તેવા ધર્મોને પ્રોત્સાહિત ન કરવા જોઈએ. તેમને ઉઘાડા પાડીને તેમનાથી રાષ્ટ્રને બચાવવું જોઈએ. શત્રુઓ કરતાં પણ તે વધુ હાનિકારક છે. કારણ કે પૂરી પ્રજાને જ નમાલી બનાવવાનું તે હીનકાર્ય ધર્મના નામે કરે છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે આ ચર્ચની કાચની ભવ્ય બારીઓ ઉતારીને સંતાડી દેવાઈ હતી. પછી યુદ્ધ પૂરું થયા પછી ફરી પાછી જડી દેવાઈ હતી તેથી આ બારીઓ જૂની છે. આક્રાન્તાઓ બે પ્રકારના હોય છેઃ 1. વિધ્વંસકો અને 2. અવિધ્વંસકો. આ દેશ પર જે જે આક્રમણો થયાં તેમાં ઓટોમન સામ્રાજ્યના તુર્કોનાં આક્રમણો વિધ્વંસક હતાં. તેમણે બધાં ચર્ચો તોડી નાખેલાં. પણ આ ચર્ચને મસ્જિદ બનાવી દીધેલી એટલે સાબૂત રહી ગયું હતું. વિધ્વંસક તુર્કો જ્યારે પોતાનું કાળું મોઢું લઈને હારીને અહીંથી ભાગ્યા તે પછી અહીંના લોકોએ આ ચર્ચનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો જેમ ભારતમાં સોમનાથનો ફરીથી ઉદ્ધાર થયો હતો તેમ.

તુર્કો સિવાયનાં જે આક્રમણ થયાં તે વિધ્વંસક ન હતાં. તેમણે ધાર્મિક સ્થાનોનું રક્ષણ કર્યું હતું.

હવે અમે કિલ્લાનાં પગથિયાં ચઢીને ઉપર ગયાં છીએ. અહીંથી પૂરું શહેર દેખાય છે. જે સાત જાતિઓ અહીં આવેલી તેના નિમિત્તે કિલ્લાને સાત મોટા મોટા બુરજ મૂકેલા છે. આ બુરજ પણ મંગોલોના તંબુઓ જેવા જ બનાવાયા છે. કારણ કે મંગોલો તંબુઓમાં રહેતા હતા.

અહીં ઘણી પ્રતિમાઓ અશ્વારોહી છે. પ્રતિમાઓ કલાની દૃષ્ટિએ તથા ચબૂતરાની દૃષ્ટિએ બહુ જ ભવ્ય છે. અમે બધાં વિદાય થયાં. આ રોમન વિસ્તાર કહેવાય છે. પાંચમી શતાબ્દીમાં અહીં રોમનો રાજ્ય કરતા હતા. પાંચસો વર્ષ સુધી રોમનોએ રાજ્ય કર્યું હતું. રોમનો હોય ત્યાં થિયેટર અને સ્ટેડિયમ તો હોય જ. જુઓ આ રહ્યાં. અહીં બધા સૈનિકો રહેતા હતા. આ ગરમ પાણીનાં સ્નાનઘરો હતાં. રોમનો પહેલાં અહીં ચાંચિયા લોકોની સત્તા ચાલતી હતી. પછી રોમનો આવ્યા હતા. તેમના પછી મંગોલો આવ્યા હતા અને અહીં જ વસી ગયા હતા. ચોથી શતાબ્દીથી નવમી શતાબ્દી સુધી અહીં કોઈનો વ્યવસ્થિત વસવાટ ન હતો. આ પાણીની નીકો છે. રોમનો પાણીની વ્યવસ્થા સારી રાખતા. તેઓ દૂર દૂરથી પાણી લઈ આવતા તેના અવશેષો દેખાય છે.

અમે બુડાપેસ્ટથી બહાર નીકળ્યા છીએ. હવે અહીં કોઈ જાતિઓ રહી નથી. પૂરી પ્રજા મિશ્રિત થઈ ગઈ છે. આ બાજુ સસ્તા ફ્લૅટો બંધાયા છે. જ્યારે સામ્યવાદી વિદાય થયા ત્યારે 1980થી 90માં દશ વર્ષો અહીંના લોકોને ઘણી અડચણો પડી હતી. કારણ કે પૂરું માળખું જ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હતું. લોકશાહી-પદ્ધતિથી જીવન જીવવાનું હોવાથી આર્થિક જવાબદારીઓ ઘણી વધી ગઈ હતી. સામ્યવાદીઓ પાછળ ગરીબી અને ભયંકર અગવડો મૂકતા ગયા હતા. આ બધાં મકાનો તે સમયે બંધાયાં હતાં. અહીંનો જીવનસ્તર ઘણો નીચો હતો અને આજે પણ છે. અહીં ઘણા જિપ્સીઓ રહે છે જેમાંથી ઘણા રોમાનીઆમાંથી આવેલા છે. જિપ્સીઓ સંતતિનિયમન કરતા નથી તેથી તેમને ઘણાં બાળકો હોય છે. તેમનું જીવન દરિદ્ર અને અસંસ્કારી હોય છે. તેમને મતાધિકારનો હક્ક તો છે પણ રખડતા હોવાથી તેઓ મતદાન કરતા નથી. મૂળ તો આ બધા વર્ષો પહેલાં ભારતમાંથી ભાગી આવેલા છે. જિપ્સીઓમાં ઘણી જાતિઓ છે. સ્પેન તરફના જિપ્સીઓ જુદા છે. જ્યારે રોમાનીઆ તરફના પોતાને રામ કહે છે. હવે તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મનું પાલન કરે છે. નામમાત્રના જ ધાર્મિક હોય છે. પણ ભાષાઓ જુદી જુદી છે.

આ એસ્ટરડોમ બેસેલિકા છે. આ હંગેરીની પ્રથમ રાજધાની હતી. આ ચર્ચ અત્યારે પણ પૂરી હંગેરીનાં ચર્ચોનું વડું મથક છે. આપણી પાસે આવું કોઈ વડું મથક નથી તેમજ વડો ધર્મગુરુ પણ નથી. આ ચર્ચનો તુર્કોએ નાશ કર્યો હતો પણ પછી ફરી નિર્માણ થયું હતું. 1820માં તેનું પુનર્નિર્માણ શરૂ થયું હતું. તુર્કોએ ઘણોબધો નાશ કર્યો હતો. તેમની ધાર્મિકતા અસહિષ્ણુતાભરી હતી. 1856માં આ બેસેલિકાને ખુલ્લું મુકાયું હતું. તે વખતે અહીં એક બહુ મોટો સંગીતકાર હતો. તેના હાથે આ બેસેલિકાનું ઉદ્‌ઘાટન કરાવેલું. આ લોકોએ મહાન સંગીતકારને બહુ મોટું માન આપ્યું કહેવાય. આપણે કોઈ મહાન સંગીતકારને આવું માન આપ્યું હોય તેવું જાણ્યું નથી. અહીં કાર્ડિનલોને દફનાવવાનું બહુમાન મળે છે. કાર્ડિનલ એટલે પોપના પછીની મહત્ત્વની જગ્યા. પોપ પછી કાર્ડિનલો હોય, તેમના પછી આર્ચબિશપ, પછી બિશપ અને પછી પ્રિસ્ટ-પાદરીઓ હોય. કાર્ડિનલોના મતોથી પોપની ચૂંટણી થતી હોય છે. જે કાર્ડિનલોમાંથી જ કોઈ હોય છે. આપણી પાસે આવું કોઈ વ્યવસ્થિત તંત્ર નથી તેથી પ્રજા ધાર્મિક શક્તિ વિનાની થઈ ગઈ છે. કાર્ડિનલ જે મોટા ચર્ચમાં રહીને ધાર્મિક વ્યવસ્થા સંભાળે તેને કૅથીડ્રલ કહેવાય છે. મોટાં ચર્ચોમાં કેટલાંક ચૅપલો પણ હોય છે. આ મધર મેરીનું ચૅપલ છે. મધર મેરી બહુ જ ચમત્કારિક માતા છે. તેમની ઘણી બાધા-બંધણીઓ થતી હોય છે. તુર્કોએ આનો દેખાવ મસ્જિદ જેવો હોવાથી નાશ કર્યો ન હતો.

તુર્કોનો દ્વેષ એટલો બધો તીવ્ર હતો કે ચૅપલની બધી પ્રતિમાઓના માથા પર ઘા કરી કરીને વિકૃત કરી નાખી છે. પૂરું ચૅપલ ઇટાલિયન આરસપાણમાંથી બનાવ્યું છે. આ ચૅપલને 1006 ટુકડામાં વિભાજિત કરીને ફરી પાછું અહીં જોડી દેવામાં આવ્યું હતું. અમે બધાંએ સીટો પર બેસીને પ્રાર્થના કરી. મસ્જિદમાં જેમ નમાજ પઢાવનાર ધર્મગુરુ જ્યાં ઊભા રહે છે તેને કિબ્લો કહેવાય છે. તેમ ચર્ચમાં પણ જ્યાં ઈશુનું ચિત્ર વગેરે હોય તેને અલ્ટાર કહેવાય છે. અલ્ટારની સામે બેસીને લોકો પ્રાર્થના કરતા હોય છે. મેરીનું સુંદર ચિત્ર એક ચિત્રકારે દોરેલું છે. જે સફેદ ટાઇલ્સ દેખાય છે તે ખરેખર ટાઇલ્સ નથી પણ પેઇન્ટિંગ છે. આ બાજુ કાર્ડિનલનું પૂતળું છે જેમણે આ ચર્ચનું નિર્માણ અને ઉદ્‌ઘાટન કર્યું હતું અને આ બાજુ બીજા કાર્ડિનલ છે જેમણે સૌ પ્રથમ અહીં યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી હતી. સેવાકર્મીઓની કદર થવી જ જોઈએ. જિસસ જ્યારે જેરૂસલેમમાં પ્રવિષ્ટ થયા ત્યારનું દૃશ્ય બતાવે છે. ઘણા સાથીઓ અનુયાયીઓ સાથે

તેઓ જેરૂસલેમ આવ્યા હતા. તેમનું વાહન ગધેડું બતાવ્યું છે.

હંગેરીનો પ્રથમ રાજા સીવાન થયો હતો તેનું પૂતળું છે. તે પોતાનો મુગટ મધર મેરીનાં ચરણોમાં મૂકી રહ્યો છે અને કહે છે કે મારો આ 17 વર્ષનો પુત્ર મરી ગયો છે. હવે મારો કોઈ વારસદાર રહ્યો નથી. એટલે મારા મૃત્યુ પછી આ રાજ્ય છિન્નભિન્ન થઈ જશે. માટે આ મુગટ હવે તું ધારણ કર અને મારા રાજ્યની રક્ષા કરવાની જવાબદારીનો સ્વીકાર કર.

ચર્ચની બાજુમાં જ રાજમહેલ છે. પણ તુર્કોએ તેને પણ તોડી નાખેલો તે ફરીથી સમારકામ કરીને નવા જેવો બનાવ્યો છે.

ચર્ચ જોઈને અમે બધાં ડેન્યૂબ નદીના કિનારે આવી ગયાં છીએ. બહુ જ સુંદર દશ્ય છે. અહીં નદીને પવિત્ર માતા ન માનતા હોવાથી કોઈ સ્નાન વગેરે કરતું નથી તેથી પાણી સ્વચ્છ અને શુદ્ધ રહે છે. નદીના બન્ને કિનારે સઘન વૃક્ષોની ઝાડી છે. આ નદી સીમા છે પેલી તરફ ચેકોસ્લોવેકિયા આવી ગયું છે. અમે બધાં પ્રવાસીઓ ચર્ચની આગળ ઊભા રહીને ફોટો પાડતાં હતાં ત્યાં સામસામી બે ગાડીઓ આવી ગઈ. બન્ને ચૂપચાપ ઊભી રહી ગઈ. હૉર્ન ન વગાડ્યો. ફોટો પડી ગયા પછી જ હસતાં હસતાં વિદાય થયાં. તેમની ધીરજ માટે માન થયું.

બેસેલિકાની સુંદર લેનના કિનારે બેસીને અમે બધાંએ બપોરનું લંચ લીધું અને પછી વિદાય થયાં. અત્યારે અહીં ઘઉં કપાઈ રહ્યા છે. મશીનથી બધું કામ થાય છે. પૂળા એટલે કે ગાંસડીઓ બંધાય છે. પ્લાસ્ટિકનું કવર થાય છે. જેથી વરસાદમાં બગડે નહિ. અમે બધાં ડેન્યૂબના વળાંકવાળા ભાગમાં આવીને બેઠાં છીએ જે પશ્ચિમથી આવીને પૂરો વળાંક લે છે. પૂરથી બચવાના ઉપાયો થયા છે.

અમે ફરી પાછાં બસમાં બેઠાં અને વિદાય થયાં. બહેનોએ લગ્નગીતો શરૂ કર્યાં. “મોર તારે સોનાની પાંખ”વાળું કાઠિયાવાડી ગીત સૌને ગમ્યું અને બાપુએ “અલ્યા મેહુલા”વાળું લોકગીત ગાઈને સૌને પ્રભાવિત કર્યાં. એક ગામમાં અમે બધાં ઊતર્યાં. તુર્કોએ અહીં સુંદર ગામ હતું તેનો નાશ કરી નાખ્યો હતો. તુર્કોના ગયા પછી રાજાએ બધાને અહીં વસવાની છૂટ આપી જેથી સૌ પોતપોતાની સંસ્કૃતિ પ્રમાણે અહીં રહેવા લાગ્યાં. અહીં ઘણાં ચર્ચો છે. અહીં વધારે ઑર્થોડૉક્સ ચર્ચો છે. આ લોકો આજે પણ સર્બિયાની ભાષામાં જ પ્રાર્થના કરે છે. અમે ચૉકમાં ઊભાં છીએ, અને જૂના ગામને જોઈ રહ્યાં છીએ. અમે ફરી પાછાં બુડાપેસ્ટ જઈ રહ્યાં છીએ. ગઈ કાલે અહીંની ગાઈડ, એના અને મીના ત્રણે મળીને આ ગામડાની મુલાકાત કૅન્સલ કરવા માગતાં હતાં પણ મેં જોરદાર વિરોધ કર્યો એટલે દબાણવશ ટૂર પૂરી કરાવી. કેટલીક વાર આવી રીતે બહાનાં કરીને ટૂર અડધી જ બતાવતાં હોય છે. આમાં મોટી ભૂલ તો મીનાની જ હતી. તેણે આવું ન કરવું જોઈએ. ઘણી વાર તો પ્રવાસીઓને ખબર પણ ન પડે કે કઈ ટૂર કૅન્સલ કરી દીધી.

અમે હોટલ પર આવી ગયાં. ફરી પાછાં દિવ્ય કાશ્મીરમાં જમવા ગયાં અને પછી આવીને સૂઈ ગયાં.

6-7-08

*

8. બ્રાટીસ્લાવા-1

હંગેરી બુડાપેસ્ટ છોડીને હવે વિદાય થઈ રહ્યાં છીએ. બધાં તૈયાર થઈને બસમાં બેઠાં છીએ ત્યાં અમારી મૅનેજર એના દોડતી આવી કહે કે મારો પાસપૉર્ટ જપ્ત કરી લીધો છે. એક રૂમની ચાવી આવી નથી. જ્યાં સુધી ચાવી નહિ આવે ત્યાં સુધી પાસપૉર્ટ આપશે નહિ. 303 નંબર રૂમની ચાવી જોઈએ. અંતે અમારામાંથી એક ભાઈની પાસેથી ચાવી નીકળી. જે એના આપી આવી ત્યારે પાસપૉર્ટ મળ્યો. આવી નાની બાબત પણ કેટલું મોટું અનિષ્ટ કરી શકે છે! પ્રવાસમાં ચોકસાઈ અને સાવધાની જરૂરી છે.

બધાંએ ભગવાનની જય બોલાવી. અમે બધાં પ્રસ્થાન વખતે ભગવાનની જય જરૂર બોલાવીએ છીએ. આજે 250 કિ.મી. દૂર બ્રાટીસ્લાવા જવાનું છે. આ દેશ 50 વર્ષ સુધી સામ્યવાદી તંત્રથી ચાલતો રહ્યો. તેથી લગ્નસંસ્થાને જબ્બર ફટકો પડ્યો છે. હવે લગ્ન કર્યા વિના પણ સ્ત્રી-પુરુષો ભેગાં રહે છે. ઠીક લાગે ત્યાં સુધી રહે. ન ઠીક લાગે તો જુદાં થઈ જાય. આમ કરવાથી સ્ત્રીઓની સુરક્ષા ઘટી ગઈ છે. સ્ત્રીઓ એકાકી થઈ જતી હોય છે. રાજનું, સમાજનું કે ધર્મનું કશું બંધન ન રહેવાથી આવી સ્વછંદતા આવી ગઈ છે. પ્રૌઢ કે વૃદ્ધ સ્ત્રી સાથે કોઈ લગ્ન કરવા કે સાથે રહેવા તૈયાર થતું નથી. કારણ કે જુવાન સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી પ્રૌઢ સ્ત્રીઓ પાછલી જિન્દગીમાં એકાકી થઈને દુ:ખી થતી હોય છે. ખરું સહન તો બાળકોને કરવાનું થાય છે. નથી તો તેમને માતા-પિતાનું વહાલ મળતું કે નથી સંસ્કાર—સુરક્ષા મળતી. ઘણી વાર અનાથ બાળકોનો દુરુપયોગ સૅક્સ માટે પણ કરાતો હોય છે. કારણ કે નાસ્તિકો અને આસ્તિકો પણ ધર્મનો ભય છૂટી જવાથી સૅક્સના ક્ષેત્રમાં બેફામ બની જતા હોય છે. કોઈ કશા નિયંત્રણમાં માનતા નથી. કોઈ પણ ક્ષેત્રનું બેફામપણું અંતે ખતરનાક થઈ જતું હોય છે. તેમ છતાં અહીં સ્ત્રીઓ રક્ષિત છે. સલામત છે. ગમે ત્યારે રાત્રે પણ ફરી શકે છે. કારણ કે અહીં કોઈ તીવ્ર સૅક્સભૂખ્યું હોતું નથી. સૌ કોઈને પોતપોતાને યોગ્ય સૅક્સ મળી રહે છે. એટલે સ્ત્રીઓ સુરક્ષિત છે. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધારે છે. તેથી પણ કામભૂખ નથી રહેતી. કામભૂખ જો તીવ્ર હોય તો ઘણાં અનિષ્ટો ઊભાં થાય છે.

એનાને નવાઈ લાગે છે કે તમે લોકો કશી જાણ-પિછાણ વિના પણ કેવી રીતે લગ્ન કરી લો છો? અને કેવી રીતે તે ગાડું ગબડે છે? મારું કથન હતું કે અમે લગ્ન કરીને પછી પ્રેમ કરીએ. તમે પહેલાં પ્રેમ કરો છો અને પછી લગ્ન કરો છો. બન્ને પદ્ધતિઓમાં એક એક દોષ કામ કરે છે. પહેલા પક્ષમાં લગ્ન કર્યાં પણ પ્રેમ ન થઈ શક્યો તો? બરબાદી જ બરબાદી. બીજા પક્ષમાં પ્રેમ કર્યો પણ લગ્ન ન થઈ શક્યાં તો? એના પાંચ વર્ષથી તેના પ્રેમીને પ્રેમ કરે છે. પણ હવે લગ્ન કર્યા પછી પણ તેના સ્થાયિત્વની શંકા છે. સ્થાયિત્વ તો વધારે અમારે પક્ષે જ આવે છે. લગ્ન કર્યા વિના પ્રેમ કરવાથી અને પ્રેમભંગ થવાથી ભારે આઘાત લાગતો હોય છે. જે જીરવી ન શકાય તેવો પણ હોય છે. એટલે મધ્યમ માર્ગ સારો. થોડો પરિચય અને પછી લગ્ન. માતા-પિતાના અનુભવોનો સહકાર લેવો હિતાવહ છે.

એનાનું કહેવું છે કે જ્યારે અહીં સામ્યવાદીઓનું રાજ્ય હતું ત્યારે તમે એક અક્ષર પણ તેમના વિરુદ્ધમાં બોલી ન શકો. હવે તો બધી છૂટ છે. અમારી ટૂર-મૅનેજર અન્ના સશક્ત યુવાન છે. તેની મારકણી આંખો છે. ઇટાલી મૂળની છે. એને પૂછ્યું કે તું પરણેલી છે કે કુંવારી છે? તેણે જવાબ આપ્યો કે તે પરણેલી નથી અને કુંવારી પણ નથી. પાંચ વર્ષથી તે તેના બોયફ્રેન્ડ સાથે પેરિસમાં રહે છે. હવે કદાચ અમે પરણી જઈશું. તેના નિખાલસ જવાબથી આશ્ચર્ય થયું. હા, આવું સત્ય બોલીને પણ અહીં સ્વમાનપૂર્વક જીવી શકાય છે. લગ્ન ન કરવામાં પૈસાનો પ્રૉબ્લેમ પણ કારણ હોય છે. પહેલાં બન્ને પૈસો ભેગો કરે પછી લગ્ન કરે. જ્યાં સત્ય હોય ત્યાં જ ધર્મ હોય. સત્ય વિનાનો ધર્મ માત્ર ઢોંગ જ છે. આ લોકો સત્ય બોલી શકે છે. આપણે સત્ય બોલી શકતાં નથી. અમે આટલા દિવસથી ફરીએ છીએ પણ ક્યાંય કોઈ પશુ દેખાતું નથી. જ્યારે આ લોકોનો મુખ્ય ખોરાક તો ભૂંડનું માંસ છે. મેં કહ્યું કે ભૂંડ ખાવાં હોય તો ભારતમાં આવજો. જ્યાં જુઓ ત્યાં ભૂંડ જ ભૂંડ દેખાશે.

અહીં ડેન્યૂબ નદીને રોકીને મોટું તળાવ બનાવાયું છે. જેનાથી ખેતી થાય છે. ચેકોસ્લોવાકિયાના બે ભાગ કરાયા છે. એકનું નામ ચેક રિપબ્લિકન અને બીજાનું નામ સ્લોવાકિયા. અમારે બન્ને ભાગોમાં જવાનું છે. કચ્છમાં જે પાન્ધ્રોમાં લિગ્નાઈટ કોલસાથી ચાલતું વીજળી મથક શરૂ કરાયું છે તે અહીં ચેકોસ્લાવાકિયાથી આવ્યું છે.

ટૉઇલેટ-સ્ટૉપ આવ્યો છે. બધાં નીચે ઊતર્યાં. બધું પતાવીને પાછાં બેસવા આવ્યાં છે. અહીં પાણી પીવા કરતાં પેશાબ કરવો વધુ મોંઘો છે.

પાણીની બોટલ 15 રૂપિયામાં મળે છે જ્યારે પેશાબ કરવા માટે 35 આપવા પડે છે. "પે એન્ડ યુઝ" લગભગ બધે જ હોય છે.
એનાનો પ્રશ્ન છે કે તમે બધા શાકાહારી જ કેમ છો? મેં તેને સમજાવી કે કોઈ પણ પ્રાણીને માર્યા વિના માંસ નથી મળતું. અને કોઈને પણ મરવું નથી ગમતું. પ્રાણીને જ્યારે મારવામાં આવે છે ત્યારે તે દૃશ્યને જો તું જુએ તો કદી માંસ ખાવાનું મન ન થાય. ભગવાને માંસ સિવાય પણ ઘણી વસ્તુઓ બનાવી છે જેનાથી માણસ સારી રીતે જીવી શકે છે. પછી કોઈની હત્યા શા માટે કરવી—કરાવવી? એના વિચારતી થઈ ગઈ.
એનાને હિન્દુઇઝમને જાણવાની જિજ્ઞાસા છે. મેં થોડું સમજાવ્યું. હિન્દુઇઝમનું બાહ્ય રૂપ જલદી સમજાય તેવું નથી. પણ જો ધીરજ રાખીને તેના ઊંડાણને સમજવા પ્રયત્ન કરે તો સારી રીતે સમજી શકાય છે.
વિન્ડફાર્મ આવ્યું. સેંકડો પવનચક્કીઓ ફરી રહી છે. જેમાંથી વીજળી ઉત્પન્ન થાય છે.
હવે અમે હંગેરીમાંથી સ્લોવાકિયામાં પ્રવેશી ચૂક્યાં છીએ. સીમા પર કાંઈ જ ચેક ન કર્યું. તરત જ બસને જવા દીધી. અમે એક નદી પાર કરી રહ્યાં છીએ. નદીમાં પડીને કોઈ આત્મહત્યા ન કરે તે માટે જે વ્યવસ્થા કરી છે તે આપણે પણ કરવા જેવી છે. આ ડેન્યૂબ નદી છે.
અમે હોટલ બ્રાટીસ્લાવા પહોંચી ગયાં છીએ. બપોરના ત્રણ વાગ્યા છે. થોડું આડાઅવળા ફર્યા પણ કાંઈ શોપિંગ જેવું લાગ્યું નહિ. હોટલ ઘણી સારી છે. મોટા મોટા રૂમો છે. જગદીશભાઈએ જે શિકાયત કરી હતી તેનાં સારાં પરિણામ આવ્યાં છે.
અમે બધાં નગર જોવા નીકળ્યાં છીએ. ચેકોસ્લોવિકયાના બે ભાગ થયા પછી આ હવે માત્ર સ્લોવાકિયા અથવા ક્રોએશિયા રહી ગયું છે. રશિયાના સમયમાં ચર્ચો બાંધવા દેતા ન હતા, પણ સામ્યવાદ ગયા પછી પોપ જોન પૉલે ભલામણ કરી અને આ ચર્ચ બંધાવ્યું છે. ફરી પાછું ધાર્મિક વાતાવરણ જામી રહ્યું છે. સામ્યવાદીઓએ ધર્મને મૂળમાંથી ઉખાડી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ હવે ફરીથી તે નવા રૂપે પ્રગટી રહ્યો છે. નાસ્તિકો ધર્મને અફીણની ગોળી માનતા હતા. પ્રજાના દુઃખનું મૂળ ધર્મ જ છે એવું લોકોના મનમાં ઠસાવતા હતા પણ હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે નાસ્તિકોનો સમાજ સારો કે ધાર્મિકોનો? નાસ્તિકોનો સમાજ નિયંત્રણ વિનાનો સ્વચ્છંદી થઈ જાય છે. જ્યારે ધાર્મિક સમાજમાં પાપભીરુતા હોવાથી સ્વનિયંત્રણ આવે છે. લોકો ધાર્મિક થવાનું પસંદ કરે છે.
આ બાજુ જુઓ, બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં આ બધું નષ્ટ કરી નાખવામાં આવેલું. પણ હવે તેને ફરીથી બાંધવામાં આવ્યું છે. શહેરના પૂર્વ ભાગમાં ઔદ્યોગિક વસાહત હતી. ઘણા ઉદ્યોગોની સાથે અહીં ડાયનામાઈટ પણ બનતાં જેનો ઉપયોગ હિટલર ભરપૂર રીતે કરતો. પણ મિત્રરાષ્ટ્રોની સેનાએ અહીં પ્રચંડ બૉમ્બમારો કરી બધું ખેદાનમેદાન કરી નાખ્યું હતું. રશિયાની સેના અહીં આવી અને લોકોને નાઝીઓના હાથમાંથી છોડાવ્યા. રશિયનો લોકોના તારણહાર હતા પણ પછી તે જ અહીં બેસી ગયા. અમે તો સમડીના પંજામાંથી છૂટીને ગીધના પંજામાં ગયા જેવું થયું. અત્યારે આ બ્રાટીસ્લાવાની વસ્તી સાડા ચાર લાખની છે. આ બાજુ ઑર્થોડૉક્સ ચર્ચ દેખાય છે. અહીંની કુલ વસ્તીના 65% લોકો કૅથલિક છે, 10% લ્યુથરાન છે. જે ખ્રિસ્તી જ છે. બાકીના ઑર્થોડૉક્સ વગેરે છે. યહૂદીઓ બહુ થોડા છે. ઘણા સંપ્રદાયો કે પંથોથી રાષ્ટ્ર ખીચડો બને છે. અને પરસ્પરનો દ્વેષ વધે છે. ભલે કહેવા ખાતર લોકો એકતાની વાતો કરે. પણ ખરેખરી એકતા હોતી નથી. વિભાજન જ હોય છે. અહીં ક્રિકેટનું કોઈ મહત્ત્વ નથી. ફૂટબૉલનું મહત્ત્વ છે. આ નવું બંધાયેલું સ્ટેડિયમ છે. આ દેશની મૂળ ભાષા સ્લોવાક છે. આ દેશ પાઘડીપને છે. અર્થાત્ લાંબું અને સાંકડું છે. આ ભાગમાં બહુ જબરી બૉમ્બવર્ષા થઈ હતી. બધું તોડી પડાયું હતું. હાહાકાર થઈ ગયો હતો. બ્રાટીસ્લાવામાં 10 વિશ્વવિદ્યાલયો છે. અને પૂરા દેશમાં 35 વિશ્વવિદ્યાલયો છે. આ દેખાય તે પાર્લમેન્ટ છે. અને આ બાજુ પ્રમુખનું નિવાસસ્થાન છે. લોકો સીધા જ પ્રમુખની ચૂંટણી કરે છે. અહીંની સ્લોવાક યુનિવર્સિટીમાં પચીસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લઈ રહ્યાં છે.
16મી શતાબ્દીમાં હંગેરી પર તુર્કસ્તાનનું સામ્રાજ્ય હતું. આ દેશ ત્યારે હંગેરીનો ભાગ હતો પણ તુર્કો અહીં આવ્યા ન હતા. આ ભવ્ય ભવન દેખાય છે તે આર્ચ બિશપનું નિવાસસ્થાન છે. તે 17મી શતાબ્દીમાં બંધાયું હતું. આ બાજુ પ્રધાનોનાં મકાનો છે. 1993માં ચેક રિપબ્લિક અને સ્લોવાકિયા જુદાં પડ્યાં, તે પહેલાં બન્ને એક જ હતાં. બ્રાટીસ્લાવાનું સૌથી ઊંચું 28 માળનું આ બિલ્ડિંગ દેખાય છે. જ્યાં ઘણા કાર્યક્રમો થાય છે. સ્લાવભાષા બોલનારા ઘણા છે અને પૂર્વ યુરોપમાં જુદા જુદા દેશોમાં રહે છે. લોકોને એક સૂત્રમાં બાંધનારું મહત્ત્વનું તત્ત્વ ભાષા છે. હજી અહીં પોતાનું ચલણ ચાલે છે. પણ યુરો તથા ડૉલર પણ ચાલે છે. 2009થી ઓફિશિયલી યુરોનું ચલણ ચાલશે. અત્યારે એક યુરોના ત્રીસ સ્લોવાક ક્રાઉન આવે છે. આ પાર્લમેન્ટ ભવન છે. અત્યારે 150 M.P. બેસે છે. આ સુંદર અને મોંઘો

વિસ્તાર છે. પહેલાં અહીં દ્રાક્ષના બગીચા હતા. બ્રાટીસ્લાવાને પહેલાં 'વાઈનનગર' કહેવામાં આવતું. કારણ કે અહીં પુષ્કળ અને ઉત્તમ વાઈન બનતો. હવે શ્રીમંતોએ આ જમીન ખરીદીને બંગલા બાંધ્યા છે તેથી દ્રાક્ષના બગીચા રહ્યા નથી. પેલા દૂર પર્વતો પર હવે પુષ્કળ દ્રાક્ષના બગીચાઓ થયા છે. આ બાજુ બધાં દૂતાલયો છે. બ્રાટીસ્લાવાને પાંચ પુલો છે. ચારે તરફ જુદા જુદા દેશો આવેલા છે. લોકો સરહદ પાર કરીને બીજા દેશમાં ભાગી ન જાય તે માટે રશિયાના કાળમાં ત્રણ ઊંચી ઊંચી દીવાલો બનાવી હતી. જેમ બર્લિનની દીવાલ હતી તેમ. જ્યારે નદીમાં પાણી ઓછું હોય ત્યારે લોકો મરણિયા થઈને સામે કાંઠે ઑસ્ટ્રિયા જતા રહેતા. સામ્યવાદી ચોકિયાતો તેમને ગોળીઓ મારતા. જે બચતા તે પહોંચી જતા. આ પરથી ખ્યાલ આવશે કે સામ્યવાદી દેશોમાં લોકો કેટલા દુ:ખી હશે. 1939માં હિટલરે આ દેશ ઉપર કબજો કરી લીધો હતો. 1945માં મિત્રરાષ્ટ્રોની સેના (રશિયાની સેના) અહીં આવી અને લોકોને આઝાદ કર્યા. જ્યારે અહીં રશિયન ટૅન્કો આવી હતી ત્યારે લોકો ભાવવિભોર થઈ ગયા હતા અને તેમનું ખૂબ સ્વાગત કર્યું હતું. કારણ કે આ લોકોને નાઝીઓ જરાય ગમતા ન હતા. કિલ્લાનો ફોટો પાડવા અમે બધાં નીચે ઊતર્યાં. ઈવા અમારી ગાઈડ વૃદ્ધ ડોશી છે, તોપણ યુવતી જેવો વ્યવહાર કરે છે. તેની જિજીવિષા જીવંત છે. આપણી વૃદ્ધાવસ્થા મૃત્યુ પહેલાંનું મૃત્યુ થઈ જાય છે. આ સ્ટેચ્યૂ જુઓ, એક રશિયન સૈનિક સ્વસ્તિક પર પગ મૂકીને ઊભો છે, જે એમ બતાવે છે કે આ નાઝીઓને અમે કચડી નાખ્યા છે. સ્વસ્તિક (સાથિયો) નાઝીઓનું પ્રતીક હતું. આ કબ્રસ્તાનમાં સાત હજાર રશિયન સૈનિકોને દાટવામાં આવ્યા હતા. કારણ કે ભાગતાં ભાગતાં પણ જર્મનોએ ભારે હાહાકાર મચાવેલો. બલિદાન વિના આઝાદી હોતી નથી. અહીં શહીદોનું એક ઊંચું સ્મારક બંધાયેલું છે. આનાથી ઊંચું કોઈ ભવન બનાવી ન શકે પણ આ મકાન વગર મંજૂરીએ ઊંચું બનાવ્યું છે. સામ્યવાદના ગયા પછી જેનું જે જે મકાનો વગેરે હતું તે પાછું મળી ગયું છે, એટલે હવે આ ખાનગી વિસ્તાર થઈ ગયો છે.

સામ્યવાદ ગયા પછી હવે અહીં અર્થતંત્ર સારો વિકાસ કરી રહ્યું છે. ઘણી કંપનીઓ અહીં આવી છે અને ઘણી ફૅક્ટરીઓ કામ કરતી થઈ છે. મૂળમાં મૂડી-રોકાણ વધે તો જ અર્થતંત્ર સુધરે. અત્યારે માથાદીઠ આવક 700 યુરો છે. આ દેશના ઇન્કમટેક્ષને સમજવા જેવો છે. તમે ગમે તેટલું કમાઓ તેના પર માત્ર 19% જ ટેક્ષ લાગે છે. ઓછું કમાઓ કે વધારે, સૌને સરખો ટેક્ષ લાગે છે. જેથી કરચોરી નથી થતી. કાળું નાણું નથી. આરોગ્યસેવાઓ મફત છે. ખાનગી દવાખાનાં છે પણ મોંઘાં છે. અત્યારે અહીં બેકારીનું પ્રમાણ માત્ર 4% જ છે. હવે અહીં ઘણા ઉદ્યોગો સ્થાપિત થયા છે. અમે સૌ બસ નીચે ઊતર્યાં. ઈવાએ એક બહુ જ ખુશીના સમાચાર આપ્યા કે અહીં બાથરૂમમાં જવાનો કશો ચાર્જ નથી. સૌ કોઈ મફત જઈ શકે છે. બધાં હસી પડ્યાં.

અમે બધાં કિલ્લા પર ચઢીને નગર જોવા લાગ્યાં, પેલું દેખાય તે સ્વતંત્રતાની દેવીનું સ્ટેચ્યૂ છે. ઈ. સ. પૂર્વે અહીં કોઈ સ્લોવાક લોકો રહેતા ન હતા, પણ કેલ્ટિક લોકો રહેતા હતા. તેમણે આ ઊંચો ટાવર બાંધેલો. ડેન્યૂબ નદીમાં કોઈ શત્રુઓ આવતા હોય તો દૂરથી જોઈ શકાય તે માટે. આ ટાવરનું રોમન લોકોએ નિર્માણ કર્યું હતું. શત્રુ છેક કિલ્લાની નજીક આવી જાય ત્યાં સુધી તેની ખબર ન પડે તો તે હારવાની જ નિશાની કહેવાય. વધુ ને વધુ દૂરથી તેની જાણ થઈ જવી જોઈએ. પાંચમી શતાબ્દી પછી સ્લાવો અહીં આવવા લાગ્યા અને નવમી શતાબ્દીમાં પોપે બે મિશનરીઓને અહીં મોકલી, તેમણે બધાને ખ્રિસ્તી બનાવ્યા. જરા વિચાર કરો. આપણે ધર્મ વિનાના લોકોને ધાર્મિક બનાવવા આવી મિશનરીઓ ક્યાંય મોકલી હતી? ના, કેમકે આપણે પ્રસારક હતા નહિ. આપણી પાસે ન કોઈ પોપ હતો ન તો લોકોને હિન્દુ બનાવવાની વ્યવસ્થા હતી. આપણે એ જાણતા ન હતા કે ધર્મથી રાષ્ટ્ર બનતું—બગડતું હોય છે. ધર્મ એ માત્ર મોક્ષનું જ સાધન નહિ પણ બળવાન રાષ્ટ્ર બનાવવાનું પણ સાધન હોય છે. જો ધર્મને રાષ્ટ્રને મજબૂત બનાવવામાં નહિ પ્રયોજાય તો તે માત્ર પરલોકવાદી થઈને પ્રજાને દુર્બળ બનાવશે અને અંતે ગુલામ બનાવશે. કારણ કે કમજોરો, ગુલામ થવા જ સર્જાયા હોય છે. પંદરમી શતાબ્દીમાં હંગેરીના રાજાએ આ કિલ્લો બનાવડાવ્યો. અહીં રાજાઓનો રાજ્યાભિષેક થતો હતો. અહીંનો પ્રથમ રાજા મેક્સમિલન હંગેરીનો પ્રથમ રાજા હતો. તુર્કો અહીં સુધી પહોંચેલા નહિ એટલે અહીં ઘણી ભાંગફોડ થઈ નથી. અહીં 11 રાજાઓની તાજપોશી થઈ હતી. મારિયા તેરેજા નામની છેલ્લી રાણી થઈ. તેને 16 બાળકો હતાં. મારિયા તેરેજાના અવસાન પછી તેના ઉત્તરાધિકારીએ કિલ્લાનો ઉપયોગ બંધ કર્યો. કિલ્લાને આગ લાગી અને બધું બળીને ખાખ થઈ ગયું. પછી આ પુનર્નિર્માણ થયું છે. અહીં બુશ અને પુટિન પણ મહેમાન બનીને ઊતર્યા હતા. હજી પાંચ વર્ષ સુધી સમારકામ ચાલવાનું છે. અહીં યહૂદીઓને મારવાનું ગૅસ ચૅમ્બર ન હતું. પોલૅન્ડમાં હતું. પણ અહીંથી ઘણા યહૂદીઓને લઈ ગયેલા જે કદી પાછા ન આવ્યા. કિલ્લો જોઈને અમે પાછાં બસ પર આવ્યાં અને જૂના શહેર

તરફ ચાલ્યા. અહીં માઈકલ દરવાજો છે તેમાંથી પસાર થાવ એટલે જૂનું શહેર આવે. પહેલાં શહેર નાનું હતું. પછી વિસ્તાર થવાથી કિલ્લો તોડીને વિસ્તાર કર્યો. અહીં ઘણાં નામો માઈકલ ઉપર પડાયાં છે. રાજાનો જ્યારે રાજ્યાભિષેક થતો ત્યારે તે આ દરવાજેથી ચાલીને જતો. અહીં રસ્તા વચ્ચે એક એવું વર્તુળ દોરેલું છે જેમાં અહીંથી વિશ્વનું કયું શહેર કઈ દિશામાં કેટલું દૂર છે તે લખેલું છે. અહીં યુરોપનાં જુદાં જુદાં નગરોથી ઘણા પ્રવાસીઓ આવે છે. અમે ખાઉધરાગલીમાંથી પસાર થઈ રહ્યાં છીએ. પુષ્કળ લોકો ખાવા-પીવા બેઠાં છે અને તાલીઓ પાડીને આનંદ મનાવી રહ્યાં છે. આ નગર પહેલાં મોટું આર્થિક કેન્દ્ર હતું. અહીં અંદર વાહનો આવવા દેવાતાં નથી કારણ કે લોકો ખાતાં-પીતાં હોય તેમને અડચણ ન પડે. આ મકાનમાં દર શનિવારે લગ્નો થાય છે. કોઈની ઇચ્છા હોય તો કાલે આવી શકે છે. નગરની સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થા જોઈને ગોવિંદભાઈ બહુ જ પ્રભાવિત થયા. તેમણે કહ્યું કે આપણાં શહેરોમાં આવું ન કરી શકાય? મેં નિસાસો નાખીને કહ્યું કે ન કરાય. કરાતું હોય તો કરો. પ્રજા જ ઘડાયેલી નથી. હજાર અપલક્ષણો હોવા છતાં તેને "હમ મહાન હૈં"નો નશો પિવડાવવામાં આવે છે. જુઓ ક્યાંય કચરો છે? કોઈ કાગળનો ટુકડો પણ દેખાય છે? કારણ કે કોઈ કચરો પાડતું જ નથી. અમે જોયું કે રોડની સાથે ઊભેલી દીવાલના કાટખૂણામાં કદાચ થોડી ધૂળ રહી ગઈ હોય તો એક વૅક્યુમ ક્લીનર-વાળો તેને ચૂસતો ચૂસતો આગળ વધી રહ્યો છે. ચપટી ધૂળ પણ ન મળે. ક્યાંય કોઈ કફ કે થૂંક પણ ન મળે. આ બધું જોઈને અને દેશને યાદ કરીને માત્ર જીવ જ બાળવાનો. દેશવાસીઓને કોણ સમજાવે કે તમે મહાન નહિ બીમાર છો, બીમાર.

અમે એક શોપિંગમોલમાં ગયાં. પેટ સાફ રહે તે માટે મેં દ્રાક્ષ જ્યુસ લીધો. એક બૅગ લીધી જેમાં બીજી નાની બૅગ હતી. રતિલાલે પૈસા આપવા ન દીધા. બાદશાહ પણ એક બૅગ લઈ આવ્યા. બૅગો વધી ગઈ છે. હવે કોઈને આપી દેવી પડશે.

હોટલમાં જમ્યાં. સારું જમવાનું હતું. પછી બહાર નીકળ્યાં તો વરસાદ શરૂ થયો. બસ દૂર ઊભી છે. છત્રી નથી. રાત પડી ગઈ છે. જેમતેમ કરીને બસે પહોંચ્યાં. અને પછી ઉતારે ગયાં.

શ્રી ગોવિંદભાઈના આગ્રહથી બધાં મારા મોટા રૂમમાં ભેગાં થયાં અને સત્સંગ થયો. અનુકૂળતાએ અમે બધાં પ્રશ્નચર્ચા જરૂર કરીએ છીએ. આજનો વિષય હતો ઈશ્વરનું સ્વરૂપ. ખરેખર તો ઈશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે તે તો ઈશ્વર જ જાણે. આપણે તેનો પાર પામી શકીએ નહિ. પણ જ્યારે પ્રશ્ન જ થયો છે તો તેની થોડી ચર્ચા કરીશું.

1. તે માત્ર નિરાકાર જ છે. 2. તે માત્ર સાકાર જ છે. અને 3. તે નિરાકાર તથા સાકાર બન્ને છે.

આપણે ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોમાં તેને નિરાકાર રૂપે જાણીએ છીએ. તેને હાથ નથી, કાન નથી, નાક નથી વગેરે. તેથી તે સર્વત્ર—સર્વવ્યાપક છે. બીજા કેટલાક સંપ્રદાયો તેને માત્ર સાકાર રૂપે જ માને છે. કેટલાક તો નિરાકાર શબ્દને જ ગાળ સમજે છે.

ત્રીજા આપણે તેને સ્વરૂપથી નિરાકાર પણ ભાવથી સાકાર માનીએ છીએ. જેમકે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તેના મૂળ રૂપમાં નિરાકાર જ છે. પણ જ્યારે તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, રામ, કૃષ્ણ, શિવ, શક્તિ વગેરે રૂપમાં પૂજાય છે ત્યારે તે સાકાર છે. તેની સાકારતા એ ભક્તની ભાવના છે. સ્વરૂપ નથી. સ્વરૂપ તો નિરાકાર જ છે. આ રીતે નિરાકાર સાકાર બન્ને રૂપે તેની ઉપાસના થઈ શકે છે.

જે લોકો માત્ર સાકાર જ માને છે તેમની સામે ઘણા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. પ્રથમ તો જો તે સાકાર જ છે તો તે આકાર કયો છે? કેવો છે? માનો કે ઉદાહરણ રૂપે આપણે કોઈ સ્વામીને જ સાકાર ભગવાન માનીએ તો પ્રથમ પ્રશ્ન એ થાય કે તેમના જન્મ પહેલાં તો આ આકાર હતો નહિ તો જન્મ પહેલાં કયો આકાર હતો? અને અવસાન પછી દેહ તો પંચભૂતમાં ભળી ગયો. હવે કયો આકાર રહ્યો? બીજું, જીવનકાળમાં પણ તેઓ જ્યારે 2 વર્ષના હતા ત્યારે જે આકાર હતો તે 10 વર્ષની ઉંમરે ન રહ્યો. અને 10 વર્ષની ઉંમરે જે આકાર હતો તે 30 વર્ષની ઉંમરે ન રહ્યો. અને 30 વર્ષની ઉંમરે જે આકાર હતો તે 45 કે 49 વર્ષની ઉંમરે ન રહ્યો. જીવનકાળ દરમિયાન પ્રતિદિન આકાર બદલાતો રહ્યો. તો હવે કયો આકાર સ્થાયી માનવો? બીજું કે અત્યારે જે ભગવાનની પ્રતિમાઓ બનાવાય છે તે રાજકુમારો જેવી હોય છે. ખરેખર તો તેમનો આકાર તેવો હોતો નહિ. જે આકાર વર્ણન તથા જૂની પ્રતિમા મળે છે તે તો સાવ જુદી જ છે. તો ખરેખર કયો આકાર હતો જેને કાયમી સાકાર રૂપ કહી શકાય? શ્રી ગોવિંદભાઈનું કથન હતું કે અમે તો કદી પણ આ રીતે વિચાર્યું જ નથી.

હિન્દુ પ્રજાએ જ્યારથી કોઈ દેહધારી માણસને ભગવાન માન્યો ત્યારથી ઈશ્વરના સ્વરૂપ સંબંધી ઘણા ગૂંચવાડા ઊભા થયા છે. અત્યારે આવા દેહધારી કેટલાય માણસોને લોકો ભગવાન માનીને પૂજે છે. જ્યારે પૂછો ત્યારે કહે કે ના...ના... આ દેહ તો ભગવાન ન કહેવાય. અંદરનો આત્મા છે તે ભગવાન કહેવાય. પણ તો પછી આ ફોટો કે પ્રતિમા જેને તમે ભગવાન તરીકે પૂજો છો તે દેહનો ફોટો છે કે

આત્માનો? તો કહે કે ના, ના, આ તો દેહનો છે. પ્રશ્ન એ છે કે કેમ આત્માનો ફોટો—પ્રતિમા બનાવોને, તો કહે કે ના, ના, આત્માનો ફોટો કે પ્રતિમા ન હોય તે તો નિરાકાર છે. વાત અહીં જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. જેમ આત્મા નિરાકાર છે તેમ પરમાત્મા પણ નિરાકાર છે. તે એક જ છે. કોઈ નાના-મોટા નથી. ભક્તો તેને ભાવના પ્રમાણે આકાર આપીને પૂજે છે. તો ભગવાન તે તે રૂપે પણ પૂજાય છે. જો તમે કોઈ દેહધારીને ભગવાન માનો અને દેહના આકારને જ સાચો આકાર માનો તો કશો મેળ પડશે નહિ. વળી અત્યારે કેટલાયે પોતપોતાને ભગવાન ઘોષિત કરીને પૂજા કરાવે છે. આ રીતે આ સેંકડો દેહધારી ભગવાનોમાંથી કોણ સાચું અને કોણ ખોટું તેની માથાકૂટમાં પડવા કરતાં (કોઈ દેહધારી ભગવાન નથી) એક જ નિરાકાર ભગવાન કરોડો વર્ષ પહેલાં પણ હતો, આજે અને આવનારાં કરોડો વર્ષ સુધી રહેશે તેમાં કશો ફેરફાર કે પરિવર્તન થતું નથી. માટે તેની જ પૂજા કરવાથી બધી ગડબડ, ગૂંચો નીકળી જાય છે.

અંતે સૌ વીખરાયાં અને સૂઈ ગયાં.

7-7-08

*

9. બ્રાટીસ્લાવા-2

સવાર થયું છે. ચા-નાસ્તો કરીને બધાં બસમાં ગોઠવાઈ ગયાં છે. મને પગમાં—પંજા પર રોજ બહુ જ સોજા આવી જાય છે. આખો દિવસ પગ લટકતા રાખવાથી તથા ઊભા ઊભા ગાઈડની વાતો સાંભળવાથી પગ સૂજી જાય છે. સાંજે ઘણા લોકો માલિશ કરે છે. તેથી આરામ રહે છે. સવારે ઠીક થઈ જાય છે. એવું લાગે છે કે હવે હું વૃદ્ધ થઈ ગયો છું. આજે તો હોટલ સારી હોવાથી ગરમ પાણીનું ટબ ભરીને ઘણો સમય ટબમાં પડી રહ્યો.

હવે અમે સેન્ટ માર્ટિનનું કેથીડ્રલ જોવા જઈ રહ્યાં છીએ. પૂર્વે કહ્યું તેમ જ્યાં કોઈ ધર્મના વડા તરીકે કાર્ડિનલ રહેતા હોય તે ચર્ચને કેથીડ્રલ કહેવાય છે. સાથે સાથે એક સુંદર મહેલ પણ જોવાનો છે. આ ભાગ બ્રાટીસ્લાવાનો દક્ષિણ ભાગ છે. પહેલાં અહીં ઔદ્યોગિક વિસ્તાર હતો. જેને મિત્રરાષ્ટ્રોનાં વિમાનોએ બૉમ્બમારો કરીને તોડી નાખ્યો હતો. હવે અહીં માનવનિવાસ થઈ ગયો છે. બ્રાટીસ્લાવાને પાંચ જિલ્લા છે. આ તરફ ડેન્યૂબ પરનું બંદર છે. છેક અહીં સુધી જહાજો આવ-જા કરે છે. હજી આપણે એક પણ આવું નદીબંદર બનાવ્યું નથી. હા હુગલી પર કોલકાતા બંદર છે. અમે બધાં બસની નીચે ઊતર્યાં. આ એક નાનું ગામ હતું. અને તેને કિલ્લો હતો. તુર્કો વારંવાર ચઢી આવતા તેથી તેમની સામે આ રક્ષા-દીવાલ જરૂરી હતી. આક્રાન્તાઓ બધે જ હતા. જ્યાં સુધી તમે પ્રત્યાક્રમણ કરીને તેને તેની ધરતી પર ધૂળ ચાટતો ન કરો ત્યાં સુધી તમે, તમારાં ધર્મસ્થાનો, સ્ત્રીઓ અને માલમિલકત આક્રમણના શિકાર થતાં જ રહેવાનાં. આક્રમણોથી કાયમી શાન્તિ તેને જ મળે છે, જે આક્રાન્તાઓને મૂળમાંથી ઉખાડી શકે છે. વણિકચિંતનથી રાષ્ટ્રને આક્રાન્તાઓથી બચાવી શકાતું નથી.

અહીં ડેન્યૂબે કેટલાક ફાંટા પાડ્યા છે. અહીં પહેલાં ભયંકર પ્લેગ ફાટી નીકળેલો. વર્ષો નહિ સદીઓ સુધી આ મહામારીમાં હજારો—લાખ્ખો માણસો હોમાતાં રહ્યાં. ત્યારે અહીંની વસ્તી આઠ હજારની હતી તે ચાર હજાર રહી ગઈ હતી. ગંદું પાણી પીવાથી પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો હતો. પછી લોકોએ પાણીની જગ્યાએ વાઈન પીવા માંડ્યો. કારણ કે અહીં દ્રાક્ષના ઘણા બગીચા હતા. ઠંડો પ્રદેશ હોવાથી થોડી જ તરસ લાગતી. પ્લેગનું વાતાવરણ ઉજાગર કરવા માટે અહીં એક ઉપસાવેલું ચિત્ર બતાવ્યું છે. જેમાં હજારો માણસો મરી ગયાં છે અને જીવતાં માણસો ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી રહ્યાં છે. ખ્રિસ્તીધર્મમાં સર્વોચ્ચ સાધના પ્રાર્થના છે. કોઈ હોમહવન કે મોટાં મોટાં યજ્ઞયાગાદિ કર્મકાંડો નથી.

અહીં પહેલાં યહૂદીઓ રહેતા હતા, પણ નદી પર પુલ બનાવવાનો હોવાથી તેમને અહીંથી હટાવી દેવાયા હતા. ત્યારે અહીં વીસ હજાર યહૂદીઓ રહેતા હતા. હવે માત્ર પાંચ સો જ રહી ગયા છે. બાકીના હિટલરના કેમ્પોમાં જઈને ધામમાં ગયા છે. જીવતા યહૂદીઓએ પોતાનું સિનેગૉગ તોડી નાખ્યું તેની યાદમાં આ સ્મારક ઊભું કર્યું છે. અહીં હિબ્રૂ લિપિમાં કાંઈક લખ્યું છે. હિબ્રૂલિપિ બ્રાહ્મીલિપિને મળતી છે.

આ સામે જે ભવ્ય ઇમારત દેખાય છે તે કેથીડ્રલ છે. છેક શિખર પર હંગેરીના રાજાનો મુગટ છે. આ કેથીડ્રલમાં અગિયાર હંગેરિયન રાજાઓનો રાજ્યાભિષેક કરાયો હતો. રાજાની સાથે આઠ રાણીઓનો પણ રાજ્યાભિષેક થતો, જ્યારે રાણીઓના જમણા ખભા પર મુગટ મૂકીને રાજ્યાભિષેક થતો હતો. આ બધી વિધિ ચર્ચના આર્ચબિશપ કરતા હતા. રાજમુગટ કિલ્લામાં સુરક્ષિત રખાતો હતો.

આ શેરીને જ્યુઈઝ સ્ટ્રીટ કહેવાય છે. જે યહૂદીઓને તેમની મૂળ જગ્યાએથી ઉજ્જડ કરેલા તેમને અહીં વસાવ્યા હતા.

આ ટાવર ઉપર આઠ મોટા મોટા ઘંટ છે જે બાર વાગ્યે ધણધણી ઊઠે છે. વિશ્વયુદ્ધ વખતે નાઝીઓ ચર્ચના ઘંટો લઈ જઈને ગાળી નાખતા તથા તેમાંથી તોપો બનાવતા. વિશ્વયુદ્ધ પછી બચી ગયેલા ઘંટો પાછા મળ્યા છે. આ આઠ ઘંટો જે જે દેશોએ આપેલા તેમનાં નામ લખ્યાં છે. પહેલાં અહીં બે નાનાં ચર્ચ હતાં પછી મોટાં કરવાથી અહીં કેથીડ્રલ થયું. અમે કેથીડ્રલને અંદરથી જોઈ રહ્યાં છીએ. અહીં એટલું સારું છે કે કોઈ પૂછતું નથી કે તમે ખ્રિસ્તી છો કે નહિ? છો તો કેવા છો? કોઈ પણ પૂછતાછ વિના બધા પ્રવિષ્ટ થઈ શકે છે અને જોઈ શકે છે. હા, તમારે માથા પરથી હેટ કે ટોપી ઉતારવી પડે. ઉઘાડા માથે બધું જોઈ શકાય. કેટલાક ધર્મો ધર્મસ્થાનોમાં ઉઘાડા માથે પેસવા ન દે. અપમાન સમજે છે. બીજું અહીં ક્યાંય બૂટ કાઢવા નથી પડતા; બૂટ પણ પવિત્ર જ છે. અર્થાત્ ધર્મસ્થાનની પવિત્રતાને બૂટની અપવિત્રતા બાધા પહોંચાડતી નથી. બૂટ પહેરેલા હોવાથી બૂટ ચોરાવાનો ભય રહેતો નથી. સારા રિવાજો સૌના સ્વીકારવા જોઈએ.

અને ખોટા રિવાજો ઘરના હોય તોપણ તેને તજવા જોઈએ. રિવાજો સુખદાયી અને દુઃખદાયી થતા હોય છે.
આ ચર્ચનું જ્યારે કામ ચાલતું હતું, પાયા ખોદાતા હતા ત્યારે ભૂમિમાંથી 17 કબરો મળી. ખબર નહિ તે કોની હતી. પણ હજી તેમાંનું થોડુંક સાચવી રખાયું છે. ખોદેલી જગ્યામાં પડેલાં હાડપિંજર જોઈ શકાય છે. મોટાં ચર્ચો ખાસ કરીને કૅથીડ્રલોમાં મહત્ત્વપૂર્ણ માણસોને દફનાવવાનું બહુમાન અપાય છે જેમાં પ્રધાન ધર્મગુરુ, રાજાઓ વગેરે હોય છે. આ હાડપિંજરો સત્તરમી શતાબ્દીનાં છે તેવું શોધાયું છે. ગામના વિશિષ્ટ માણસોને ત્યારે ચર્ચમાં દાટવામાં આવતા.
અહીં માત્ર એક જ રાણી થઈ હતી, મારિયા તેરેજા. જેણે આ ચર્ચ બાંધ્યું છે તે માર્ટિનનું એ સ્ટેચ્યૂ છે. તે ઘોડેસ્વાર છે અને હાથમાં તલવાર છે. લોકોનું કહેવું છે કે તે એટલા બધા દયાળુ હતા કે તલવાર વડે પોતાનાં કપડાં કાપીને ભિખારીને આપી દેતા. મને આ વાત ગળે ન ઊતરી. તલવારથી કાપેલા ટુકડા ભિખારીઓના કશા કામમાં ન આવે. વળી તલવાર વીર મુદ્રામાં ધારણ કરેલી છે. એવું લાગે છે કે ઇસ્લામની માફક શરૂઆતમાં ખ્રિસ્તીધર્મ પણ તલવાર અને બાઇબલ બન્નેને સાથે રાખતો તેનું પ્રતીક હોય. જે હોય તે સંત માર્ટિન અશ્વારોહી અને તલવારધારક છે. સ્ટેચ્યૂ ભવ્ય અને સુંદર છે. ચર્ચ ખરેખર ભવ્ય અને દર્શનીય છે. અમે બધાં ઑલ્ટરની સામા ઊભાં છીએ. કોણ ત્યાં બેસે તેની નિશ્ચિત વ્યવસ્થા છે. સ્લોવાકિયામાં ત્રણ આર્ચબિશપ છે. તેમાંથી એક કાર્ડિનલ છે. બ્રાટીસ્લાવામાં એક આર્ચબિશપ છે. તુર્કો અહીં દોઢસો વર્ષ રહ્યા અને ભારે નુકસાન કર્યું હતું. ભારતના ઘણા લોકો આજે પણ માને છે કે ઇસ્લામની આંધી ભારતમાં આવી પણ હિન્દુઓ બચી ગયા. આ વાત યુરોપના ઘણા દેશો માટે પણ સાચી છે. અહીં પણ ઇસ્લામની આંધી દોઢસો વર્ષ રહી પણ ખ્રિસ્તીઓમાં આવું યુરોપના બીજા પણ દેશોમાં થયું છે. ઇસ્લામ કરતાં પણ વધુ ભયંકર આંધી કમ્યુનિસ્ટોની હતી. તે વર્ષોમાં તો કોઈ ચર્ચમાં જઈ ન શકતું. ધર્મ સંતાઈ ગયો હતો. પાદરીઓ ભાગી ગયા હતા. તોપણ કમ્યુનિસ્ટોની વિદાય થતાં જ ફરીથી ધર્મ સોળેકળાએ ખીલી ઊઠ્યો છે. શ્રદ્ધાને મારી શકાતી નથી.
આ સોળમી શતાબ્દીના આર્ચબિશપની પ્રતિમા છે, તેમણે પાદરીઓ માટે અહીં પાઠશાળા બનાવી હતી. તેમને અહીં જ દફનાવાયા હતા. ચર્ચમાં ઘણાં ચૅપલો છે. ચૅપલોમાં પ્રતિમાઓ હોય છે. એક સ્થળે લોકો હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરે છે. ખ્રિસ્તીઓ પણ પ્રાર્થના વખતે હાથ જોડે છે. ચર્ચ જોઈને અમે બધાં બહાર નીકળ્યાં.
હવે શહેર જોઈ રહ્યાં છીએ. શહેરમાં એક ફૂટપાથમાં અદ્ભુત સ્ટેચ્યૂ મુકાયું છે. ગટર છે. ગંદકીથી ખદબદી રહી છે. છાતી સુધી એવી ગંદકીમાં ઊભેલો સફાઈ-કામદાર છે. જેણે શુદ્ધ હવા લેવા ગટરથી બહાર માથું કાઢ્યું છે. અને બે હાથના ટેકે ઊભો છે. ગજબનું પૂતળું છે. બધું જ આબેહૂબ છે. કલાકાર શું કહેવા માગે છે? કહે છે કે હે નગરજનો, તમે જે સ્વચ્છતા અનુભવો છો તે મારા કારણે છે. તમે જે શુદ્ધ હવા લો છો તે પણ મારા કારણે છે. હું તમારી ખદબદતી ગંદકીમાં ગળા સુધી ડૂબીને બધું ચોખ્ખું કરું છું. તમને મારી કદર છે? જો હું ન હોઉં તો તમારું શું થાય? અને તમે મને સૌથી નીચો ગણો છો? ખરેખર તો ગંદકી કરનારને નીચો ગણવો જોઈએ. ગંદકી સાફ કરનારને નહિ. કોઈ ભારતમાં પણ આવું સ્ટેચ્યૂ મૂકે તો ઘણી પ્રેરણા મળી શકે. પૂતળાની બાજુમાં લખ્યું છે કે 'મૅન એટ વર્ક'. વર્ક એ જ વરશીપ છે. પાપ નથી.
અમે આગળ ચાલ્યાં. ફરી પાછું ફૂટપાથ પર એક પાપારાજી પત્રકારનું સ્ટેચ્યૂ દેખાયું. હાથમાંના દૂરબીનથી તે દૂર દૂરનું જુએ છે. તેને માત્ર કફ જોઈએ છે. પાપારાજી પત્રકાર તે છે જે આબરૂદાર અને પ્રતિષ્ઠિત લોકોના કફને શોધ્યા કરતો હોય છે. થોડોઘણો કફ તો બધાને થતો જ હોય છે. કફ વિનાનો માણસ મળવો કઠિન છે. કદાચ કોઈ આબરૂદાર માણસ કફ વિનાનો હોય તોપણ આ પાપારાજીઓને કફ બનાવતાં આવડે છે અને લગાવતાં પણ આવડે છે. આબરૂદાર શ્રીમંત માણસો જેટલા પોલીસથી નથી ડરતા હોતા તેટલા આ પાપારાજી પત્રકારોથી ડરતા હોય છે. કફ એટલે ગંદકી. આબરૂદાર લોકોની મોટી કમજોરી આબરૂ હોય છે. તેનો લાભ આ પાપારાજીઓ ઉપાડતા હોય છે.
વળી ફૂટપાથ પર એક બીજું સ્ટેચ્યૂ આવ્યું. આ લોફર લફંગો માણસ છે. તેનું કામ છે મોકાની જગ્યાએ બેસી રહેવું. કામ-ધામ કરવું નહિ. આવતી-જતી છોકરીઓની છેડતી કરવી. ટોણા મારવા, સીટીઓ મારવી, નિર્લજ્જ માણસ છે. આણે કેટલી વાર લોકોના હાથનો મેથીપાક ખાધો. પણ સુધરતો નથી. ગામમાં તેની ટકાની પણ પ્રતિષ્ઠા નથી. આવા લોફર—લફંગા માણસનું સ્ટેચ્યૂ અહીં મુકાયું છે. ઘણાં ગામોમાં તથા મહોલ્લામાં આવો મજનૂટાઈપ એકાદ માણસ હોય છે. હા, જ્યાં કોઈ સમર્થ વ્યક્તિનો પ્રભાવ હોય છે ત્યાં આવો માણસ હોતો નથી.

મને થયું કે ફૂટપાથ પર આવાં સ્ટેચ્યૂ મૂકવાની પ્રેરણા જેને મળી હશે તે ખરેખર કોઈ સમાજશાસ્ત્રી જ હશે. અમે પૂરા શહેરના તો ફૂટપાથ જોયા નહિ પણ કદાચ બીજે પણ આવાં ને આવાં સ્ટેચ્યૂ મુકાયેલાં હશે.
હવે અમે રાજમહેલ જોઈ રહ્યાં છીએ. રાજમહેલના પ્રાંગણમાં જ ઘણાં ભવ્ય પૂતળાં મુકાયેલાં છે. અમે જેટલાં પૂતળાં જોયાં તે બધાં કલાની દૃષ્ટિએ અને શિલ્પની દૃષ્ટિએ ભવ્ય હતાં. પૂતળું એટલે પૂતળું નહિ પણ જાણે કે સજીવન પ્રવૃત્તિશીલ હાવભાવપૂર્ણ માણસ જ જોઈ લો. અહીં ઘણાં પૂતળાંઓમાં એક ઘોડેસ્વાર સૈનિકનું પણ પૂતળું છે. તેના માટે કહેવાય છે કે તે છોકરીઓને લુચ્ચા-લફંગા માણસોથી બચાવતો હતો. અહીં લુચ્ચા-લફંગા માણસોનું પ્રતીક અજગર બતાવ્યું છે. ખરેખર પ્રેરણાદાયી પૂતળું છે. સ્ત્રીઓની રક્ષા હંમેશાં કરવી જોઈએ. સ્ત્રીઓને અબળા કહી છે તે યોગ્ય જ છે. તેની નિર્બળતાનો ફાયદો ઉઠાવનારા કેટલાક શિકારી લફંગાઓ ફરતા જ રહેતા હોય છે. રૂપ અને જુવાની બન્નેનો મેળ જામે ત્યારે શિકારીઓ આંટા મારતા થઈ જતા હોય છે. આવા લોકોને સીધાદોર કરનારો કોઈ હોવો જોઈએ. ખરેખર તો આવું કામ રાજસત્તાએ જ કરવું જોઈએ. પોલીસ ધારે તો આવા શિકારીઓને બે દિવસમાં સીધાદોર કરી શકે. પણ જ્યારે રાજસત્તા ઢીલી પડે ત્યારે, કાયદો ઢીલો થઈ જાય ત્યારે, આવા શિકારીઓ ગલીએ ગલીએ ફૂટી નીકળતા હોય છે. આવા સમયમાં કોઈ બજરંગી માથું મૂકીને સપાટો બોલાવે તો ઘણી છોકરીઓને રાહત થાય. જોકે કેટલીક છોકરીઓ પણ ઊતરતા સ્તરની હોય છે. તે પોતે જાળમાં ફસાય છે. પછી પસ્તાય છે. પણ પછી ઘણું વીતી ગયું હોય છે. મને લાગે છે કે આવાં પૂતળાં આપણે પણ મૂકવાં જોઈએ. કોઈ શ્રીમંત માણસ ધારે તો આવાં પ્રેરણાદાયી પૂતળાં મૂકી શકે છે. સ્ત્રીનું ખરું રક્ષણ તો સ્ત્રી પોતે જ મર્યાદામાં રહીને કરી શકે છે.
ખરેખર તો આ રાજમહેલ નથી પણ આર્ચબિશપનો મહેલ છે. આર્ચબિશપ એટલે મોટા ધર્મગુરુ. શું ભવ્ય મહેલ છે! જોતા જ રહી જાઓ. ધર્મગુરુઓ પણ કેવા કેવા ભવ્ય મહેલોમાં રહેતા હતા તે અહીં જોવા મળે છે. આપણે કોઈ સાધુ-સંન્યાસીનો સામાન્ય આશ્રમ જોઈને પણ ઈર્ષ્યા કરીએ છીએ. ત્યારે અહીં તો ભવ્ય પ્રાસાદને ધર્મગુરુનું ગૌરવ મનાય છે.
આ આર્ચબિશપના હાથે જે જે રાજાઓનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો તેનાં ચિત્રો અહીં છે. ગુરુઓને પણ ગૌરવ હોય છે કે આ મારે હાથે થયું હતું. મારિઆ તેરેજાનું પણ ચિત્ર છે. 1903માં આ પૅલેસને મેયરે સિટી હૉલ માટે ખરીદ્યો હતો. અને સ્મારક બનાવી દીધું હતું. અહીં નેપોલિયન સાથે કરાર કરવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે આર્ચબિશપ અહીં રહેતા હતા ત્યારે અહીંથી સીધા જ ચર્ચના ચૅપલમાં પ્રાર્થના કરવા જઈ શકાય તેવી વ્યવસ્થા હતી. સામ્યવાદીઓના સમયમાં અહીં ચૅપલમાં ફર્નિચરોનો સ્ટોર કરાતો. ધાર્મિક કર્મકાંડો બંધ કરાવી દીધાં હતાં. અહીં દીવાલ પર મોટા મોટા ગાલીચાઓ લગાવેલા છે. જેમાં ઘટનાચિત્રો દોરેલાં છે. આ એક એવું જ ચિત્ર છે. હંગેરીના એક મહાન રાજાએ દેશને ઘણાં આક્રમણોથી બચાવેલો. તેણે ઘણાં યુદ્ધો કરેલાં અને ઘણાંને મારી હઠાવેલાં. અદ્ભુત ચિત્ર છે.
આર્ચબિશપનું જે મૂલ્યવાન ફર્નિચર હતું તે કમ્યુનિસ્ટો લઈ ગયા હતા. અહીં કશું રહેવા દીધું નહોતું.
દીવાલો પર લગાવેલા 12x12 ફૂટના ગાલીચાઓ અદ્ભુત છે. જ્યારે તુર્કો અહીં ચઢી આવ્યા હતા ત્યારે આ ગાલીચાઓને બચાવવા તેમને મકાનની ચીમનીમાં સંતાડી દીધા હતા જેથી તે બચી ગયા હતા, આ ગાલીચાઓ 1630માં બનાવેલા છે. અત્યારે તેની કિંમત લાખ્ખો નહિ કરોડો ડૉલર થઈ શકે છે. રેશમ અને ઊનના મિશ્રણથી બનાવેલા આ ગાલીચાઓમાં ઘટનાચિત્રો એવાં અદ્ભુત રીતે સંયોજાયાં છે કે આટલાં વર્ષો પછી પણ તે બોલી ઊઠે તેવાં લાગે છે. આપણે જેમ મૂર્તિભંજક મુસ્લિમ આક્રાન્તાઓથી બચાવવા મૂર્તિઓ જમીનમાં દાટી દેતા તેમ આ લોકોએ આ ગાલીચાઓને દીવાલમાં ચણેલી મોટી મોટી ચીમનીઓમાં સંતાડી દીધેલા. અત્યારે આ ગાલીચા વિશ્વની મહાન ધરોહર બની ગયા છે.
ત્રણ ગાલીચાઓમાં એક પ્રેમકથા સાંકળેલી છે. પહેલા ગાલીચામાં ચર્ચની બધી સાધ્વીઓ ચર્ચમાં રહે છે ત્યાં પુરુષોને જવાની મનાઈ છે. માત્ર વર્ષમાં એક જ વાર કોઈ ઉત્સવ ઊજવાય છે ત્યારે પુરુષોને જવા દેવાય છે. આવા એક ઉત્સવના પ્રસંગે લિયાન્દ્રો નામનો એક દર્શક પણ ઉત્સવમાં ભાગ લેવા આવેલો. તે એક સાધ્વીના પ્રેમમાં પડ્યો. એટલું યાદ રહે કે જ્યાં સ્ત્રી-પુરુષને અલગ રાખવાના કે મોઢું ન જોવાના કઠોર નિયમો હોય છે ત્યાં એક બીજાને જોવાની કે મળવાની તડપ પણ તીવ્ર થઈ જતી હોય છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને. તે પુરુષોને જોવા માટે ફાંફાં મારતી હોય છે અને જોતાં જ અર્ધી ગાંડી થઈ જતી હોય છે. ચર્ચમાં ઘણી રૂપાળી અને યુવાન સાધ્વીઓ હતી. તેમને સાચવવી એ એક બહુ મોટો પ્રશ્ન હતો. તેમાં સમજણપૂર્વક સાધ્વી થનારી ઓછી હતી પણ માતા-પિતાએ અર્પણ કરી દીધેલી કે બીજી

રીતે પરિસ્થિતિવશ સાધ્વી થયેલી વધારે હતી. આવી એક સાધ્વી પેલા લિયાન્દ્રોને જોતાં જ મોહિત થઈ ગઈ. યાદ રહે, સ્ત્રીઓની એક મુગ્ધાવસ્થા પણ હોય છે. જે અવસ્થામાં તે ભાન ભૂલીને મોહિત થઈ જતી હોય છે. તેમાં પણ જે સ્ત્રીઓને કઠોર નિયંત્રણમાં રાખવામાં આવતી હોય છે તે બહુ ઝડપથી મોહિત થતી હોય છે. મોકો મળતાં જ પરાકાષ્ઠા સુધી પહોંચી જતી હોય છે. લિયાન્દ્રો અને સાધ્વી વચ્ચે અતૂટ પ્રેમ થઈ ગયો. ચર્ચ ગ્રીસના એક ટાપુ પર હતું. પુરુષોને જવા દેવાતા ન હતા. એટલે લિયાન્દ્રો રાતના સમયે સમુદ્રની ખાડી તરીને ટાપુ ઉપર પહોંચતો અને પેલી સાધ્વી તેની રાહ જોતી ઊભી રહેતી. તેને મળતો. કલાકારે લિયાન્દ્રો અને સાધ્વીની પહેલી મુલાકાતનું જે ચિત્ર દોર્યું છે તે ગજબનું છે. આપણે જેમ પ્રેમનો દેવ કામદેવને માનીએ છીએ તેમ ગ્રીક લોકો પણ કામદેવ જેવા કોઈ દેવને પ્રેમનો દેવ માને છે. આ દેવે કામબાણ માર્યું. બન્ને ઘાયલ થઈ ગયાં અને પરવશ થઈને એક થઈ ગયાં. પછી તો બન્ને રોજ મળતાં રહ્યાં. સાધ્વીથી લગ્ન ન થાય એ ચર્ચનો કઠોર નિયમ હતો તેથી બન્નેનાં લગ્ન ન થઈ શક્યાં પણ પ્રેમ ક્યાં રિવાજોની ઘરેડોને માનતો હોય છે! જો પ્રત્યક્ષ રીતે ઘરેડો ન તોડાય તો ગુપ્ત રીતે ઘરેડો તૂટતી જ હોય છે ધર્મસ્થાનોમાં જે પાખંડ ચાલતું હોય છે તેનું ખરું કારણ અકુદરતી કઠોર ઘરેડો હોય છે. પશુઓમાં પાખંડ હોતું જ નથી કારણ કે તેમના જીવનમાં આવી કઠોર ઘરેડો હોતી નથી.

લિયાન્દ્રોની બહેન તેને મદદરૂપ થતી. એક વાર એવું બન્યું કે તે દિવસે આકાશ ઘનઘોર વાદળોથી છવાયેલું હતું. થોડો થોડો વરસાદ પડી રહ્યો હતો. લિયાન્દ્રોએ વસ્ત્રો ઉતારીને સમુદ્રની નાની ખાડીને પેલે પાર જવા તૈયારી કરી. તેની બહેને તેને ખૂબ સમજાવ્યો કે આજ મોસમ સારી નથી. આજે રહેવા દે. પણ પ્રેમની તડપ ક્યાં કશું માને છે! બુદ્ધિનું નિયંત્રણ રહે ત્યાં સુધી પ્રેમ પ્રગટ્યો ન કહેવાય. નિયંત્રણ ખસતાં જ ગાંડપણ પ્રગટે. તેમાં ભયંકર સાહસવૃત્તિ આવી જાય. લિયાન્દ્રો સમુદ્રમાં કૂદી પડ્યો. તેનાં કપડાં સાચવતી બહેન સમુદ્રકિનારે ઊભી રહી. પણ જે તારાઓની નિશાનીથી દિશા નક્કી થતી તે તારા દેખાતા ન હતા કારણ કે વાદળો છવાયાં હતાં. અંતે ભયંકર સમુદ્રી તોફાનમાં લિયાન્દ્રો સામે કિનારે પહોંચી ન શક્યો. પાણીમાં ડૂબી ગયો. પેલી સાધ્વી તેની રાહ જોતી રહી ગઈ. બીજા દિવસે લિયાન્દ્રોનું મડદું સમુદ્રકિનારે એક પથ્થરની ચટ્ટાન પર ફેંકાઈ ગયું. લોકોનાં ટોળાં ભેગાં થઈ ગયાં. પેલી સાધ્વી પણ આવી, તેણે લિયાન્દ્રોનું શબ જોઈને મોટો ચિત્કાર કર્યો. તે પર્વતના શિખર પર ચઢી અને જોરથી ભૂસકો માર્યો. "લિયો નાર્દો..." કહેતીક તે પેલાના મડદા પર પડીને મરી ગઈ. કથા પૂરી થઈ. જે પ્રેમ લોકમાન્ય નથી હોતો તેનો કરુણ અંજામ આવતો હોય છે. એટલે પ્રેમગાથાની સમાપ્તિ આત્મબલિદાનથી થતી હોય છે. અમારામાંથી ઘણાંની આંખોમાં આંસુઓ આવી ગયાં હતાં. ચિત્રકારે બન્નેના મડદા આગળ ઊતરેલા ચહેરે ગમગીન થયેલા પ્રેમના દેવને બેઠેલો બતાવ્યો છે. અને તેના ધનુષ્યના ટુકડા પણ બતાવ્યા છે. અર્થાત્ પ્રેમધનુષ્ય તૂટી ગયું. વાતાવરણ એકદમ ગમગીન થઈ ગયું. કથા જેટલી કરુણ છે તેથી વધુ તો ગાલીચાની કલા કરુણ છે. ગાલીચામાં રંગ નથી પૂર્યા. તેને રંગના તાંતણા ગૂંથીને ચિત્રો બનાવ્યાં છે. લિયાન્દ્રો જ્યારે સમુદ્રમાં તરતો તરતો સામે કિનારે જાય છે ત્યારે તેનું અડધું શરીર પાણીમાં બતાવ્યું છે. ગજબના તાર ગંથ્યા છે. ફરી ફરીને જોવાનું મન થાય. ભારે હૃદયે અમે બધાં બહાર નીકળ્યાં. ચિત્રો અને મૂર્તિઓ પણ મનને પ્રભાવિત કરતી હોય છે. આ જ મૂર્તિપૂજા કહેવાય. મૂર્તિઓ જડ હોય છે અને તેનાથી કશું થઈ શકતું નથી તે માન્યતા બરાબર નથી. તેનો પ્રભાવ પડતો જ હોય છે.

અમે બહાર નીકળ્યાં. અહીં એક લગ્ન થઈ રહ્યું હતું. પુરુષો તો સામાન્ય સૂટ પહેરતા હોય છે. પણ વધૂ સફેદ વસ્ત્રો પહેરતી હોય છે. તે એટલું લાંબું હોય છે કે પાછળથી ધૂળમાં ઢસરડાતું હોય છે. જોકે અહીં ક્યાંય ધૂળ હોતી નથી. અમારામાંથી એક ભાઈને પેલી વધૂ સાથે ફોટો પડાવવાનું મન થયું, તે તો પહોંચી ગયા અને પ્રસ્તાવ મૂક્યો. વર-વધૂ બન્નેએ પ્રસ્તાવ માન્ય રાખ્યો અને વરે જ ફોટા પાડી આપ્યા, હું વિચાર કરું છું કે ભારતમાં કોઈ નવપરિણીત પતિ-પત્ની પાસે આવો પ્રસ્તાવ રાખે તો પેલો પતિ અને પત્ની પણ પેલાના દાંત જ બહાર કાઢી આપે. આ પશ્ચિમી પદ્ધતિના કારણે કોઈ છોકરા છોકરીનું બ્લૅકમેલ કરી શકતા નથી.

અહીં અમે એક એવા સ્ટેચ્યૂ આગળ ઊભાં છીએ જે અહીંનો બહુ પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર હતો. આ લોકો પોતાના સાહિત્યકારોની પણ મહત્તા સમજતા-સ્વીકારતા હોય છે. પ્રતિમા અને પીઠિકા બન્ને ભવ્ય છે.

અહીં એક મહાન સંગીતકાર હુમેનનું સ્ટેચ્યૂ છે. આ સંગીતકારે ઘણા નવા નવા રાગો બનાવ્યા હતા. મને ખૂબ જ આનંદ થયો. આખા ગુજરાતમાં કદાચ ક્યાંય કોઈ સંગીતકારની આવી ભવ્ય પ્રતિમા નહિ મુકાઈ હોય. પ્રતિમાઓ માત્ર રાજકારણિયા લોકોની જ હોવી બીમાર માનસિકતાનું પ્રતીક કહેવાય. એમાં કેટલાક તો એવા પણ હોય છે કે લોકોને તેમના પ્રત્યે જરા પણ આદર નથી હોતો. આ ઠોકી

બેસાડેલી પ્રતિમાઓ છે. સાહિત્યકાર, સંગીતકાર કે બીજા કલાકારો સુધી હજી આપણી નજર પહોંચતી નથી. મારે શંકર-જયકિશનમાંના જયકિશનની પ્રતિમા મૂકવી છે. વાંસદાના આ ગરીબ મિસ્ત્રીના દીકરાએ જે નવી નવી ધૂનો આપી છે તે અદ્ભુત છે. તેની કદર થવી જ જોઈએ.

અમારા પ્રવાસીઓમાં 10 ભાઈ-બહેનો અમેરિકાથી આવેલાં છે. જેમાં શ્રી નરેન્દ્રસિંહ ચુડાસમા પણ એક છે. પ્રશ્નચર્ચામાં મેં તેમને પૂછ્યું કે અત્યારે અમેરિકામાં હિન્દુઓ માટે કયો પ્રશ્ન સળગતો પ્રશ્ન છે? તેમણે જવાબ આપ્યો કે અત્યારે અમેરિકામાં આપણા ભાઈઓ બધી રીતે સુખી છે, પણ એક બહુ જ ભયંકર સળગતો પ્રશ્ન તેમને સતાવે છે. તે છેઃ "છોકરીઓને સાચવવાનો." અત્યારે અમેરિકામાં આપણી છોકરીઓ સલામત નથી. ત્યાં બધાંને જોબ કરવી પડે છે, એટલે જોબ પર જતાં, સ્કૂલ-કૉલેજોમાં ભણવા જતાં, જ્યાં જુઓ ત્યાં જતાં-આવતાં તેઓ એકલી અને સ્વતંત્ર હોય છે. અત્યારે ત્યાં શિકારીઓનાં ધાડેધાડાં ઊતરી પડ્યાં છે. જેઓ શિકારની શોધમાં આખો દિવસ જ્યાં-ત્યાં રખડ્યા કરતાં હોય છે. કોઈ ને કોઈ છોકરી તેમની ઝપટમાં આવી જતી હોય છે. બસ પછી મા-બાપને પારાવાર દુઃખ સહન કરવાનું થાય છે. હમણાં જ સ્વામીનારાયણના સત્સંગી એક ભાઈની બે દીકરીઓમાંથી નાની આવી જ એક બાંગ્લાદેશી શિકારીની ઝડપમાં આવી ગઈ. છોકરીઓ મુગ્ધાવસ્થામાં નાદાન હોય છે. ન કરવાનું કરી બેસે છે. એક વર્ષ સુધી આ શિકારીએ પેલી છોકરીને ખૂબ ચગાવી. જ્યારે મા-બાપને ખબર પડી ત્યારે ઘણું મોડું થઈ ગયું હતું. આ શિકારીઓ ફસાયેલી છોકરીને વહેલામાં વહેલી સગર્ભા બનાવી દે છે. કારણ કે તે પછી તે છટકી શકતી નથી અને કોઈ તેનો સ્વીકાર પણ કરતું નથી. સાચા પ્રેમમાં સગર્ભા કરવાની ઉતાવળ નથી હોતી. ઊલટાનું મર્યાદાનું બંધન હોય છે. પણ આ તો પ્રેમ હોતો જ નથી, લુચ્ચાઈભરી હલકી દાનત હોય છે. કેમ કરીને હિન્દુઓની છોકરીઓને ફસાવવી તે જ દાનત હોય છે. આ લોકો ગોરી કે કાળી છોકરીઓને ફસાવતા નથી. કારણ કે એ તો માથાની મળે છે. ફસાવનારને ધોળા દિવસે તારા બતાવી દે તેવી હોય છે. પણ હિન્દુ છોકરીઓ ઢીલી—નમાલી અને પીઠબળ વિનાની હોય છે. એક વાર ફસાયા પછી (સગર્ભા થયા પછી) તે જ સમજે છે કે હવે મને મા-બાપ પાછી બોલાવે તોપણ ત્યાં મારા માટે જીવન નથી, ક્રૂર મા-બાપ તો હત્યા જ કરી નાખે. ક્રૂર ન હોય તો ઉપેક્ષા કરે. તેને પરણવા કોઈ તૈયાર ન થાય. કદાચ કોઈ પરણે તો તેની સુરક્ષા નહિ. કારણ કે આ શિકારી તત્ત્વો હિંસક પણ હોય છે. તેથી બધા ડરે છે. પેલી છોકરીનાં મા-બાપ બહુ જ દુઃખી થયાં, તેમણે જે મળ્યું તે સૌને પ્રાર્થના કરી કે અમારી છોકરીને બચાવી લો. પણ કોઈએ કશું કર્યું નહિ. છેવટે સાધુ-સંતો અને મોટા ધર્મગુરુ પાસે ગયાં. "મારી છોકરીને બચાવો... બચાવો" પણ કોઈએ કશું સાંભળ્યું નહિ. સાધુ-સંતો તો પરલોકને સુધારે. આલોકના આવા સામાન્ય પ્રશ્નોમાં ક્યાં પડે? આવું તો બધું ચાલ્યા જ કરે. અને ચમત્કારોની શક્તિ પણ આવાં કામોમાં ન વપરાય. કોઈ દૂઝણી ગાયને દોહવી હોય ત્યારે જ ચમત્કારિક શક્તિનો ઉપયોગ થાય. મા-બાપ થાકી ગયાં, હારી ગયાં છેવટે તેમણે પેલી છોકરીને ઘર બહાર જતી રોકી. બન્યું એવું કે એક દિવસ પેલો બાંગ્લાદેશી શિકારી બીજા બે સાથીદારોને લઈને ઘરે પહોંચ્યો. ત્યારે પેલી છોકરી બહાર ગઈ હતી. મા-બાપ અને બીજી છોકરી હાજર હતાં. આવતાં જ તેમણે મારઝૂડ કરવા માંડી. છોકરીની માતા બેભાન થઈ ગઈ. તેને મરી ગયેલી માનીને છોકરીના બાપ તથા બીજી છોકરીને મારવા માંડ્યા. તે એટલી હદે કે બન્ને મરી ગયાં, ત્યાં સુધી માર માર કર્યાં. પછી ત્રણે લાશોને ગાલીચામાં વીંટાળીને ડીકીમાં નાખીને લઈ ગયા. દૂરના કોઈ નિર્જન સ્થળમાં આ ત્રણે લાશોને બાળી નાખવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, ત્યાં ધુમાડો જોઈને પોલીસ આવી ગઈ. અને ત્રણેને પકડી લીધા. પેલી ડોશી ભાનમાં આવી. હવે ત્રણે શિકારીઓ જેલમાં છે, કેસ ચાલ્યો, જુઓ શું થાય છે. પેલી ફસાયેલી છોકરી બહાર ગઈ હોવાથી બચી ગઈ. અત્યારે તો મા-દીકરી બે જ રહી ગયાં છે. સાધુ-સંતો ભગવાનનું ભજન કરવાની સલાહ આપે છે. કોઈનો ખરો સાથ નથી. આવી સ્થિતિ ઘણાની થાય છે. આપણી છોકરીઓ સલામત નથી. શિકારીઓ વધી ગયા છે. શ્રી નરેન્દ્રભાઈની વાત સાંભળીને એક ભાઈ બોલ્યા કે અહીં ભારતમાં પણ હવે તો આવી જ સ્થિતિ થઈ રહી છે. હિન્દુ પ્રજા પોતાની સ્ત્રીઓને સાચવી શકતી નથી. મુગ્ધા છોકરીઓ પ્રેમની પ્યાસમાં ભટકતી હોય છે. તેમને શિકારી મળી જાય છે. તે શિકારીને જ સાચો પ્રેમી માનીને ફસાઈ જાય છે. આપણા યુવાનો બ્રહ્મચર્યનો મહિમા સાંભળે છે. તે ભગતડાં થઈને તાબોટા પાડે છે. શું કરીએ? ડૉલર તો બધાંને ગમે છે પણ છોકરીઓની સલામતી વિના ભારે ટેન્શન રહે છેઃ નરેન્દ્રસિંહજી બોલ્યા.

8-7-08

*

10. ઑસ્ટ્રિયા—વિયેના

ત્યારે કરશું શું? શ્રી નરેન્દ્રસિંહજીની વાતથી બધાં ચિંતામાં પડી ગયાં. જે પ્રજા પોતાની છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓની સુરક્ષા ન કરી શકે તેને જીવવાનો શો અધિકાર? વળી પાછી ઘેલછા તો જુઓ, આવી પ્રજા ઘાંટા પાડી-પાડીને "હમ મહાન હૈં"ના પોકાર પાડે, હદ થઈ ગઈ. સૌએ મળીને આ સળગતા પ્રશ્નનો ઉકેલ શોધવો જોઈએ. મારી દૃષ્ટિએ સર્વપ્રથમ તો આટલું કરવું જોઈએ:

1. છોકરીઓને બહુ મોટી ઉમ્મર સુધી કુંવારી ન રાખવી જોઈએ. યથાસંભવ તેમને વહેલી પરણાવી દો.

2. તેમને એવી જગ્યાએ નોકરી-ધંધો કરવા મોકલો કે જ્યાં શિકારી વાતાવરણ ન હોય. માત્ર ડૉલર કે રૂપિયા સામું જ ન જુઓ. છોકરીની સુરક્ષા સામે પણ જુઓ. બને તો તેની પાસે નોકરી જ ન કરાવો. કદાચ કરાવવી જરૂરી જ હોય તો પ્રથમ સુરક્ષાની ચિંતા કરો. જ્યાં સુરક્ષા જ ન હોય ત્યાં સોનાનો ઢગલો પડ્યો હોય તોપણ ન મોકલો.

3. છોકરીઓના મનમાં શિકારીઓની પાપી વૃત્તિનું ચિત્રણ કરો. તેમને સાવધાન કરો કે તે પ્રેમ નહિ, જાળ લઈને ફરે છે અને એ જાળમાં ફસાયેલી અભાગી છોકરીઓના કેવા હાલ થયા તેની કથાઓ સંભળાવો.

4. પ્રજા તરીકેની તમારી એક સામૂહિક ધાક ઊભી કરો. અત્યારે તમારી છાપ બોડી બામણીના ખેતર જેવી છે. તેને બદલે ઢીલાઢસ ન બનો. વીર બનો. વીરપૂજક બનો. ભગતડાં બહુ પેદા કર્યાં, હવે વીરો પેદા કરો. જો ધર્મ આવું ઘડતર કરે તો આ શક્ય છે. તમારી એવી ધાક હોવી જોઈએ કે કોઈ તમારી બહેન-દીકરી પર નજર ન બગાડી શકે. ગોપીઓની કથાઓ બહુ સાંભળી, હવે વીરાંગનાઓની કથા સાંભળો, કરાવો.

5. સંગઠિત બનો, ઓછામાં ઓછું આ બાબતમાં તો એક બનો. આજે તમારી દીકરી શિકાર બની, કાલે મારી દીકરી શિકાર બનશે. તેવું વિચારીને સાથ આપો. એક બનો.

6. તમારા યુવાન છોકરાઓને ભગતડા ન બનાવો. તેઓ સાધુ થઈને પ્રજાને વધુ નમાલી બનાવવાનું કાર્ય કરશે. તેના કરતાં તેમને વીર બહાદુર બનાવો અને ઝઝૂમતાં શિખવાડો. કદાચ થોડાકનું બલિદાન થઈ જાય તો ગૌરવ કરો. તેની ખાંભીઓ ચણાવો અને પૂજો. તેનાં માતા-પિતા બહેનો પોતાને ધન્ય ધન્ય માને—ખરી કૂખ તો તેણે ઉજાળી કહેવાય.

7. કદાચ કોઈ છોકરી ભૂલ કરી બેઠી હોય તો તેને પાછી સ્વીકારી લો. તેને રક્ષણ આપો. સાથ-સહયોગ આપો. તિરસ્કાર ન કરો. જે ધર્મો આવી ઉદારતા ન રાખી શકતા હોય તેમનો ત્યાગ કરો. જાગૃત બનો. જાગૃત કરો.

અમે બધાં બસમાં બેઠાં છીએ. અમારે 70 કિ.મી. દૂર ઑસ્ટ્રિયાની રાજધાની વિયેના જવાનું છે. પ્રથમ આ દેશ પ્રોગ્રામમાં ન હતો. પણ અહીં આવ્યા પછી સૌની ઇચ્છા થઈ ગઈ. વિસાની જરૂર નથી. કારણ કે યુરોપિયન યુનિયનમાં આવનારા દેશમાં એક જ વિસાથી જઈ શકાય છે. ડેન્યૂબ નદીના પેલા કિનારે ઑસ્ટ્રિયા છે. અમે પુલ પાર કર્યો. તરત જ સીમા પાર કરી. કોઈએ રોક્યા નહિ કે કશું માગ્યું નહિ. કદાચ ભવિષ્યમાં પૂરા વિશ્વમાં આવી વ્યવસ્થા થઈ શકે તો? પણ ધાર્મિક આતંકવાદ સમાપ્ત થાય તો જ આવું શક્ય બને. હવે અમે ઑસ્ટ્રિયાની ધરતી પર દોડી રહ્યાં છીએ. બન્ને તરફ ખૂબ પવનચક્કીઓ વીજળી ઉત્પન્ન કરી રહી છે. હું આ બીજી વાર ઑસ્ટ્રિયા આવી રહ્યો છું. ઑસ્ટ્રિયાની વસ્તી 75 લાખ જ છે. તે નવ ભાગમાં વહેંચાયો છે. આ પર્વતાળ પ્રદેશ છે. પ્રસિદ્ધ આલ્પ્સ પર્વતમાળા અહીં છે. આ પર્વતમાળા ઇટાલી, જર્મની અને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડથી ઑસ્ટ્રિયાને જુદું પાડે છે. ગઈ વખતે અમે આલ્પ્સ પર્વત પાર કરીને ઇટાલી ગયા હતા. બન્ને તરફનાં ખેતરો લીલાંછમ દેખાય છે. અહીં સારી ખેતીવાડી થાય છે. અમે હવે વિયેના પહોંચી ગયાં છીએ. વિયેનાની વસ્તી અત્યારે સોળ લાખ છે. 20 વર્ષ પહેલાં જ્યારે હું આ દેશના પ્રવાસે આવ્યો હતો ત્યારે હોટલ પાનોરમાના 17મા માળે ઊતર્યો હતો. પણ અત્યારે તે દેખાતી નથી. અહીં યુરો ચાલે છે. એકલી ડેન્યૂબ નદી પર જ આ દેશે અગિયાર પાવરસ્ટેશનો મૂક્યાં છે. પર્વતાળ પ્રદેશનો આ સીધો લાભ કહેવાય. આપણી પાસે હિમાલયથી નીકળતી નદીઓ માટે આવી અમાપ તકો છે. અહીં જરૂર કરતાં વધારે વીજળી ઉત્પન્ન થતી હોવાથી નિકાસ કરવામાં આવે છે. જ્યારે સ્લોવાકિયા કમ્યુનિસ્ટ હતું ત્યારે કોઈને અહીં આવવા દેવાતું નહિ. દીવાલો કરી લીધી હતી. હવે દર કલાકે બસ અને દર કલાકે ટ્રેન એકબીજાના દેશોમાં આવ-જા કરે છે. આ દેશ પર હિટલર ચઢી વાગેલો. પણ

વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયા પછી તે સ્વતંત્ર થયો. અહીં રશિયા ન આવ્યું પણ બ્રિટન-અમેરિકા આવ્યાં. તેમણે આ દેશને ગણરાજ્ય બનાવી દીધું. જો રશિયા આવ્યું હોત તો પેલા દેશો જેવી આની દશા થાત. આ કારણે આ દેશ પ્રગતિ કરી શક્યો અને સુખી થયો.

આ દેશ પર પણ તુર્કો વારંવાર ચઢી આવતા. તેમનાથી રક્ષણ કરવા નગરને ફરતે કિલ્લો કરેલો. હવે કિલ્લો તોડીને નગર વિસ્તર્યું છે. જે દેશે યુદ્ધો નથી જોયાં તેણે કશું જ જોયું નથી. યુદ્ધ વિનાની પ્રજા મોટા ભાગે નમાલી થઈ જતી હોય છે. અહીં એક મોટા સેનાપતિનું પૂતળું મુકાયું છે. જેણે હિટલરની સામે ટક્કર લીધેલી. આ દેશ ઘણો જ સમૃદ્ધ હતો. અત્યારે પણ છે. આ બાજુ પબ્લિક પાર્ક છે. તેમાં ઘણા સાહિત્યકારો, સંગીતકારો વગેરેનાં પૂતળાં મૂકેલાં છે. અને અહોહો—આ જુઓ. આ ભવ્ય પૂતળું અહીંના મોટા સંગીતકારનું છે. તેણે ઘણા રાગોની રચનાઓ કરી હતી. સંગીતકારના પૂતળાને સોનેરી કલર અપાયો છે તે પરથી તેના પ્રત્યેનું માન—અહોભાવ પ્રગટ થાય છે. આપણે હજી આ બધું શીખવાનું બાકી છે. આ ડાબી બાજુ જુઓ. આ સેનાપતિ સ્વાઝનબર્ગ છે. આ મહાન સેનાપતિને અહીં સ્મૃતિમાં મુકાયો છે. મને નથી લાગતું કે 1971ની બાંગ્લાદેશની લડાઈ જીતનાર મહાન સેનાપતિ ફિલ્ડ માર્શલ માણેકશાનું પૂતળું ક્યાંય મુકાયું હોય. છેક કાશ્મીરના શ્રીનગર સુધી પહોંચેલા નકલી પાકિસ્તાની સિપાહીઓને દૂર દૂર સુધી પાછા તગેડનાર અને પીર પંજાલ જેવા પર્વતો પર ટૅન્કો ચઢાવનાર અને દુર્ભાગ્યવશ એટલે જ યુદ્ધવિરામ કરાવી કાશ્મીરના પ્રશ્નને કાયમી ગૂંચવી દેનાર પં. નહેરુને પૂરું કાશ્મીર જીતવા માટે માત્ર આઠ જ દિવસની મહેતલ માગનાર જનરલ થિમૈયાનું પૂતળું ક્યાંય મૂક્યું હોય! આપણે નગુણા છીએ. માત્ર રાજકારણિયાઓનાં જ પૂતળાં મૂકીએ છીએ. ધાર્મિક ક્ષેત્રના ગુરુલોકો તો પોતાના જીવતાં જ પોતાનાં પૂતળાં મંદિરમાં મૂકીને આરતી ઉતરાવે છે. પણ આ વીર જનરલો તો દેશને બચાવે છે. દુશ્મનોના છક્કા છોડાવે છે. તેમને કેમ કોઈ યાદ પણ નથી કરતું?

આ સામે દેખાય તે મોંઘામાં મોંઘી હોટલ છે. હિટલર આમાં રહેતો. ઘણાંને ખબર નહિ હોય પણ હિટલર જર્મનીનો નહિ પણ ઑસ્ટ્રિયાનો હતો. તેનું જન્મસ્થાન લીંજ જોવા હું ગયો હતો. એક સુથારનો દીકરો ક્યાંથી ક્યાં પહોંચી ગયો? ભારતમાં સુથારના દીકરા માટે આવી તકો ન હોય. વર્ણવ્યવસ્થાએ તેને વસવાયાનું સ્થાન આપ્યું છે. તેને આવો વિચાર પણ ન આવે. પ્રમુખ કેનેડી પણ અહીં જ ઊતર્યા હતા આ હોટલમાં. આ મારિયા તેરેજાનું પૂતળું છે. આ સ્લોવાકની મહાન સમ્રાજ્ઞી હતી. આ વિયેનામાં અત્યારે 130 થિયેટરો છે તે પરથી કલા પ્રત્યેની રુચિનો ખ્યાલ આવશે. આ જુઓ આ પાર્લમેન્ટ ભવન છે. અત્યારે તેનું પુનર્નિર્માણ થઈ રહ્યું છે. અહીં સાઇકલો પણ ચાલે છે. પણ તે ફૂટપાથ ઉપર ચાલે છે. રોડ ઉપર એક પણ નહિ. આ 1365માં બનાવેલી જૂની યુનિવર્સિટી છે. બધાં મકાનો ભવ્યાતિભવ્ય છે. પથ્થરોમાંથી ભવનો બન્યાં છે.

અહીં પાર્કિંગનો પ્રશ્ન હોવાથી અમને ઉતારીને બસ ચાલતી થઈ. અમે બધાં વેરવિખેર થઈ ગયાં. અત્યારે અહીં ફૂટબૉલનો ફેસ્ટિવલ છે, જેથી જુવાનિયાઓ રમતવીરો નાચે છે, કૂદે છે. એક ભવ્ય કૅથીડ્રલના ચૉકમાં અમે બેઠાં છીએ. કૅથીડ્રલની છેક ઊંચાઈએ બે માણસો ચઢ્યાં છે. નાનાં પૂતળાં જોઈ લો. અમે પીજાનું લંચ લીધું. બધાને પીજા ગમ્યા. અહીં ઘણી ઘોડાગાડીઓ ઊભી છે. લોકોને મનોરંજન માટે ફેરવે છે. પણ ઘોડા જુઓ તો જોતા જ રહી જાવ. ગોવિંદભાઈનું કહેવું છે કે આપણાં ટાયડાં ઘોડાં આની આગળ વછેરાં કરતાં પણ નાનાં લાગે. એક એક ઘોડો અલમસ્ત. હાથી જેવા પગ. થપથપ કરતા ચાલે છે. કેટલું ખવડાવતા હશે? કેમ પૂરું થતું હશે? એક મોટો ડાઘિયો કૂતરો લઈને માણસ નીકળ્યો. કૂતરો નાના પાડા જેવો. પાછો શાંત. અમે બધાં જોઈ જ રહ્યાં. આપણે ત્યાં જોવા આખું ગામ ભેગું થાય. કદાચ ગીરનો સિંહ પણ નાનો દેખાય. વિશાળ ચૉકમાં જુદાં જુદાં દશ્યો જોવા મળે છે.

બે જુવાન છોકરીઓ એક મોટું બૉર્ડ લઈને નીકળી. જેના પર લખ્યું હતું FREE HUG અર્થાત્ મફતમાં હગ કરો. હગ એટલે ગાલથી ગાલ અડાડીને એકબીજાને હળવી બાથ ભીડીને ભેટવાનું. ઘણા લોકોએ લાભ લીધો. આને શું કહેવાય? તે બન્ને ભેટતી ભેટતી આગળ ચાલી ગઈ. વારંવાર રમતવીરો બૂમબરાડા પાડતા નીકળે છે. ચૉક ગાજી ઊઠે છે.

અમે એક કિલ્લો જોવા જઈ રહ્યાં છીએ. ફરી પાછો બહુ જ મોટો કૂતરો જોયો. અહીં પહેલાં રોમનશાસન હતું. ત્યારનાં ખંડેરો નીકળ્યાં છે. ઇજિપ્તનાં જૂનાં ચિત્રો પણ અહીં છે. ઘણીબધી ઘોડાગાડીઓ ઊભી છે. બધા જ ઘોડા અલમસ્ત. અહીં જે પૂતળાં છે તે બહુ જ મસલદાર છે. અદ્‌ભુત છે. જોતા જ રહી જાઓ. આ ભાગમાં રાજપરિવાર રહેતો. આ ફ્રાંસિસ પ્રથમનું સ્ટેચ્યૂ છે. આ રોયલ પૅલેસને હવે મ્યુઝિયમ બનાવી દીધું છે.

હવે અમે કિલ્લાના જૂના ભાગમાં ગયાં છીએ. આ કિલ્લો 7થી 15મી શતાબ્દી વચ્ચે બાંધવામાં આવ્યો હતો. આ ચૉકમાં દર રવિવારે

સંગીતસભા થાય છે. પેલા ભાગમાં દરદાગીનાનો વિપુલ ખજાનો છે, નાઝીઓ આવ્યા ત્યારે તે દટાયેલો હતો તેથી બચી ગયો. હવે ખુલ્લો છે. આ મારિયા તેરેજાના પુત્ર જોસેફ દ્વિતીયનું પૂતળું છે. જે રાજા થયો હતો.

અહીં એક વિચિત્ર પ્રથા હતીઃ જે રાજા કે રાજપરિવારનાં માણસો મરતાં તેમનું શબ આ ચર્ચમાં દફન કરાતું પણ દફન કરતાં પહેલાં તેમનું હૃદય કાઢી લેવાતું હતું. આવું શા માટે કરતા તે સમજાયું નથી. આ ચર્ચમાં ચોપન હૃદય રાખવામાં આવ્યાં છે. મારિયા તેરેજાને 16 બાળકો હતાં જેમાં ઘણી દીકરીઓ હતી. જે યુરોપનાં જુદાં જુદાં રજવાડાંઓમાં પરણાવી હતી. આ તેની સૌથી નાની દીકરી મારિયા ક્રિસ્ટિના છે. તેને બાળક ન હતું. તેના પતિએ આ સ્મારક બનાવ્યું છે. જેમાં સિંહ પણ રડે છે. તેનું દૃશ્ય પણ ચૅપલમાં મૂક્યું છે. આ બધા સૈનિકોની શહીદી નિમિત્તે બનાવેલું ચૅપલ છે. અહીં ઘણી ઘોડાગાડીઓ છે. પ્રત્યેક ગાડીને બબ્બે ઘોડા જોડાયેલા હોય છે. પણ તેમના ઝાડાપેશાબથી રોડ ન બગડે તે માટે પ્રત્યેકને એવી રીતે કોથળીઓ બાંધેલી હોય છે કે આપોઆપ ઝાડોપેશાબ એમાં ચાલ્યો જાય. રોડ પર ક્યાંય લાદ વગેરે ન મળે. ટૅક્સીઓ મર્સિડીઝ કંપનીની છે. અત્યારે આ દેશમાં સાતથી આઠ હજાર ભારતીયો વસે છે.

અમે બધાં હવે ફરી પાછાં બ્રાટીસ્લાવા જઈ રહ્યાં છીએ. વરસાદ જોરથી આવી રહ્યો છે. અશોક હોટલમાં જમવાનું થયું. પછી ઉતારા પર ગયાં અને સૂઈ ગયાં.

8-7-08

*

11. પ્રાગ તરફ

હવે અમે પ્રાગ જઈ રહ્યાં છીએ. પ્રાગ ચેક-રિપબ્લિકનું રાજધાનીનગર છે. જતાં પહેલાં હજી અમારે બ્રાટીસ્લાવાને જોવાનું છે. અમારી ગાઈડ બદલાઈ ગઈ છે. કાલની વૃદ્ધ ડોશી ઈવા ભારે નીકળી. તેણે વિયેનામાં 125 યુરો લઈ લીધા. જે ઘણા વધારે કહેવાય. પહેલાં વિયેનામાં જુદી ગાઈડ કરવાની વાત હતી પણ પછી તે જ ગાઈડ થઈ ગઈ. ભારતમાં અજાણ્યા માણસોને જેમ છેતરવામાં આવે છે તેમ અહીં પણ આવું થયું લાગે છે.

અમે બધાં બસમાં બેઠાં છીએ, આજે હિનાબહેન અનુવાદ કરે છે. હિના, ડૉ. જે. વી.નાં પત્ની છે, અમેરિકા રહે છે. અને મૂળ બાલીસાણાની દીકરી છે. બહુ જ કુશળ અને ચબરાક છે. તેનું ગળું સારું હોવાથી—માઈક વિના તે બધાંને સંભળાવી શકે છે તેથી અનુવાદના કામમાં રોક્યાં છે.

આ દેશ પર પ્રાચીન કાળમાં મંગોલો અને તાર્તારો ચઢી આવેલા તેમણે આ દેશની અડધી પ્રજાને મારી નાખેલી. મંગોલો (મંગોલિયા) અને તાર્તારોનો પ્રાચીન કાળમાં ભારે ત્રાસ હતો. નાના ઘોડા પર હજારોની સંખ્યામાં ધાડાનાં ધાડાં નીકળી પડતાં. ચંગીઝખાં, હલાકૂ વગેરે મંગોલો હતા. ભારતમાં રાજ કરનાર મંગોલોમાં અડધું લોહી મંગોલોનું હતું. મા તર્કી અને બાપ મંગોલ હતા. આ પ્રજા જ્યાં જતી ત્યાં લૂંટફાટ તો કરતી જ પણ નગરનાં નગર સાફ કરી નાખતી. આખું નગર ખાલી કરાવીને લોકોને નગર બહાર કાઢતી પછી નગરને ખોદીને જે કાંઈ દાટેલું હોય તે ખોદી કાઢતી. પછી બહાર કાઢેલી પ્રજામાંથી યુવાન-યુવતીઓને ગુલામ બનાવી બાકીનાને મારી નાખતી. કયા સૈનિકે કેટલાં માણસો મારવાં તે નક્કી થતું. કતલખાનામાં જેમ પશુને મારે તેમ માણસોને નિર્દયતાથી મારી નાખતા. યુરોપે—ખાસ કરીને પૂર્વ યુરોપે મંગોલો અને તાર્તારોનો ઘણો ત્રાસ સહન કર્યો છે. તેમના ભયથી પ્રજાને બચાવવા ચીને ચાર હજાર કિ.મી. લાંબી દીવાલ બાંધી હતી. સુલતાનકાળમાં ભારત પર આ મંગોલો બે વાર ચઢી આવ્યા હતા. પણ દિલ્હીના સુલતાનોએ તેમને આગળ વધવા દીધા ન હતા. આ લોકો 13મી અને 16મી સદીમાં અહીં આવ્યા હતા. પ્રજાની કતલ થઈ જવાથી વસતી ઘણી ઘટી ગઈ હતી. એટલે અહીંના રાજાએ જર્મનીમાંથી વસતીને અહીં વસાવી હતી. જે પ્રજા બળવાન નથી હોતી—નમાલી હોય છે તે બળવાન અને ક્રૂર પ્રજાના હાથે ગાજર-મૂળાની માફક કપાઈ મરતી હોય છે. તેમને બચાવવા કોઈ અવતાર આવતો નથી. આખા વિશ્વનો આવો જ ઇતિહાસ છે.

જર્મનોએ અહીં આવીને અહીંના લોકોને ઘણાં કામો શિખવાડ્યાં. જેમ કે બીઅર કેવી રીતે બનાવવો, ભરતગૂંથણ વગેરે. પછી દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ પછી 30 લાખ જર્મનોને પાછા તેમના દેશ મોકલી દેવાયા હતા. અમારી બસ ચાલી રહી છે. ડાબી બાજુ દ્રાક્ષના બગીચાઓ છે. જેમાંથી દારૂ બનાવવાની ફૅક્ટરીઓ ચાલે છે. એવું કહેવાય છે કે મહારાણી મારિયા તેરેજા અહીંની દ્રાક્ષનો દારૂ પીતી હતી. પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે તેમ મારિયાને સોળ બાળકો હતાં તેની સૌથી રૂપાળી છોકરી અહીં 16 વર્ષ સુધી રહી હતી. અહીંની સંસ્કૃતિમાં દારૂ એટલે પાણી. લગભગ બધાં જ પીએ. કોઈ છુપાવે નહિ. દારૂ પીવાથી અહીં કોઈ બગડી જતું નથી. હા, આપણે બગડી જઈએ છીએ. આપણે તો ડુંગળી લસણ અને રીંગણાં બટાકાં ખાવાથી પણ બગડી જઈએ છીએ. હા, કાળું વ્યાજ અને બૅન્કો ખાવાથી બગડતા નથી. સૌ સૌની સંસ્કૃતિ બગડવાનાં મૂલ્યો નક્કી કરે છે. અહીં માંસ એ સામાન્ય ખોરાક છે. આપણા માટે તે અત્યંત આઘાતજનક છે. આ જુઓ, અહીં જર્મન કાર વોક્સવેગન તૈયાર થાય છે. આવી જ રીતે કોરીઅન ફૅક્ટરી પણ છે. હવે અહીં ઘણી ફૅક્ટરીઓ નંખાવા લાગી છે. અહીં જર્મનો મોટા ભાગે પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ પાળે છે જ્યારે સ્લોવાક લોકો કૅથલિક ધર્મ પાળે છે. અહીંના લોકો લાલ કલર વાપરતા નથી કારણ કે જિસસના લોહી જેવો દેખાય છે. સિરામિક ફૅક્ટરીઓમાં હવે લાલ કલર વાપરતા થયા છે.

અહીં સ્લોવાક ભાષાના બહુ મોટા નાટ્યકારનું પૂતળું મુકાયું છે. તે 1843માં થયા હતા. અમે એક ગામ જોઈ રહ્યાં છીએ. સૌરાષ્ટ્રનાં ડેલાબંધ ઘર જેવા મોટા દરવાજા છે. કારણ કે દ્રાક્ષની ટ્રકો ભરીને આવે તે પ્રવેશી શકે તે માટે. ચરોતર જેમ તમાકુની ખેતી કરે છે તેમ અહીં દ્રાક્ષ-દારૂની ખેતી થાય છે. દારૂ અહીંની જીવન-જરૂરિયાતની વસ્તુ થઈ ગઈ છે. તેના વિના ચાલે નહિ. આ વાઈન બનાવવાનો ઉદ્યોગ શિખડાવનારી હાઈસ્કૂલ છે. નગરથી થોડે દૂર ચોખ્ખી હવામાં આ પર્વતીય ટેકરીઓ ઉપર શ્રીમંતોનાં ભવનો છે. સમૃદ્ધિભર્યું જીવન બધાને મળતું નથી. અમારી ગાઈડ સુસાનનું કહેવું છે કે હું મિક્સ છું. ઇટાલી, જર્મન અને હંગેરી પ્રજાનું મિશ્રણ મારામાં થયેલું છે.

આ લોકો આવું કહેતાં સંકોચાતાં નથી, કારણ કે હવે લગભગ બધા જ મિશ્રિત પ્રજા થઈ ગયાં છે. મિશ્રિત થવું તેને આ લોકો દોષ નથી માનતા. આપણે જો વર્ષો પહેલાં આવી રીતે મિશ્રિત થયાં હોત તો ભારતમાં જાતિપ્રથાનો દોષ ન રહ્યો હોત. બધાં જ ભારતીયો હોત.

હવે અમે કિલ્લો જોઈ રહ્યાં છીએ. આ કિલ્લો એક રાણીએ બાંધ્યો છે જેનું નામ કન્સલ્ટ હતું. તે બોહેમિયન રાજાની રાજકુમારી હતી. તે અહીંના રાજાને પરણી હતી. આ કિલ્લાના સમય-સમય પર માલિકો બદલાતા રહ્યા છે. હાલમાં જે માલિક છે તેનું ફેમિલી નામ 'ફુગર' છે. આ અઢારમી સદીમાં બનાવેલો રથ છે જે રાજા માટે બનાવાયો હતો. આ રાજવંશનું રાજચિહ્ન હરણ હતું, જે ઉપર દેખાય છે. હરણને પ્રતીક બનાવવા પાછળ કથા છે.

રાજા પોતાના પરિવાર સાથે રાત્રે ક્યાંક જવા માટે રથમાં બેસીને નીકળ્યો હતો. ખૂબ વરસાદ તૂટી પડ્યો હતો. ગાઢ અંધકારમાં કશું દેખાતું ન હતું. તેવામાં ઓચિંતાનું એક હરણ જંગલમાંથી કૂદતું કૂદતું આવ્યું અને રથને અથડાયું. રથનું પૈડું તૂટી ગયું અને રથ અટકી ગયો. બધો પરિવાર રથમાં જ રાત્રે બેસી રહ્યો. પછી સવારે ઊઠીને જોયું તો માત્ર ત્રણ જ મીટર દૂર મોટી ખાઈ હતી. એ હરણ ન અથડાયું હોત તો રથ ખાઈમાં પડત અને બધાં મરી જાત. બધાંએ હરણનો આભાર માન્યો. ત્યારથી હરણને પ્રતીક બનાવી દીધું. આ જ કારણસર હવે વિશિષ્ટ રાજકીય મહાનુભાવોની આગળ આગળ પાઇલોટ કાર રખાતી હોય છે.

અહીં આયુર્વેદિક ઔષધિઓ બનાવવાની ફાર્મસી હતી. તેનાં વાસણો વગેરે છે. અહીં 1825 પ્રકારની જુદી જુદી દવાઓ બનતી હતી. એનું પુસ્તક છે. અહીં પણ સુંદર સુંદર ગાલીચા છે. નિકોલસ બીજાએ આ કિલ્લો ખરીદ્યો હતો. છત પર બધાં ચિત્રો છે તે બાઇબલની કથાઓને આધારિત છે. કલાકારો પણ ચિત્રો માટે કોઈ પ્રેરણાસ્રોત શોધતા હોય છે. આપણે ત્યાં જેમ રામાયણ—મહાભારત આધારિત ચિત્રો દોરાતાં હોય છે તેમ અહીં બાઇબલ આધારિત ચિત્રો દોરાયાં છે. સાહિત્યકારો પણ કથાઓ શોધતા હોય છે, જેના આધારે તે સાહિત્યરચનાઓ કરી શકે છે.

આ ઓરડો શસ્ત્રોનો છે. 200-400 વર્ષ જૂનાં શસ્ત્રોનો અહીં સંગ્રહ છે. જેમાં બાળકો માટેનાં શસ્ત્રો પણ છે. રાજકુમારોને બચપણથી જ શસ્ત્રવિદ્યા શિખવાડવામાં આવતી હતી. આપણે પણ આપણાં બાળકોને બચપણથી જ શસ્ત્રવિદ્યા વગેરે જરૂર શિખવાડવું જોઈએ. જે ધર્મો શસ્ત્રોનો વિરોધ અને ત્યાગ કરાવવાની પ્રેરણા આપતા હોય તે પ્રજાને દુર્બળ બનાવે છે. પ્રજાને ધર્મના દ્વારા શસ્ત્રગ્રાહી બનાવવી જોઈએ. જેથી તે ધર્મનું રક્ષણ કરી શકે. સ્ત્રીઓને પણ શસ્ત્રવિદ્યા શિખવાડવી જોઈએ જેથી તે બહાદુર બને.

અહીં જૂનાં બાથરૂમ તથા સંડાસ પણ સચવાયેલાં છે. અહીં રાજા-રાણીને સૂવા માટે સોનેરી ભવ્ય પલંગ છે. લોકો બોલી ઊઠ્યા કે વાહ કેવી ઊંઘ આવતી હશે? મેં કહ્યું કે ઊંઘ પલંગથી નથી આવતી પણ મગજથી આવે છે. હા, મગજ ઠંડું હોય તો જ ઊંઘ આવે છે. મગજ, શોક, ચિંતા અને ભયથી ગરમ થતું હોય છે. જેમ જેમ મગજ વધુ ગરમ થતું જાય તેમ તેમ ઊંઘ દૂર થતી જાય. મગજ મોટા ભાગે આંતરિક પ્રશ્નોથી વધુ ગરમ થતું હોય છે. વળી રાજા માટે એક બીજો પણ મોટો પ્રશ્ન થતો હોય છે. રાજાને રાણીઓ ઘણી હોય તેથી આ પલંગમાં કોને સુવાડવી તે પણ પ્રશ્ન બનતો હોય છે. બધીની અપેક્ષા હોય તે સ્વાભાવિક છે. જેની અપેક્ષા પૂરી ન થાય તે આખી રાત કાં તો રોતી રહે કાં પછી દાંત કચકચાવતી રહે. અહીં બધું જ છે. માત્ર સુખ જ નથી. પતિસુખથી મોટું કોઈ સુખ નથી અને તે તો અહીં છે નહિ. જેને ભરપૂર પતિસુખ મળ્યું છે તે ખાટલીમાં સૂતેલી સ્ત્રીને આવા પલંગનાં સ્વપ્નો આવે છે. તેને પલંગની ઝંખના છે. તે પણ સુખી નથી. કારણ કે જે મળ્યું છે તેનું તેને ભાન—જ્ઞાન નથી. તે મૃગજળની ઝંખનામાં દુ:ખી છે, જે તેને કદી મળવાનું નથી. જે મળ્યું છે તેની કદર નથી.

રાજારાણીના પલંગને ગરમ રાખવા માટે પથ્થરોને ગરમ કરવામાં આવતા તે પણ અહીં પડ્યા છે. આ ઓરડો બધાને વાતો કરવાનો હતો. સમય પસાર કરવા માટે ત્યારે T.V. વગેરે ન હતાં તેથી સમય પસાર કરવો કઠિન હતો. ખાસ કરીને નવરી સ્ત્રીઓને તો સમય કાઢવો બહુ જ કઠિન થઈ જતો, તેથી અહીં બધાં ભેગાં મળીને ગપ્પાં મારતાં. આમ જુઓ તો પ્રત્યેક વ્યક્તિએ ગપ્પાં લગાવવાની એકાદ જગ્યા તો રાખવી જ જોઈએ જેથી મગજ ખીલે અને હૃદય હળવું થાય. આખો દિવસ ગુમસૂમ બેસી રહેવું સારું ન કહેવાય. હળવાશ પણ જરૂરી છે.

તુર્કસ્તાનના બે સુલતાનોએ અહીં રાજ કરેલું તેથી તેમનાં પણ ચિત્રો છે. બન્ને દાઢીવાળાં મુસ્લિમ સ્વરૂપનાં છે.

અહીં એક રાજા થયો રુડોલ્ફ બાલ્ફિન. તે પુસ્તકોનો બહુ જ શોખીન હતો. તેણે ઘણાં પુસ્તકો ભેગાં કરેલાં તે અહીં છે. વ્યક્તિના

વ્યક્તિત્વમાં તેનો વાચનશોખ પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. વાચન વિનાની વ્યક્તિ તો તેલ વિનાના દીવા જેવી છે.

અમે કુમારી મેરીનું ચૅપલ જોઈ રહ્યાં છીએ. છત પરનાં ચિત્રો ગજબનાં સુંદર લાગે છે. જો આ ધર્મસ્થાનો કે દરબારસ્થાનો ન બંધાયાં હોત તો કલાકારોનું શું થાત? આ કિલ્લામાં કુલ 40 ઓરડાઓ છે. જે એકથી એક ચઢિયાતા છે.

આ ઓરડામાં ખુરશીઓ બહુ મોટી અને બહુ પહોળી રાખવામાં આવી છે. કારણ કે રાજ પરિવારની મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ બહુ જ જાડી રહેતી. શ્રીમંતાઈ અને ચરબીને ગાઢ ભાઈબંધી છે. શ્રીમંતાઈ આવે એટલે બે તત્ત્વો આપોઆપ આવે. એક તો બેઠાડુ જીવન આવે અને બીજું વધુ કેલરીવાળો ખોરાક આવે. જેના પરિણામે ચરબીના થર પર થર આવે. તેથી અહીં બહુ જ પહોળી ખુરશીઓ મૂકેલી છે.

હવે અમે કિલ્લાના ભોંયરામાં જઈએ છીએ. આ ભોંયરું ઘણું ઊંડું છે. તેથી ત્યાં પુષ્કળ ઠંડક રહે છે. દારૂ વગેરેનાં પીપ વર્ષો સુધી સારી સ્થિતિમાં રાખી શકાતાં. મધ્ય યુરોપમાં આ સૌથી મોટું ભોંયરું 1545માં થયું હતું. કિલ્લો જોઈને હવે અમે વિદાય થયાં.

અહીં સ્લોવાક યુનિવર્સિટી 1919માં બની હતી. તેમાં 13 શાખાઓ છે. અહીં બીજી પણ ઘણી યુનિવર્સિટીઓ છે. અમે સેન્ટ જ્યોર્જ ચર્ચ જોવા નીચે ઊતર્યાં. એક ઊંચા ટેકરા પર આ ચર્ચ છે. પહેલાં આ પ્રોટેસ્ટંટ ચર્ચ હતું પણ પછી કૅથલિકોએ કબજો કરી લીધો હતો. અહીં તુર્કો આવ્યા હતા અને તેમણે ચર્ચનો ટાવર તોડી નાખ્યો હતો. પાછળથી લાકડાનો ટાવર બનાવ્યો છે. આક્રાન્તા જ્યારે ધર્મઝનૂની હોય છે ત્યારે પોતાની પાછળ તોડફોડની બદબૂ મૂકતા જાય છે. અહીં તુર્ક લોકોએ ઘણી તોડફોડ કરી હતી. વિશ્વભરમાં મુસ્લિમ શાસકો અળખા થતા રહ્યા છે તેમાં તેમની તોડફોડ વૃત્તિ મુખ્ય કારણ છે.

આજે ગાઈડથી લોકોને સંતોષ ન થયો. ચર્ચ બંધ હોવા છતાં બધાંને ટેકરો ચઢાવ્યો અને પછી પાછા લાવી. બધે ફરીને પાછાં હોટલ આવી ગયાં. બપોરે આરામ કર્યો. સાંજે કૃષ્ણા હોટલમાં જમવા ગયાં. કુજમાં હોટલ હતી. જમવાથી બધાને બરાબર સંતોષ ન થયો.

શ્રી નરેન્દ્રસિંહજીએ અમેરિકાની એક વાત સંભળાવી. એક હિન્દુ છોકરો ઉચ્ચ વિજ્ઞાન ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં ભણતો હતો. ત્યાં એક મુસ્લિમ છોકરી પણ ભણતી હતી. બન્ને વચ્ચે પ્રેમ થયો. બન્નેએ પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની શરતે લગ્ન કર્યાં. પણ પછી બાળકોનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. બાળકોનો ધર્મ કયો? પેલી બહેન હિન્દુ છોકરા ઉપર સતત દબાણ લાવવા માંડી કે તું મુસલમાન થઈ જા. સતત દબાણથી કંટાળીને અંતે બન્નેએ છૂટાછેડા લઈ લીધા. ધર્મ પ્રત્યેની તીવ્ર આસક્તિએ બન્નેનું દામ્પત્ય નંદવાઈ ગયું. રાત્રે સત્સંગ થયો. વિષય હતોઃ સત્સંગ કોને કહેવાય? મારો ઉત્તર હતો કે જેમાંથી સત્‌ની પ્રાપ્તિ થાય તેને સત્સંગ કહેવાય. સત્‌ બે સ્થળોએથી પ્રાપ્ત થાયઃ એક તો સંતો પાસેથી થાય અને બીજું સદ્‌ગૃહસ્થો પાસેથી થાય. સંતોની બાબતમાં આપણે ભરમાઈ જતા હોઈએ છીએ. વસ્ત્રો માત્રથી કોઈ સંત થઈ જતું નથી. એટલે જેણે સત્‌ની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તેણે બાહ્યાચારથી પ્રભાવિત ન થવું. બીજું કે આપણે સંતોનો મહિમા તો ગાતા રહીએ છીએ. પણ કદી સદ્‌ગૃહસ્થનો મહિમા ગાતા નથી. સદ્‌ગૃહસ્થ પણ સત્‌ પ્રાપ્ત કરેલા હોય છે. તેમની પાસેથી પણ સત્‌ મેળવી શકાય છે. ઋષિઓ ગૃહસ્થ છે તોપણ સત્‌ની પ્રાપ્તિવાળા હતા. એટલે ઘણી વાર માત્ર સંતદર્શન જ કરવાનું નહિ પણ સદ્‌ગૃહસ્થોનાં પણ દર્શન કરવા નીકળવું જોઈએ. માનો કે સુરતમાં જાહેરખબર આવે કે હિમાલયથી 200 વર્ષની ઉંમરવાળા ફલાણા સંત પધાર્યા છે માટે દર્શન કરવા પધારજો. ખરેખર તો તે 200 વર્ષના હોતા નથી. કદાચ હોય તોપણ શું? માણસ ઉંમરથી પૂજાતો નથી. ગુણોથી પૂજાય છે. ગુણોની ખાતરી કર્યા વિના પણ જે આંધળા થઈને જેને ને તેને પૂજવા દોડતા રહે છે તે પાખંડને પોષે છે. તમે કદી એવી જાહેરખબર વાંચી કે ચાલો આજે ફલાણા સદ્‌ગૃહસ્થનાં દર્શન કરવા પધારજો. કારણ કે આપણે ગૃહસ્થને પ્રથમથી જ હલકું પદ આપી દીધું. સંસારી માણસ છે. માયામાં પડેલો છે. બિચારો. પણ કોઈ એમ નથી વિચારતું કે તે જેવો હોય તેવો પણ પરોપજીવી તો નથી ને? પોતાના પગ પર ઊભો છે ને? એવા ઘણા સદ્‌ગૃહસ્થો હોય છે જે ઘણું પવિત્ર અને ઉત્તમ જીવન જીવતા હોય છે. ખરેખર તો તેમનાં દર્શન કરવાં જોઈએ. તેમને પણ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ.

9-7-08

*

12. પ્રાગમાં ભ્રમણ

આજે તા. 9-6-08 છે. અમે પ્રાગ શહેર જોઈ રહ્યાં છીએ. ડાબી બાજુ રેલવે સ્ટેશન છે અને હવે આ રેડિયો સ્ટેશન આવ્યું. પહેલાં પાર્લમેન્ટનું ભવન હતું. પ્રાગમાં ત્રણ ઓપેરા હાઉસ છે. છ વર્ષ પહેલાં અહીં ભયંકર પૂર આવેલું. આ બધો ભાગ જળબંબાકાર થઈ ગયો હતો. જે નગરો નદીકિનારે હોય તેને નદીનો ઘણો લાભ મળે પણ સાથે-સાથે 10-20 વર્ષમાં એકાદ પૂર પણ આવે તેથી હાનિ પણ ઉઠાવવી પડે. આ નદીને મોલ્ડાવા નદી કહે છે. જ્યારે તમે કોઈ નગર વસાવો છો ત્યારે તેમાં પાયાની સગવડો કરવી જરૂરી થઈ જાય છે. જેમાં વાહનવ્યવહાર મુખ્ય વસ્તુ છે. જો આ વ્યવસ્થા બરાબર ન હોય તો નગરવાસીઓ દુ:ખી થઈ જાય.

આ નગરમાં ટ્રામ છે, બસ છે, ભૂમિ ટ્રેન છે અને નૌકાવ્યવહાર પણ છે. આમ અનેક રીતે લોકો આવજા કરી શકે છે. પ્રાગશહેરની વસતી દશ લાખની છે અને સાત લાખ કારો છે. આ પ્રમાણ ઘણું ઊંચું કહેવાય. આ નગરમાં 14 પ્રકારનાં ચર્ચો છે. અહીં જ્યારે સોવિયેત સત્તા ચાલતી હતી ત્યારે ધાર્મિક પ્રતિબંધ હતો. અર્થાત્ લોકો ચર્ચમાં આવી શકતા નહિ, અત્યારે અહીં 26% કૅથલિક છે. 24% બીજા ધર્મોવાળા છે. અને 50% નાસ્તિક લોકો છે. જે કશામાં માનતા નથી. અહીં નર-નારીનું પ્રમાણ એકસરખું છે. જેથી પ્રત્યેક સ્ત્રીને પતિ અને પ્રત્યેક પુરુષને પત્ની મળી રહે છે. હા, વૃદ્ધ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધારે છે. કારણ કે સ્ત્રીઓ લાંબું જીવે છે. કેટલાક લોકો લગ્ન વિના પણ સાથે રહે છે. પણ મોટા ભાગના લોકો લગ્ન કરે છે. બધાંનાં લગ્નજીવન પૂરેપૂરાં સફળ હોતાં નથી. તેથી છૂટાછેડાનું પ્રમાણ વધારે છે. આ સંત એગનસ્ટની સાધ્વીઓ માટેની મોનેસ્ટ્રી છે. અર્થાત્ તેમાં સાધ્વીઓને શિક્ષિત કરવામાં આવે છે. અમારી ગાઈડ પર્યાવરણવાદી છે. તેને વિકાસ ગમતો નથી. તે કહે છે કે રોડ વધ્યા, વાહનો વધ્યાં તેથી હવા દૂષિત થઈ અને ઍક્સિડન્ટ પણ વધ્યા. લોકો આને પ્રગતિ કહે છે. પણ હું નથી કહેતી. આ પ્રાગમાં પણ એક એફિલ જેવો ટાવર બનાવ્યો છે. જ્યાંથી પૂરું પ્રાગ દેખાય છે. જોકે તે એફિલ જેવો ભવ્ય તો ન જ કહેવાય, એક ઊંચા ટેકરા પર આ ટાવર આવેલો છે. જ્યાં જવા માટે નાની રેલ પણ છે. અને ત્યાં પાર્ક પણ છે. નદીના કિનારે કિનારે અમે શહેર જોઈ રહ્યાં છીએ. પેલો જૂનામાં જૂનો 500 મીટર લાંબો પુલ છે. તેના પર 30 પ્રતિમાઓ મૂકી છે. આ બાજુ બધા રાજનેતાઓનાં ભવનો છે. રાજદૂતોનાં ભવનો પણ છે. આ રસ્તો એટલો બધો ભરચક છે કે જો તમે પગે ચાલીને જાવ તો 40 મિનિટ થાય, પણ કારમાં જાવ તો એક કલાક થાય. છતાં લોકો કારમાં જાય છે તેનું આશ્ચર્ય થાય છે ગાઈડને. પ્રત્યેક મોટા શહેરમાં અમુક ભરચક વિસ્તારમાં વાહનના પ્રશ્નો રહેતા જ હોય છે. તેનો ઉકેલ ઓવરબ્રિજોમાં રહેલો છે. ગાઈડ પબ્લિક વાહનોનો જ ઉપયોગ કરે છે. અહીં લખીવાંચી શકનારા લોકો શતપ્રતિશત છે. અહીં એક મહાન સમ્રાજ્ઞી થઈ—મારિયા તેરેજા. તેણે ફરજિયાત શિક્ષણવ્યવસ્થા કરેલી, જેથી બધા જ સામાન્ય શિક્ષણ મેળવી શકે છે. અત્યારે સોળ વર્ષ સુધીનાં બધાં બાળકોને ભણાવવાં ફરજિયાત છે. તે પછી ઉચ્ચ શિક્ષણ સ્વૈચ્છિક છે. અહીં મહેનત-મજૂરી કરવામાં લાજશરમ નથી તેથી કોઈ પણ કારીગરીનું કામ કરી શકે છે. પ્રતિભાશાળી લોકો જ કૉલેજ-યુનિવર્સિટીનું અધ્યયન કરે છે. પૂરા દેશની વસતી એક કરોડ છે, જેમાં નવ ટકા લોકો બેકાર છે, પણ આ શહેરમાં 3થી 4 ટકા જ બેકારી છે. કારણ કે મોટાં શહેરોમાં લોકોને કામ મળી રહેતું હોય છે. ઉત્તર ભાગમાં ઘણી ફૅક્ટરીઓ હતી પણ હવે ફૅક્ટરીઓ બંધ પડી ગઈ છે તેથી બેકારીનું પ્રમાણ વધ્યું છે.

અમે બસમાંથી નીચે ઊતરીને કિલ્લો જોવા જઈ રહ્યાં છીએ. આ કિલ્લાના કૂવા છે. અહીં ઘણાં માણસો અને પ્રાણીઓ રહેતાં તેમના માટે આ કૂવા હતા. આ કૅથલિક ચર્ચ છે. આ ચર્ચ 1929માં પૂરું કરાયું હતું. તેની બારીઓ નવી છે. જેમાં બાઇબલની ઘણી સ્ટોરીઓ ચિત્રિત છે. ઘણી વાર અહીં શાસ્ત્રીય સંગીતના કાર્યક્રમો પણ થાય છે. હમણાં થોડા જ સમય પહેલાં આવો કાર્યક્રમ થયો હતો. લોકો સંગીતપ્રેમી છે. આ જુઓ, આ ચિત્રો એક કલાકારના દ્વારા ચીતરેલાં છે. પહેલાં અહીં ખ્રિસ્તીધર્મ ન હતો. આ લોકો અહીં આવ્યા અને બધાંને ખ્રિસ્તી બનાવ્યા તે પછી શિક્ષણ વધ્યું. જેણે આ કાર્ય કર્યું તેનાં અહીં ચિત્રો છે. આ ચર્ચ લગભગ 300 ફૂટ ઊંચું છે. અહીં રાજાને દફનાવ્યો છે, તેને ચાર પત્નીઓ હતી. કૅથલિક ધર્મમાં એક જ પત્ની કરી શકાય પણ કદાચ આ નિયમ રાજા માટે ન પણ હોય. તે 64 વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો હતો. તેના સમયમાં સામાન્ય જીવન એવરેજ માત્ર 35 વર્ષનું હતું. સ્ત્રીઓની તો સરેરાશ ઉંમર માત્ર 29 વર્ષ જ હતી. 14મી શતાબ્દીમાં અહીં નેપોમુખ નામના સંત થયા હતા તેમને અહીં દફનાવવામાં આવ્યા છે. આ સન્માનનીય જગ્યા કહેવાય.

મૃત્યુ પછી પણ માણસ સન્માનની અપેક્ષા રાખતો હોય છે. જેમાં સ્મશાન, સમાધિ અને નામ રહે તેવી પ્રવૃત્તિની અપેક્ષા રહેતી હોય છે.
આ ચાંદીની બનાવેલી કબર જુઓ. આ એક એવા સંતની કબર છે, જેણે અધર્મી રાજાનો વિરોધ કરેલો. રાજા ચર્ચની મર્યાદા તોડતો હતો. સંત સહન કરવા તૈયાર ન હતા. 18મી સદીમાં અહીં રાજાશાહી ચાલતી હતી. અંતે બન્નેનું ઘર્ષણ ઘણું ચરમસીમાએ પહોંચ્યું. રાજાએ ક્રૂર રીતે રિબાવી રિબાવીને આ સંતને મારી નાખ્યા હતા. તેમને એવી રીતે ખેંચવામાં આવ્યા કે તેમનાં અંગો જુદાં પડી ગયાં. આંતરડાં બહાર નીકળી ગયાં. માથા પર ફટકા માર્યા. મડદાને નદીમાં ફેંકી દેવાયું. રાજાના મૃત્યુ પછી ચર્ચે કદર કરીને સંતને અહીં સ્થાન આપ્યું. આંધળી રાજસત્તાની સામે ઝઝૂમવું એટલે બલિદાન આપવું રહ્યું—“હરિનો મારગ છે શૂરાનો.” અમે વંદન કર્યાં. સોવિયેત સમયમાં આ ચર્ચ બંધ કરી દેવાયું હતું. જોકે ચર્ચને સલામત રખાયું હતું. આ જૂનું ચર્ચ છે. ચર્ચમાં ઘણાં ચૅપલો છે. આ ચર્ચમાં રાજાના મુગટનો અહીં સંગ્રહ કરાયો છે. 14મી સદીમાં તેમાં કીમતી હીરાઓ જડીને બનાવ્યો હતો. જ્યારે જ્યારે કોઈ રાજાનો રાજ્યાભિષેક થાય છે ત્યારે આ મુગટ પહેરાવવામાં આવે છે. તે બહુ જ મૂલ્યવાન છે.
આ જ્યોર્જનું ચિત્ર છે. તે બહુ બહાદુર હતો, તે ઘણા ગુંડાઓની સાથે બાખડતો અને તેમને સીધા કરતો.
આ ચિત્ર બહુ મહત્ત્વનું છે. ‘લાસ્ટ જજમેન્ટ’ વખતે કેવી સ્થિતિ થશે તે બતાવાયું છે. છેવટે પરમાત્મા નિર્ણય કરશે કે કોને સ્વર્ગમાં મોકલવા અને કોને નરકમાં મોકલવા. આ માટે સારા અને ખરાબ માણસોના બે ભાગ પાડ્યા છે. ખ્રિસ્તીઓ પણ મુસ્લિમોની માફક કયામત જેવો દિવસ માને છે અને તે દિવસે આખરી ફેંસલો થઈ જશે. તેમાં સૌથી મોટું પાપ ખ્રિસ્તી કે મુસ્લિમ ન હોવું તે થશે. તેવાં માણસો કાયમ કાયમ માટે નરકમાં જશે. અહીં બધાં કાર્યાલયો ચાલે છે અને રાષ્ટ્રપ્રમુખના માણસો પહેલાં રાજા રહેતો હતો.
આ થાંભલો 1918માં ઊભો કરાયો હતો. ગ્રેનાઈટથી બનેલો આ થાંભલો ચેક અને સ્લોવાકની એકતાનું પ્રતીક છે. હવે તો બન્ને પ્રજાઓ જુદી પડી છે. અમે છેક ઉપર ચઢ્યાં છીએ. અહીંથી પૂરું પ્રાગ દેખાય છે. તળેટીથી માપીએ તો આ ઊંચાઈ એફિલ કરતાં ત્રણ મીટર વધારે છે.
આ બાજુનો મહેલ છે તે આર્ચબિશપનો મહેલ છે. આ વિશાળ ચૉક છે. જ્યારે કોઈ મહત્ત્વના રાજપુરુષ અહીં આવે છે ત્યારે રાષ્ટ્રપ્રમુખ અહીં તેમનું સ્વાગત કરે છે. પ્રમુખના મહેલ પર જે ઝંડો ફરકી રહ્યો છે તે એમ બતાવે છે કે પ્રમુખ અત્યારે દેશમાં છે. બહાર ગયા નથી.
અહીં કેટલાંક ખંડેરો પણ છે, જે જૂનાં ચર્ચોનાં છે. 1950નો સમય, એટલે કે કમ્યુનિસ્ટ સમય બહુ ખરાબ હતો. ત્યારે લોકોને રિબાવતા અને મારી નાખતા. પછી દમન ઓછું થઈ ગયું હતું. કમ્યુનિસ્ટો વિરોધને સહન કરી શકતા નહિ. 1947માં બળવો કરેલો. પછી સ્વતંત્ર થયા. કમ્યુનિસ્ટોના સમયમાં બધા જ બંગલા—મકાનો પડાવી લીધાં હતાં. કોઈની ખાનગી મિલકત રહેતી નહિ. 1988 પછી જેનું તેનું જે હતું તે પાછું સોંપી દેવાયું છે. અહીં ફૂટબૉલ જ મહત્ત્વની રમત છે. ક્રિકેટને મહત્ત્વ નથી.
બાદશાહનું કહેવું છે કે આ કારોમાં હૉર્ન રાખતા જ નહિ હોય. કારણ કે હૉર્ન વાગતાં જ નથી. મેં કહ્યું કે બધાં હૉર્ન ભારતમાં મોકલી દેવાયાં છે. પ્રજ્ઞાચક્ષુ માણસોને પોતપોતાનાં કૂતરાં હોય છે જે તેમને જ્યાં જવું હોય ત્યાં દોરી જાય છે. જ્યારે રસ્તો પસાર કરવાનો હોય ત્યારે લીલી લાઈટ થાય છે જે દેખતા માણસો માટે હોય છે. પણ આંધળાં માણસો તો લાઈટ જોઈ ન શકે એટલે તેમના માટે “ટીક ટીક ટીક” એવો અવાજ થાય છે. જેથી તેઓ સમજી જાય છે કે હવે જવાની છૂટ છે. અવાજ બંધ થઈ જાય એટલે લાલ બત્તી થઈ ગઈ તેમ સમજવાનું.
અમે એક વિશાળ ચૉકમાં પહોંચ્યાં છીએ. પહેલાં અહીં આંતરરાષ્ટ્રીય બજાર ભરાતું. વિશ્વભરનાં લોકો પોતપોતાની વસ્તુઓ વેચવા અહીં આવતાં. હવે બંધ થઈ ગયું છે.
અહીં ચર્ચના સુધારક પાદરી રોન હોસેનું પૂતળું છે. તેઓ હતા તો કૅથલિક પણ સુધારાવાદી હોવાથી લોકો તેમને પ્રોટેસ્ટંટ માનતા. કૅથલિક જુનવાણી પંથ છે જ્યારે પ્રોટેસ્ટંટ આધુનિક સુધારાવાદી પંથ છે. આજે પણ કેટલાક ધર્મગુરુઓ બહુ જુનવાણી હોય છે. જ્યારે કેટલાક સુધારકો ઉદારવાદી હોય છે. વિશ્વભરમાં આવું ચાલે છે.
આ ટાઉનહૉલ છે અને તેની બાજુમાં સભ્યોનાં મકાનો છે. ચૉકમાં ફરતાં ફરતાં અમે એક અદ્‌ભુત ઘડિયાળ જોવા પહોંચી ગયાં. 16મી સદીમાં બનેલું આ ઘડિયાળ પાંચસો વર્ષ જૂનું છે. તેમાં એવી ખૂબી છે કે દર કલાકે એક બારી ખૂલે છે. તેમાંથી જિસસનો એક માણસ

બહાર ડોકિયું કરે છે. પછી બીજા બે માણસો બહાર દેખાય છે. એક તુર્કસ્તાનનો છે. તે પ્રતીક માત્ર છે. એમ બતાવવા માટે કે આ તુર્કલોકોએ વારંવાર આ દેશ પર આક્રમણો કરીને ઘણા ખ્રિસ્તીઓને મારી નાખ્યા હતા. મુસ્લિમ દાઢીવાળો માણસ તરત જ ઓળખાઈ જાય છે. તેની સાથેનો બીજો કંજૂસ માણસ છે જેના હાથમાં નાણાંની કોથળી છે અને બીજો એક દર્પણમાં જોઈ રહ્યો છે. આ બન્ને કહે છે કે હજી અમે હમણાં મરવાના નથી. બને તેટલું ધન ભેગું કરી લેવા દો, પેલો કહે છે કે બને તેટલા ભોગો ભોગવી લેવા દો. પેલો પ્રથમ માણસ કહે છે કે પાપોને યાદ કરો અને પશ્ચાત્તાપ કરો. ઘડિયાળને બે પ્રકારના આંકડા છે. એરેબિક અને રોમન, એરેબિક ઊંધા ચાલે છે. ઘડિયાળ પર એક કૂકડો છે જે એલાર્મનું કામ કરે છે "કૂકડે કૂ" બોલે છે. આ બધું 23 સેકન્ડ ચાલે છે. પછી બારી બંધ થઈ જાય છે. આ 23 સેકન્ડના દૃશ્યને જોવા સામે હજારો માણસો ઊભાં હોય છે. અમે આવ્યા કે થોડી જ વારમાં બારી ખૂલી ગઈ હતી, જેથી અમારે વધારે ઊભું રહેવું ન પડ્યું. પાંચસો વર્ષથી આ ઘડિયાળ ચાલી રહ્યું છે. વચ્ચે એક-બે વાર રિપેર કરવું પડ્યું હતું. બાકી બરાબર ચાલે છે. તુર્કોએ ભારત ઉપર હુમલા કર્યા તે પહેલાં તેમણે યુરોપ ઉપર હુમલા કરેલા અને હાહાકાર મચાવેલો. તેને હજી પણ લોકો ભૂલી શકતા નથી. દર કલાકે સેંકડો લોકો બારી ઊઘડવાની પ્રતીક્ષામાં અહીં ઊભા રહે છે. ચાર્લ્સ યુનિવર્સિટીના એક વૈજ્ઞાનિકે આ ઘડિયાળ બનાવ્યું હતું. જ્યારે પ્રથમ વાર આ ઘડિયાળ ચાલુ થયું ત્યારે આ વિશાળ ચૉક માણસોથી ભરાઈ ગયો હતો. વિદેશીઓ પણ હતા. તેમણે આ ઘડિયાળને વિશ્વપ્રસિદ્ધિ આપી. પણ કરુણ વાત હવે સાંભળવાની છે. આ ઘડિયાળની અદ્ભુત કારીગરીથી પૂરો દેશ અને વિદેશ અહોભાવ અનુભવતાં હતાં પણ અહીંનો રાજા દુઃખી હતો. તેને થયું કે આ કારીગર બીજે પણ આવું ઘડિયાળ બનાવશે તો આપણી મહત્તા ઓછી થઈ જશે. તેણે બે બુરખાધારીઓને રાત્રે તેના ઓરડામાં મોકલ્યા. પેલા બન્નેએ તેને આંધળો બનાવી દીધો. હાશ, હવે શાન્તિ, હવે આ કશું કરી શકશે નહિ. કારીગરે ઘણાં વર્ષો નિરાશામાં વિતાવ્યાં. પછી જ્યારે મરવાનો સમય આવ્યો ત્યારે પોતાના સહાયક કારીગરને બોલાવ્યો અને તેની સાથે ઘડિયાળ પાસે ગયો. ઘડિયાળ જ્યારે કલાક પૂરો થતાં ટીક ટીક કરવા લાગ્યું ત્યારે તેણે પોતાના હાથને ઘડિયાળનાં ચક્કરોમાં ખોસી દીધો. ઘડિયાળ બંધ પડી ગયું. અને તે પોતે જમીન પર પટકાઈ પડ્યો. તેનું પ્રાણપંખેરું ઊડી ગયું. "મારી કારીગરીનો આવો બદલો?" પેલા સહાયક કારીગરે રીપેર કરીને ઘડિયાળ ચાલુ કરી દીધું. પણ નગુણા લોકોની આવી હીન કથા ચાલુ રહી ગઈ. તે પછી ઘણાં વર્ષો પછી પેટન્ટપદ્ધતિ આવી. ભારતમાં પણ કેટલીક જગ્યાએ આવું થયું હતું. અમે બધાં વિચાર કરતાં હતાં ત્યાં તો ફરીથી બારી ખૂલી અને બધાનું પુનરાવર્તન થયું. મનોમન કારીગરને વંદન કર્યા. તેનું નામ હતું 'હનીષ' પાંચસો વર્ષ પર પણ આવા કારીગરો હતા તે ગૌરવનો વિષય કહેવાય.

સાંજ પડી ચૂકી છે. થાઇ રેસ્ટોરાંમાં બધાં જમ્યાં. દાળભાત સારા હતા. રોટલા જરા ઠંડા થઈ જવાથી ચવ્વડ હતા. બધાંને ગમ્યું. અમે હોટલ તરફ જઈ રહ્યાં છીએ. એક અત્યંત વૃદ્ધ ડોશીમા ઝિબ્રા ક્રૉસ કરીને પેલી તરફ જઈ રહ્યાં છે. તરત જ બન્ને તરફનો બધો ટ્રાફિક અટકી ગયો. ડોશીમા પેલા છેડે પહોંચ્યાં પછી જ ટ્રાફિક શરૂ થયો. કોઈ હૉર્ન નહિ, કશી ઉતાવળ નહિ. અમે હોટલ પહોંચી ગયાં. હોટલ સારી છે. બધાંને ગમી છે. એટલે ઘસઘસાટ સૂઈ ગયાં. સૌને સગવડો ગમે છે. અગવડો કોઈને નથી ગમતી. ભલેને આત્મા ... આત્મા ... બોલ્યા કરો. ખરેખર તો શરીર જ વધુ ખરું છે. તેની ઉપેક્ષા ન કરાય.

*

આજે તા. 10-6-08 છે. સવારે ચા-નાસ્તો કરીને બધાં બસમાં બેસી ગયાં છીએ. અમે બોહેમિયાના દક્ષિણ ભાગમાં જઈ રહ્યાં છીએ. અહીં ડેન્યૂબ નદી છે તેના પર સૈનિકોની છાવણી રક્ષા કરતી હતી. ઑસ્ટ્રિયાનું જોર હતું અને વિયેના મુખ્ય મથક હતું. અહીં કેલ્ટિક નામની જાતિ રહેતી હતી. સીમા ઉપર બોહેમ લોકો રહેતા તેથી આ ભાગને બોહેમિયા કહેવાય છે. ગાઈડનું કહેવું છે કે યુરોપની બધી ભાષાઓમાં સંસ્કૃતના પ્રચુર શબ્દો છે. તેથી લાગે છે કે યુરોપિયનો બધા પૂર્વમાંથી આવ્યા હોવા જોઈએ. એટલે 'ઇન્ડોયુરોપિયન' કહેવાય છે. હિટલર પોતાને આર્ય કહેતો. ચેકોસ્લોવાકિયાના લોકોનું કહેવું છે કે અમારા પૂર્વજો પહેલીથી ચોથી સદીમાં પૂર્વમાં છેક મંગોલિયાથી અહીં આવ્યા હતા. કાળાન્તરે તે ખ્રિસ્તી થયા. અહીં રવીન્દ્રને ઘણા ઓળખે છે. તેમની ગીતાંજલિ ઘણા વાંચે છે. ઘણા લોકો યોગા પણ કરે છે. કમ્યુનિસ્ટો ધર્મવિરોધી હતા પણ યોગાને રોકતા નહિ. અમારી બસ ચાલી રહી છે. લીલાંછમ ખેતરો છે. અહીં વરસાદ ઘણો થાય છે. એટલે બધી ખેતી વરસાદી પાણીથી જ થાય છે. ફેક્ટરીઓ દેખાતી નથી. પહેલાં અહીં ઘણી ફેક્ટરીઓ હતી પણ કમ્યુનિસ્ટોના

શાસન-કાળમાં અને પછીના કાળમાં ચાલી શકી નહિ. પોલૅન્ડમાં સસ્તી મજૂરી હોવાથી ઘણી ફૅક્ટરીઓ ત્યાં ચાલી ગઈ છે. તેથી અત્યારે અહીં કુશળ કારીગરો બેકાર થઈ ગયા છે. આ કારીગરોએ જે મકાનો ખરીદેલાં તેની લોનો ભરાતી નથી તેમજ મકાનો વેચાતાં નથી. કારણ કે લોકોની પાસે ખરીદશક્તિ નથી. પ્રાગ ઘણું મોંઘું છે. જ્યારે અહીં સસ્તું છે. લાચાર માણસો અહીં હલકી જોબ કરે છે. શું કરે બિચારા! ઉદ્યોગો જ અર્થતંત્રની કરોડરજ્જુ છે. જો ઉદ્યોગો તૂટી પડે તો કરોડરજ્જુ ભાંગી જાય. લોકો અહીંથી બહાર ભાગવા લાગ્યા છે. બેકારી કોઈને ગમતી નથી. જોબ આપવી એ રાષ્ટ્રીય કર્તવ્ય ગણાવું જોઈએ. અમારે અઢી કલાક બસ ચલાવવાની છે. સમય પસાર કરવા બાદશાહે ગતકડાં શરૂ કર્યાં. બાદશાહ બહુ ઠાવકું મોઢું રાખીને ગતકડાં કરે છે. લોકોને બહુ ગમે છે. તેમના ચિ. કવિરાજ પણ અવારનવાર ઍક્ટિંગ કરીને લોકોનું મનોરંજન કરે છે. બધાંને ડર છે કે જો મુંબાઈની કોઈ ફિલ્મકંપનીની નજર કવિરાજ ઉપર પડશે તો તેને લઈ જશે. બાળકલાકાર તરીકે તે ભવ્ય અભિનય આપે છે.

આ પ્રદેશમાં ઘણાં વન્ય પ્રાણીઓ રહે છે તેથી સરકાર શિકાર માટે લાઇસન્સ આપે છે, જેથી બૅલેન્સ રહે અને ખેતરોમાં ભેલાણ અટકે. આપણે ત્યાં ખેતી, ખેડૂતો કરતાં ભેલાણ કરનારાં વન્ય જાનવરોનું મહત્ત્વ વધારે છે. જે થવું હોય તે થાય, વન્ય પ્રાણીઓને અને ગ્રામ્ય પ્રાણીઓને પણ આંચ આવવી ન જોઈએ. બિચારા ખેડૂતો! આપણી ધાર્મિકતા પ્રશ્નો ઉકેલવામાં સહાયક નથી થતી. પ્રશ્નો વધારવામાં હેતુ બને છે. અહીં બહુ મોટા પ્રમાણમાં ભૂંડ અને મોટાં હરણો વગેરે છે, જેનું બૅલેન્સ કરવું જરૂરી છે. આપણે ધાર્મિકતાને વ્યાપારીઓની પ્રસન્નતા તરફ વાળી છે. ખેડૂતોની પ્રસન્નતાને ઓછું મહત્ત્વ અપાયું લાગે છે. એટલે આપણો ખેડૂત ભેલાણના પ્રશ્નોથી સતત ઝઝૂમતો રહ્યો છે.

અહીં સાતમા આઠમા ધોરણથી ઇંગ્લિશ ભણાવાય છે. લોકો તેનું મહત્ત્વ સમજે છે. તેથી હવે ઘણા લોકો ઇંગ્લિશ બોલતા થયા છે. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં અહીંના ઘણા લોકો હાથ-પગ વિનાના વિકલાંગ થઈ ગયા હતા. તેમને સરકાર તરફથી કશી મદદ ન મળવાના કારણે કેટલાક લોકો ભીખ પણ માગતા હતા. જ્યારે બીજું વિશ્વયુદ્ધ થયું ત્યારે હિટલરે આવા ઘણા વિકલાંગોને ગૅસ ચૅમ્બરમાં મારી નાખ્યા હતા, તેનો સિદ્ધાંત હતો કે જે ઉપયોગી હોય તેને જ જિવાડવું જોઈએ. દયા અને હિટલરને કશો મેળ હતો જ નહિ. તેને પૂરું વિશ્વ સર કરવું હતું. સારું થયું કે તે યુરોપની બહાર નીકળી ન શક્યો. જો મિત્રરાષ્ટ્રો સામે ન થયાં હોત અને તટસ્થનીતિ અપનાવી હોત તો શું થાત? “તું તારું કર”ની ધારણા કેટલી આત્મઘાતી છે તેનો ખ્યાલ આવશે. ભયંકર અનિષ્ટોની સામે સામૂહિક રીતે એક થઈને વિરોધ કરવો જોઈએ. નહિ તો અંતે તમે જ મરવાના થશો. મિત્રરાષ્ટ્રો આ મહાન સત્યને સમજી શક્યાં હતાં તેથી તે બધાં સમૂહમાં એકઠાં થયાં અને પૂરી શક્તિથી હિટલર સામે ઝઝૂમીને તેનો—તેની શક્તિનો અને હીનવિચારધારાનો નાશ કર્યો. આ ધર્મવિજય જ કહેવાય. વિશ્વયુદ્ધ થતાં પહેલાં અહીંના પ્રમુખને મ્યુનિચ (જર્મની)માં બોલાવાયો હતો ત્યાં મંત્રણા થતી હતી. એક તરફ હિટલર અને મુસોલિની હતા તો બીજી બાજુ બ્રિટન અને ફ્રાંસના પ્રતિનિધિ હતા. અહીંના પ્રમુખને બહાર બેસાડી રાખ્યો. તેનું અપમાન કર્યું અને પાછો મોકલ્યો. તે અને અહીંની પ્રજા આવનારા સંકટને સમજી ગઈ. અહીંના હજારો યુવાનો મિત્રરાષ્ટ્રોની સેનામાં જોડાઈ ગયા. બધા હિટલરની વિરુદ્ધમાં કામ કરવા લાગ્યા. પણ જર્મનોએ આ ભૂમિ કબજે કરી લીધી. ચેકની સીમા પર ઘણા જર્મનો રહેતા હતા. તે ભાગ આસાનીથી હિટલરે લઈ લીધો. કારણ કે જર્મન હોવાના નાતે જર્મનોએ હિટલરને સાથ આપ્યો હતો. આ પરથી સૌએ બોધપાઠ લેવો જોઈએ કે સીમા પર કદી પણ શત્રુપક્ષનો સાથ આપે તેવી શંકાસ્પદ પ્રજાને વસાવવી નહિ. ઇંગ્લૅન્ડમાં ત્યારે ચૅમ્બરલેનનું રાજ હતું. તેણે હિટલરને સાથ આપ્યો અને કહ્યું કે સીમા પર જર્મનો રહે છે માટે આ ભૂમિ હિટલરને મળવી જોઈએ. તેથી એ ભાગ હિટલરે લઈ લીધો. હિટલરને રાજી કરવા ચૅમ્બરલેને વારંવાર આવી ઢીલી નીતિ અપનાવી હતી. હિટલરે જેને અહીં ગવર્નર બનાવીને મૂક્યો હતો તેનું ખૂન થઈ ગયું. હિટલરે તેનો બદલો લેવા બહુ જ ઘાતકી રીતે હુમલો કર્યો. અહીંના ત્રણ લાખ માણસોને કૅમ્પોમાં મોકલીને મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. સિત્તોતેર હજાર યહૂદીઓ અને મિત્રદેશોની સેનામાં જોડાયેલા પચાસ હજાર સૈનિકોને પણ મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. યુરોપમાં જેટલું લોહી વહ્યું છે તેટલું વિશ્વમાં ક્યાંય વહ્યું નથી. આ લોહીથી ખદબદતી ધરતી છે. વારંવાર તે લોહીથી ન્હાતી રહી છે. આપણે તો આમાંનું કશું જ જોયું નથી.

અમારી બસ ઊભી રહી. ટૉઇલેટ-સ્ટૉપ હતો.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે અહીંના પાઇલોટોએ મિત્રસેનામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. ખુદ ચર્ચિલે તેમનાં વખાણ કર્યાં હતાં. ત્યારે અહીં સારાં યુદ્ધવિમાનો પણ બનાવવામાં આવતાં હતાં. પણ રશિયાનો સાથ મેળવવા ચર્ચિલે આ દેશને તેને હવાલે કરી દીધો હતો. યુદ્ધના

વિરુદ્ધમાં પ્રાગના લોકોએ બળવો કર્યો હતો પણ લોકોને અમેરિકન સેનાએ મદદ કરી ન હતી. છેવટે રશિયન સેના આવી હતી એટલે રશિયા અહીં બેસી ગયું. જોકે પ્રાગ સર્વનાશથી બચી ગયું. તેનું વધુ શ્રેય યુક્રેનિયન જનરલને આપવું ઘટે. પણ એ જ યુક્રેનને સ્ટાલિને ધમરોળી નાખ્યું હતું. ત્યાંના વીસ લાખ માણસોને સ્ટાલિને મારી નાખ્યા હતા. આ બાજુ હિટલર અને પેલી બાજુ સ્ટાલિન ઘંટીનાં બે પડિયાં વચ્ચે યુક્રેન પિસાતું રહ્યું.

ચેકદેશમાં ઘણા ઉદ્યોગો હતા જે બૉમ્બમારાથી નષ્ટ કરી દીધા મિત્રરાષ્ટ્રોએ. મિત્રરાષ્ટ્રો જાણતાં હતાં કે યુદ્ધ પછી આ દેશ રશિયા તરફ જશે. એટલે ઉદ્યોગોથી ધમધમતો જશે તો રશિયા બળવાન થશે. માટે ભંગાર કરી નાખો. જેથી રશિયા બળવાન ન થાય. અહીંના 50 લાખ લોકોને રશિયાને સોંપી દેવાયાં હતાં, તે બધાને ધામમાં મોકલી દેવાયાં. યુદ્ધ પૂરું થયું. લાલ સેના તો ચાલી ગઈ પણ રશિયાની ગુપ્તચર સંસ્થા K.G.B. આવી ગઈ. તેણે બધા ક્રાન્તિવીરોને પકડાવી દીધા, તે બધાને મારી નાખેલા. ખરી રીતે તો નાઝીઓ કરતાં પણ વધુ ભયંકર કૅમ્પો કમ્યુનિસ્ટોના ત્યાં હતા. 1948 પછી અહીં કમ્યુનિસ્ટો આવ્યા અને રાજ કર્યું. 1968માં અહીં રશિયાની સામે અહીંના કમ્યુનિસ્ટોએ વિદ્રોહ કર્યો. તે માર્શલ ટીટોના જેવી સ્વતંત્રતા ઇચ્છતા હતા. પણ રશિયાએ બધાને કચડી નાખ્યા. છેવટે 1989માં પૂરી સ્વતંત્રતા મળી. ત્યારથી આ દેશ આઝાદ છે.

અમે હવે કિલ્લાની સમીપમાં પહોંચી ગયાં છીએ. આ કેસલનું નામ રોશનબર્ગ છે. આ કિલ્લો સૌથી બીજા નંબરનો મોટો છે. અમે બધાં બસની નીચે ઊતર્યાં. આ ચેસ્કી ક્રુમલોવ છે. તે બીજા નંબરનો મોટો કિલ્લો છે. આ ભવન ત્રણ માળનું છે. જ્યાંથી ત્રણ રસ્તાઓ નીકળે છે. કેસલનો સમય પૂરો થઈ જવાથી હવે પ્રવેશ નહિ મળે. હવે અમારે માત્ર આ ક્રુમલોવ શહેર જ જોવાનું છે. અમે 20 મિનિટ મોડાં પડ્યાં હતાં. રોશનબર્ગ નામના શ્રીમંત માણસે આ કિલ્લો બાંધ્યો હતો. તેના પછી રાજાએ તે લીધો હતો. તે પછી એગનબર્ગ નામના માણસને વેચી દીધો હતો. 1948માં ફરતો ફરતો આજે આ દશામાં છે. અહીંના લોકો બહુ સુખી હતા. અહીં મોલ્ડવા નદી વહે છે. તે છીછરી છે અને પાણી કાળું છે. રસાયણોના કારણે તેનું પાણી કાળું દેખાય છે. નદીમાં સપાટ તળિયાવાળી નાવો ચાલે છે. તે ઘણી વાર ઊંધી થઈ જાય છે. બે જ માણસો બેસી શકે તેવી નાની નાવો છે.

આ મહાન શહીદ નેપોમુખની પ્રતિમા છે. જેને રાજાએ ક્રૂરતાથી મારી નાખેલા. બધે ફરીને અમે પાછાં આવ્યાં અને પીઝા ખાધા. શ્રી તિરુપતિ મારા માટે ભગવા કલરનો એક સુંદર થેલો લઈ આવ્યા. મને ગમી ગયો. ક્રુમલોવ જોઈને વિદાય થયાં. કિલ્લો ન જોઈ શકવાનો અફસોસ તો થયો. પણ શું થાય? વળતાં ચાલુ બસે મારું પ્રવચન થયું.

અમે પ્રાગમાં યહૂદીઓનું સિનેગૉગ જોઈ રહ્યાં છીએ. પ્રાગની અંદર અત્યારે સક્રિય સિનેગૉગ બે છે. એક જૂનું અને બીજું નવું. તે જેરુસલેમ સ્ટ્રીટમાં આવેલું છે. આ બે સિવાય પણ પ્રાર્થના કરવાનાં બે બીજાં સ્થળો પણ છે. પહેલાં જે જૂના ગામમાં સિનેગૉગ હતું તેની સામાન્ય પ્રતિકૃતિ અહીં મૂકેલી છે. યહૂદીઓ જે પ્રાચીન ગામમાં રહેતા હતા ત્યાં સંડાસ-બાથરૂમની વ્યવસ્થા ન હતી. તે બધા ખુલ્લામાં જ કુદરતી હાજતે જતા. એ બધું તોડી નાખીને નવા ફ્લૅટ બનાવ્યા. કેટલાંક મકાનોમાં પણ સિનેગૉગ હતાં તેને પણ તોડી પાડેલાં. કેટલાંક મહત્ત્વનાં મકાનો હતાં તેમને નહિ તોડવા તથા ટકાવી રાખવા યહૂદી લોકોએ પ્રયત્નો કરેલા. તેના કારણે કેટલાંક સિનેગૉગ તથા ભવનો બચી ગયાં છે. હસ્તલિખિત કેટલીક પ્રતો પણ બચી ગઈ છે. નાઝીઓ પણ યહૂદીઓનું સંગ્રહસ્થાન બનાવવા માગતા હતા. યહૂદીઓનું ધર્મપુસ્તક 'તોરા' જ્યારે બહુ જૂનું થઈને ફાટી જાય ત્યારે તેને વિધિવત દફનાવવામાં આવે છે. તેની કબર પણ બનાવાય છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે અહીંથી ઘણા યહૂદીઓ વિશ્વભરમાં ભાગી ગયા. હિબ્રૂ લિપિ જમણા હાથથી ડાબા હાથ તરફ લખાય છે. અહીં 'સબક' પુસ્તક પણ છે જેનો અર્થ થાય છે 'ઉપદેશ'. આ લોકો શુક્રવારની રજા રાખે છે. તે દિવસ ભગવાનની પ્રાર્થના કરવા માટે છે. મુસ્લિમોના ઘણા રિવાજો યહૂદીઓમાંથી ઊતરી આવ્યા છે. યહૂદીઓ અત્તરનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. તેઓ જૂના કરાર—બાઇબલના પ્રદાતા મસાયા અથવા મોઝીઝને માને છે. ઈસુને નહિ. તેમનું માનવું છે કે ફરીથી મસાયા આવશે અને યહૂદીઓનો ઉદ્ધાર કરશે તેવી દૃઢ શ્રદ્ધાથી તેઓ ટકી રહ્યા છે.

એક શ્રીમંત યહૂદીએ આ સિનેગૉગ બનાવ્યું હતું. જેને ફરીથી પાછું બનાવવું પડ્યું હતું. એક સમયે એવો પણ આરોપ ખ્રિસ્તી લોકો મૂકતા કે યહૂદીઓ, ખ્રિસ્તીલોકોને મારી નાખે છે. પણ પછી પોપે તેનું ખંડન કર્યું. તેથી શાન્તિ થઈ. અહીં એક કબાટમાં તોરા ઉપરાંત પાંચ ધર્મપુસ્તકો છે જે યહૂદીઓ માટે બહુ જ મહત્ત્વનાં છે. અહીં કમ્યુનિસ્ટ સમયમાં એક મહાન લેખકને જેલમાં પૂરી દીધેલો તેનું

માનવું હતું કે ખરી ક્રાન્તિ તો જિસસે જ કરી હતી. તેને 12થી 15 વર્ષ સુધી જેલમાં રાખેલો. જ્યારે તે છૂટ્યો ત્યારે તેનું મૃત્યુ થઈ ગયેલું. અહીં જૂનું બજાર હતું. જે યહૂદીઓનાં ઘરો આગળથી આગળ જતું હતું.

એક સીડીના પગથિયા ઉપર આઠ-દશ છોકરાઓ બેઠા હતા. અમારા ગાઈડને ત્યાંથી જ વાતો કરવાની હતી. તેણે પ્રાર્થના કરી કે તરત જ સીડી ખાલી કરી આપી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી આને હોલોકાસ્ટના મ્યુઝિયમ તરીકે વાપરવામાં આવ્યું છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન અહીંના 77 હજાર યહૂદીઓ મારી નખાયા હતા. એ લોકોને તરેજીન ગામમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. જ્યાં માત્ર યહૂદીઓને નાઝીઓ લઈ ગયા હતા. અને છેવટે ગૅસચૅમ્બરમાં મોકલી દેવાયા હતા. કેટલાક બિનયહૂદીઓને પણ મારી નખાયા હતા. માત્ર અહીંના જ સિત્તોતેર હજાર યહૂદીઓનો નાશ કરાયો હતો. 1950માં કમ્યુનિસ્ટ સમયમાં એવું નક્કી કરાયું કે આ સિનેગૉગને હોલોકાસ્ટમાં બદલી નખાશે. આ સિનેગૉગમાં 77 હજાર યહૂદીઓનાં નામો લખેલાં છે. જે બધાને નાઝીઓએ રિબાવી રિબાવીને મારી નાખ્યા હતા. અમે બધી દીવાલો પર હજારો નામો વાંચ્યાં. સિનેગૉગ જોઈને અમે એક કબ્રસ્તાનમાં પહોંચ્યાં.

મડદાંની અંતિમવિધિ માટે સારી પ્રક્રિયા ભૂમિદાહ અર્થાત્ જમીનમાં દાટવાની છે. પણ કબ્રસ્તાનો પોતે પણ ઘણા પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. અહીં એટલાં બધાં કબ્રસ્તાનો થઈ ગયેલાં કે નગરમાં રહેવાની જગ્યા દુર્લભ થઈ ગઈ. રાજા જોસેફ બીજાએ હુકમ કરીને પ્રાગનાં બધાં કબ્રસ્તાનો કઢાવી નાખ્યાં. જમીન છૂટી કરાવી. પછી આ કબ્રસ્તાનનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. જમીનની કમીના કારણે બાર-બાર માળ સુધી અહીં મડદાં દટાયેલાં છે. અર્થાત્ એક મડદાને દાટીને તેના પર માટી નાખી દે, પછી બીજું દાટે ફરી માટી નાખે. આમ બાર-બાર મડદાં એક જ જગ્યાએ દાટવામાં આવ્યાં છે તેના કારણે બધાની યાદીના પથ્થરો નજીક નજીક ખોડાયેલા છે. તે સમયે નગર બહુ જ ગીચ હતું. જમીન વધારી શકાય તેમ ન હતી. અમે કબ્રસ્તાનમાંથી પસાર થઈ રહ્યાં છીએ. અહીં એક રબ્બાઈ ધર્મગુરુની પણ કબર છે. તેણે પહેલો યંત્રમાનવ બનાવેલો હતો તેવી માન્યતા છે. દરેક કબરની ઉપર હિબ્રૂલિપિમાં લખેલું છે, તેથી અમે કોઈ વાંચી શકતા નથી. યહૂદીઓ એવું માને છે કે ગરીબોની મદદ કરવી એ શ્રીમંતોનું કર્તવ્ય હોવું જોઈએ. તેવો કાયદો હોવો જોઈએ. શ્રીમંત હોવા છતાં પણ જે ગરીબોને મદદ ન કરે તેને દંડ દેવો જોઈએ.

હવે અમે બીજા સિનેગૉગ જોવા જઈ રહ્યાં છીએ. સામે જે દેખાય છે તે જૂનામાં જૂનું સિનેગૉગ છે. 12મી સદીનું બનાવેલું છે. આ જૂનું પણ ચાલુ સિનેગૉગ છે. જ્યારે પ્રાર્થના ચાલતી હોય ત્યારે પુરુષો માટે નિયમ હોય છે કે તેઓ સ્ત્રીઓના ગરદનથી નીચેના ભાગને જુએ નહિ. અહીંથી થોડે જ દૂર સુધારાવાદી નવું સિનેગૉગ છે. અહીં જેરુસલેમના સિનેગૉગના પથ્થરો જડેલા છે. જ્યારે જેરુસલેમમાં નવું મંદિર બંધાશે ત્યારે આ પથ્થર લઈ જવામાં આવશે. અહીં બે ઘડિયાળો છે. રોમન અક્ષરોમાં તથા હિબ્રૂ અક્ષરોમાં. હિબ્રૂ અક્ષરો ઊંધા લખાય છે. જોકે અત્યારે તે ઘડિયાળ બંધ પડ્યું છે. અમે બધાં સિનેગૉગથી બહાર નીકળ્યાં.

આ બાજુ કૅથલિક ચર્ચ છે. અને આ બાજુ પ્રોટેસ્ટંટ ચર્ચ છે. આ તરફ સિનેગૉગ છે. બધાં નજીક નજીક છે. અહીં એક મહાન લેખકનું ભવ્ય પૂતળું મૂક્યું છે. તેનું કાફકા નામ હતું.તે યહૂદી હતો. યહૂદીઓ પણ માથું ઢાંકીને પ્રાર્થના કરે છે. સ્ત્રીઓ માટે બાલ્કની છે. જ્યાં બેસીને સ્ત્રીઓ પ્રાર્થના કરી શકે છે. યહૂદીઓ એવું માને છે કે જે સિનેગૉગ જેરુસલેમમાં છે તે જ કાયમી છે. બાકીનાં આ બધાં કાયમી નથી. થોડા સમય માટે છે. પહેલાં અહીં યહૂદીઓને સમાન હક્કો ન હતા. તે બીજા નંબરના નાગરિકો હતા પણ 1848માં તેમને સમાન હક્કો આપવામાં આવ્યા હતા. ત્યારે બધા યહૂદી છાત્રો સાથે ભણી શકતા હતા. તે પહેલાં તો કૉલેજ કરવા ઉપર પણ પ્રતિબંધ હતો. સમાન હક્કો મળ્યા પછી યહૂદીઓ મોટા ઉદ્યોગપતિઓ અને વ્યાપારી થવા લાગ્યા.

અમે બધાં વિદાય થયાં. ફૂટપાથ પર એક વૃદ્ધ પુરુષે ઘૂંટણિયે પડીને માથું જમીનને અડાડીને આગળ ગ્લાસ મૂક્યો છે. જેમાં લોકો ભીખના પૈસા નાખે છે. અમે હોટલ પર પહોંચી ગયાં. આરામ કર્યો. અને હવે થાઇ હોટલમાં જમવા ગયાં. અમારું એક ગ્રૂપ આરામ કરવા ન આવ્યું તે બધાં બાળકોને લઈને ઝૂ વગેરે જોવા ગયાં.

રાત્રે બધાંએ સત્સંગ કર્યો. બહુ મોડે સુધી સત્સંગ કર્યો.

10-7—08

*

13. ડ્રેસડન

આજે તા. 12-6-08 છે. અમારે પ્રાગથી બર્લિન જવાનું છે. 360 કિ.મી.ની લાંબી યાત્રા કરવાની છે. ઘણા સમયથી મારે બર્લિન જવાની ઇચ્છા હતી પણ સામ્યવાદી તંત્ર હોવાથી પાર પડતી ન હતી. બર્લિન ત્યારે બે ભાગમાં વિભાજિત શહેર હતું. વચ્ચે ઐતિહાસિક દીવાલ હતી. જર્મની પણ બે ભાગમાં વિભાજિત હતું. પૂર્વ અને પશ્ચિમ. હવે બધું એક થઈ ગયું છે. બીજું વિશ્વયુદ્ધ અહીં બર્લિનથી જ શરૂ થયું હતું. આમ તો મૂળમાં જર્મન પ્રજા સૈનિક પ્રજા તથા વિજ્ઞાની પ્રજા છે. આ તત્ત્વ તેમના લોહીમાં છે. શક્તિ જ્યારે અવિવેકીના હાથમાં આવી જાય ત્યારે મહાવિનાશ કરતી હોય છે. આવું જ હિટલરનું થયું. તેના હાથમાં અમાપ શક્તિ આવી ગઈ. તે પચાવી ન શક્યો. તેને આસુરી ઇચ્છાઓ થવા લાગી. “અમે જ સાચા આર્ય છીએ. બાકીના બધા અનાર્ય છે, આર્યને જ રાજ કરવાનો અધિકાર છે. અનાર્યને રાજ તો શું જીવવાનો પણ અધિકાર નથી. તેમાં પણ યહૂદીઓ તો ખેતરનું નીંદામણ છે. જે ખરા પાકને ચૂસી ખાય છે. તેમને તો તત્કાલ મારી નાખવા જોઈએ.” હિટલરે યુદ્ધ શરૂ કરી દીધું. યુરોપનાં નાનાં નાનાં રાજ્યોને ધમરોળવા લાગ્યો સાથેસાથે યહૂદીઓનો પણ નાશ કરવા લાગ્યો. હાહાકાર થઈ ગયો. છેવટે તેણે રશિયા પર ધાવો બોલ્યો. બ્રિટન-અમેરિકા જાગ્યાં. હવે આપણો વારો આવશે. માટે અત્યારે જ સામનો કરો. બ્રિટન-અમેરિકા, રશિયા, ફ્રાંસ વગેરે રાષ્ટ્રો મિત્રો બન્યાં. મિત્ર રાષ્ટ્રોએ ચારે તરફથી હિટલરનો ભારે વિરોધ કર્યો. હિટલરનાં વળતાં પાણી થયાં. મિત્રરાષ્ટ્રોની સેનાએ ચારે તરફથી નાઝીઓને પાછા ધકેલવા માંડ્યા. હિટલર બર્લિનમાં હતો. તે સમજી ગયો કે હવે મારા દિવસો પૂરા થઈ ગયા. બર્લિનમાં જ તેણે પોતાની પ્રેમિકા સાથે આત્મહત્યા કરી. જર્મની અને બર્લિનનો કબજો મિત્રરાષ્ટ્રોએ લઈ લીધો. જે ભાગ જેના હાથમાં આવ્યો તે ભાગ ઉપર તેનો કબજો થઈ ગયો. પૂર્વ જર્મની અને પૂર્વ બર્લિન રશિયાના કબજામાં ગયાં. બાકીનું પશ્ચિમ જર્મની અને પશ્ચિમ બર્લિન મિત્રરાષ્ટ્રોના હાથમાં ગયું. ઘણા વર્ષો સુધી આ વિભાજન ચાલતું રહ્યું. અંતે હમણાં થોડાં જ વર્ષો પર બધું એક થઈ ગયું છે. હવે પૂરું જર્મની એક છે તથા પૂરું બર્લિન શહેર પણ એક છે. વિશ્વના કોઈ શહેર પર નહિ ફેંકાયા હોય તેટલા બૉમ્બ આ શહેર પર ફેંકાયા હતા. છતાં પ્રજા અડીખમ હતી અને આજે પણ છે. મારે જોવું છે કે હવે બર્લિન કેવું છે?

અમે બધાં બસમાં ગોઠવાયાં. ડ્રાઇવર ટોનીનો મૂડ બગડેલો છે. તેને પૈસા આપો તો બેક દિવસ ઠીક રહે. ફરી પાછો બગડે. અમે પ્રાગમાંથી વિદાય થયાં. નગર બહાર ચારે તરફ ચીમનીઓ દેખાય છે જે ફેક્ટરીઓનું અસ્તિત્વ બતાવે છે. જ્યાં ફેક્ટરીઓ ધમધમતી હોય ત્યાં રોજગાર હોય, રોજગાર હોય ત્યાં જ જીવન હોય. આ કાળા ધુમાડા ભલે ન ગમતા હોય પણ એ જ ધુમાડાથી લોકોના ઘરના ચૂલા ધુમાડા કાઢતા હોય છે. જો આ ધુમાડા બંધ પડી જાય તો ચૂલા પણ બંધ પડી જાય. જોકે હવે ધુમાડા વિનાની ચીમનીઓ થઈ છે. સામે દૂર દૂર લીલાછમ પર્વતો છે. શ્રી નરેન્દ્રસિંહે એક અત્યંત કરુણ અને લાંબું ગીત લલકાર્યું. જેમાં કોઈનો લાડકવાયો યુદ્ધમાં શહીદ થયો હતો તે ઘટના હતી.

હવે અમે જર્મનીમાં દાખલ થઈ ગયાં છીએ. પોલીસે ચૅકિંગ કર્યું. ઇંગ્લિશ અને બિનઇંગ્લિશ વ્યવહારમાં મોટો ફરક લાગે છે. અંગ્રેજો અપરાધીઓની સાથે પણ વારંવાર થેંક્યૂ, સોરી વગેરે શબ્દો બોલે છે. બીજા આવું ખાસ બોલતા નથી. બે જર્મન પોલીસોએ રુક્ષતાથી બધા પાસપૉર્ટ વગેરે જોયા. પછી જવા દીધા. અમે રસ્તામાં આવતું શહેર ડ્રેસડન જોવા ઊતરી પડ્યાં. એલવી નદીના બન્ને કિનારે વસેલું આ નગર ખરેખર જોવાલાયક છે. ડ્રેસડન સેક્સની સ્ટેટની રાજધાની છે. 15મી સદીથી અહીં રાજાઓનું શાસન ચાલતું આવે છે. અમે રાજાનો મહેલ જોવા જઈ રહ્યાં છીએ. રાજાઓએ આ શહેરને ભવ્ય ઇમારતો આપીને સુંદર બનાવ્યું છે. આ કૅથલિક ચર્ચ છે. જે લીલા રંગનું ટાવર છે તે કૅથીડ્રલ છે. આ બાજુ ઓપેરાહાઉસ છે. પેલો જે સૌથી ઊંચો ટાવર દેખાય છે તે રાજમહેલનો ભાગ છે. મોટા ભાગનાં ભવનો 16થી 19મી સદીની વચ્ચે બનાવાયેલાં છે. ડ્રેસડન, સ્લાવભાષાનો શબ્દ છે. જેનો અર્થ છે કાદવવાળી જમીન. છઠ્ઠી સદીથી અહીં સ્લાવ લોકો રહે છે. અહીં આ ભવનમાં ચાન્સેલર રહે છે. પેલું દૂર લાલ કલરવાળું મસ્જિદ જેવું મકાન દેખાય છે તે ખરેખર તો સિગારેટ ફૅક્ટરી છે, મસ્જિદ નથી. ડ્રેસડનની વસ્તી પાંચ લાખની છે. જરા વિચાર કરો, અમદાવાદની વસ્તી 40 લાખની થઈ ગઈ છે. આ 40 લાખની કુલ આવક કરતાં ડ્રેસડનના પાંચ લાખની કુલ આવક ઘણી વધારે છે. તેથી ખરીદશક્તિ પણ વધારે છે. એટલે સમૃદ્ધ

છે. ખરેખર તો અમદાવાદને પાંચ લાખથી પણ ઓછી વસતી હોવી જોઈએ. જે મહોલ્લામાં સૌથી વધુ વસતી હશે ત્યાં સૌથી વધુ ગરીબી પણ હશે. આ વાત ખુદ ગરીબો સમજતા નથી. તેમાં પણ જે ધર્મો વસતી ઓછી પેદા કરવાની વાત સ્વીકારતા નથી તે ગરીબીનો જ પ્રચાર કરી રહ્યા છે. જથ્થાબંધ હાડપિંજરો પેદા કરીને શું કરવાનાં?

અત્યારે જે પાંચ શહેરોનો વધુ વિકાસ થઈ રહ્યો છે તેમાં ડ્રેસડન પણ છે. આ નદીમાં જુઓ જૂની સ્ટીમબોટ ચાલી રહી છે. લોકોને નદીના કિનારે કિનારે ફેરવીને નગર બતાવે છે. પાણી ચોખ્ખું છે. કારણ કે ગટરો-ફૅક્ટરીઓનું ગંદું પાણી આમાં પડતું નથી. આ નદી પ્રવાસીઓ માટે જ વપરાય છે. ચેકમાં તો તેમાં પરિવહન પણ થાય છે. જ્યારે અહીં તો માત્ર પ્રવાસીઓ માટે જ ઉપયોગ થાય છે. આ નગરના વિકાસ માટે એકાવન અબજ યુરો લાવવામાં આવ્યા છે. એકાવન અબજ યુરો એટલે પૂરા ગુજરાતના બજેટ કરતાં દશગણા વધારે. છત્રીસ ખરવ રૂપિયા. અત્યારે બપોરના 11 વાગ્યા છે. ઠંડી ખૂબ છે. એટલે બધાં ગરમ કપડાં લેવા ગયાં છે. અહીં અત્યારે બેકારીનું પ્રમાણ 11% છે. કમ્યુનિસ્ટોનું શાસન હતું ત્યારે બેકારી ન હતી. પણ પગાર આજથી દશગણો ઓછો હતો. જ્યારે સામ્યવાદીઓ ગયા ત્યારે આ શહેરનું અર્થતંત્ર ખલાસ થઈ ગયું હતું. પછી બધાએ મદદ કરીને હવે ખાસું સુધાર્યું છે. આ સામે સિનેગૉગ છે. અહીં પાંચ હજાર યહૂદીઓ રહેતા હતા. જેમાંથી ખાસ કોઈ બચ્યું નથી. 1939માં હિટલરે જર્મનીના બધા સિનેગૉગ બાળી મુકાવ્યાં હતાં. આ સિનેગૉગ 2001માં નવું બનાવ્યું છે. જે કાંઈ થઈ ગયું તેને માફ કરવા માટે બંધાયું છે. હવે અહીં માત્ર 600 જ યહૂદીઓ રહે છે. આ નવા સિનેગૉગમાં માત્ર ઊંચી ઊંચી દીવાલો છે. કશી કલાકૃતિ દેખાતી નથી. બન્ને જર્મનીઓ એક થયાં તે પશ્ચિમ જર્મનીવાળા ઘણા લોકોને ગમ્યું નથી. કારણ કે તેમના પૈસા અહીં લાવીને અહીંનું પછાતપણું દૂર કરાઈ રહ્યું છે. પશ્ચિમ જર્મનીને આ ભાગ માટે ઘણું ઘસાવું પડે છે. કમ્યુનિસ્ટ કાળમાં લોકોને લાગતું હતું કે જાણે જેલમાં જીવન જીવતાં હોઈએ. હવે સ્વતંત્રતા છે.

અમે હવે ડ્રેસડનનો કિલ્લો જોઈ રહ્યાં છીએ. બહુ મોટો કિલ્લો છે. સોળમી શતાબ્દીમાં અહીં મોટું મેદાન હતું. આ શહેર કલાકારીગરી માટે જાણીતું છે. અહીં ઝવેરાત પણ સારું બને છે. અહીં ઔરંગઝેબનું પણ એક ચિત્ર છે. તે સિંહાસન પર બેઠો છે અને માથા ઉપર સૂર્ય ચમકે છે. અથવા કોઈ હીરો ચમકે છે. 130 નાની નાની આકૃતિઓ છે જે સોના-ચાંદીમાંથી બનાવી છે. જર્મનો એવું માને છે કે 18મી સદીમાં ભારત વિશ્વમાં સૌથી સમૃદ્ધ હતું. અહીં જે હીરા આવ્યા હતા તે બધા ભારતથી આવ્યા હતા. અહીં એક એવું સ્ટેચ્યૂ મૂક્યું છે કે જેનું મોઢું કોઈ સ્ત્રીનું છે અને શરીર સિંહનું છે. માઈથોલૉજી બધે જ હોય છે. અહીં એક અદ્ભુત પેઇન્ટિંગ છે જે દિલ્હી—ઔરંગઝેબના દરબારને બતાવતું છે. ગજબનું પેઇન્ટિંગ છે. પહેલાં અહીં કિલ્લાની દીવાલ હતી તેનો એક ભાગ છે. અહીં તોપો ગોઠવાતી. જેથી શત્રુને દૂરથી જ રોકી શકે. નીચે ભોંયરું છે. તેમાં સૈનિકો બંદૂકોથી ગોળીબાર કરતા. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે અહીં ઘણુંબધું તોડી નાખ્યું હતું. અહીંના પથ્થરોમાં મેંગેનીઝ અને લોઢાનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી પથ્થરો કાળા પડી જાય છે.

હવે અમે એક એવું ચર્ચ જોઈ રહ્યાં છીએ જે વિશ્વયુદ્ધ વખતે પૂરું નષ્ટ થઈ ગયું હતું. પણ હવે તેનું ફરીથી નિર્માણ કરાયું છે. મિત્રરાષ્ટ્રોએ જર્મની ઉપર બદલો લેવાની ભાવનાથી અહીં બૉમ્બ ફેંક્યા હતા જેથી ઘણુંબધું નષ્ટ થઈ ગયું હતું. અહીં ઘણાંબધાં ભવ્ય ભવનો હતાં જેમાંથી માત્ર 27 જ બચ્યાં છે. અત્યારે તો ખ્યાલ પણ ન આવે કે અહીં ભીષણ બૉમ્બવર્ષા થઈ હતી. બધું જ નવું કરી દેવાયું છે. કમ્યુનિસ્ટોના સમયમાં આનું નવીનીકરણ શક્ય જ ન હતું. પણ એમણે બધા અવશેષો સાચવી રાખ્યા હતા તે માટે જર્મન પ્રજા આભાર માને છે. તેમના ગયા પછી જર્મન પ્રજાએ આ પુનર્નિર્માણ કર્યું છે. હા, 1962માં કમ્યુનિસ્ટોએ આને મૅમોરિયલ તરીકે સ્વીકાર્યું હતું. જેથી કોઈ પણ વ્યક્તિ અહીંથી એક પણ પથ્થર ઉપાડી શકે નહિ. આ પ્રોટેસ્ટંટ ચર્ચ 1783માં બનાવાયું હતું. તે હતું તેવું જ ફરીથી તેના જ પથ્થરોમાંથી ઊભું કરાયું છે.

ડ્રેસડન નગર ખરેખર જોવા જેવું નગર છે. તેનાં અનેક ચર્ચોમાં એક પ્રોટેસ્ટંટ ચર્ચ પણ છે. તેની આગળ બહુ મોટો વિશાળ ચૉક છે. ચૉકમાં અનેક પ્રતિમાઓ મૂકવામાં આવી છે. જે એકથી એક ચઢે તેવી છે. પણ આ બધામાં મારું ધ્યાન ખેંચ્યું માર્ટિન લ્યુથરની ઊભી પ્રતિમાએ. કાંસામાંથી બનાવેલી આ ભવ્ય પ્રતિમા જોતા જ રહી જાઓ તેવી બનાવી છે. પાદરી જેવાં વસ્ત્રો પહેરીને હાથમાં બાઇબલનો મોટો ગ્રંથ રાખીને, છાતી કાઢીને ઊંચા માથે તે કાંઈક જોઈ રહી છે. જરા વાતને સમજીએ.

જ્યારે યુરોપમાં રોમન કૅથલિક ધર્મનું એકછત્ર સામ્રાજ્ય હતું ત્યારે તેમાં કેટલાંક ઘોર અનિષ્ટો પેસી ગયાં હતાં, એક કુદરતી નિયમ છે કે જે લાંબું જીવે તે વૃદ્ધ થાય, જેની પાસે સત્તા હોય અને કોઈનું નિયંત્રણ ન હોય તો તેમાં સડો આવે જ. આ નિયમ માત્ર ધર્મો માટે જ

નથી, બધી વસ્તુઓ અને સંસ્થાઓ માટે પણ છે. કૅથલિક ધર્મમાં પણ આવું થયું હતું. સર્વોચ્ચ સ્થાને બિરાજેલા પોપ જે ધારે તે કરી શકતા. તે ધારે તેને ગાદીએ બેસાડે અને ધારે તેને ગાદીએથી ઉઠાડી પણ મૂકે. કોઈ પ્રતિદ્વંદ્વી ન હોવાથી ધર્મગુરુઓએ ભારે શોષણ શરૂ કરેલું. સ્વર્ગે જવાના પરવાના કાઢી આપતા, જે મૃતકની કબરમાં માથા નીચે મૂકવામાં આવતા. પરવાના કઢાવવાના પૈસા આપવા પડતા. જેવા પૈસા તેવું સ્થાન સ્વર્ગમાં અપાતું. આવી બધી અનેક શોષણખોરી ચાલતી. પ્રજાની શ્રદ્ધાનો ભયંકર દુરુપયોગ થતો રહેતો. તેવા સમયે આ માર્ટિન લ્યૂથર થયા હતા અને ભારતમાં જેમ દયાનંદ સરસ્વતીએ પાખંડી લોકો સામે સિંહનાદ કર્યો હતો તથા ધર્મમાં ભારે સુધારો કર્યો હતો તેમ માર્ટિને પણ ભારે ક્રાન્તિ કરી હતી. તેમણે બાઇબલનો સ્વીકાર કર્યો. (જેમ દયાનંદજીએ વેદોનો સ્વીકાર કર્યો.) પણ તેનાં અર્થઘટન બદલ્યાં. તેમણે પોપની સત્તાને પડકાર આપ્યો. પોપ ભગવાન નથી. સામાન્ય માણસ જેવા માણસ જ છે. મૃત્યુ પછી સ્વર્ગનો પરવાનો આપવાનો કોઈને અધિકાર નથી વગેરે. ભારતમાં ધર્મસુધારક થવું અને યુરોપમાં ધર્મસુધારક થવું એ તદ્દન અલગ વાત છે. યુરોપની પ્રજા હિંસક અને ક્રૂર છે. ધર્મની બાબતમાં તે અસહિષ્ણુ છે. કેટલાય બ્રૂનોને જીવતા બાળી મૂક્યા હતા. ભારતમાં આવું ન હતું. માર્ટિનના પ્રત્યે ધર્મસત્તા ઊકળી ઊઠી, તેને પકડીને મારી નાખવાની તૈયારી ચાલતી હતી, માર્ટિનને ગંધ આવી ગઈ તે ઇંગ્લૅન્ડ ભાગી ગયા. ઇંગ્લૅન્ડ પ્રથમથી જ બધાનું શરણસ્થાન રહ્યું છે. કાર્લમાર્ક્સ પણ ઇંગ્લૅન્ડ ભાગી ગયેલા. ઇંગ્લૅન્ડમાં રહીને તેમણે ધર્મસુધારણાની ઝુંબેશ ચલાવી જેને પ્રોટેસ્ટંટ રૂપ અપાયું. ખ્રિસ્તી ધર્મ બે ભાગમાં વિભાજિત થઈ ગયો. પોપ અને પાદરી—નન્સો વગેરે કૅથલિકમાં રહ્યાં. બાઇબલ—જિસસ પણ ખરાં. જ્યારે સામા પક્ષે બાઇબલ રહ્યું. જિસસ રહ્યા પણ પોપ ન રહ્યા. પાદરીઓ અને નન્સોને કુંવારાં રહેવું અનિવાર્ય નહિ. આ બધાં લગ્ન કરીને પણ ધર્મનું કાર્ય કરી શકે છે. સ્વર્ગે જવા કોઈનો પરવાનો લેવો જરૂરી નથી. તમે પોતે જ તમારાં કર્મોથી સ્વર્ગે જઈ શકો છો.

સૌ પહેલાં બ્રિટન રોમન કૅથલિક પકડમાંથી છૂટ્યું. તેણે પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ સ્વીકાર્યો. અને તેનું વડુંમથક આર્ચબિશપ ઓફ કેન્ટરબરીમાં સ્થાપ્યું. અમેરિકામાં પણ પ્રોટેસ્ટંટ ધારા વધી. એકાદ કેનેડી સિવાયના બધા પ્રમુખો પ્રોટેસ્ટંટમાંથી થયા. આ રીતે એક મહાન ક્રાન્તિ કરનાર અને સામાન્ય પ્રજાને ધર્મશોષણથી મુક્ત કરનાર માર્ટિન લ્યૂથરની ભવ્ય પ્રતિમા અહીં ચૉકમાં મૂકેલી જોઈને આનંદ થયો. તેમણે પોતાની જાતને ભગવાન, ભગવાનનો અવતાર, દેવદૂત કે ભગવાનનો દીકરો જાહેર ન કર્યો. સામાન્ય માણસ જ રહ્યા. આપણે ત્યાં હોત તો ભગવાન થઈને મંદિરમાં પૂજાતા હોત અને તેમનાં સંતાનો પણ પવિત્ર વંશનાં હોવાના કારણે ભક્તોના પૈસે તાગડધિન્ના કરતાં હોત. માર્ટિનની મૂર્તિ ચૉકમાં મૂકવાથી તેમની મહત્તા જરાય ઓછી થતી નથી ઊલટાની વધે છે. જો આવા સુધારકો ન થાય તો પ્રત્યેક ધર્મ, ખાબોચિયા જેવો થઈને ગંધાઈ ઊઠે. દયાનંદ સરસ્વતીની આવી ભવ્ય પ્રતિમા ક્યાંય મુકાઈ હોય તેવું મેં જોયું નથી. તેઓ મૂર્તિપૂજાના વિરોધી હતા. પણ તે ઈશ્વરની મૂર્તિના. માણસની મૂર્તિ તો થઈ શકે. ગાંધી નહેરુની પ્રતિમાઓ હોય તો દયાનંદજીની પ્રતિમા કેમ ન હોય? જે તે લોકોએ વિચારવું જોઈએ. સ્મારકથી સ્મૃતિ રહેતી હોય છે. જેણે સ્મારકો ન બનાવ્યાં તેની સ્મૃતિ પણ લુપ્ત થઈ ગઈ.

આ રાજાઓની રખાતોને રહેવાનું ભવન છે. તેને હરમ કહેવાય છે. ફારસીમાં હરમ અને સંસ્કૃતમાં 'હર્મ્ય' કહેવાય છે. અમે બહાર નીકળ્યાં. દરવાજાની બહાર ચળકતાં કપડાં અને ચળકતો રંગ શરીર પર લગાડીને ત્રણ માણસો બેઠા છે. આગળ ડબલામાં લોકો પૈપૈસો નાખે છે. અને ફોટા પડાવે છે. કપિરાજે પણ પૈસા નાખ્યા અને ફોટો પડાવ્યો. બહારની દીવાલો પર એમ્બોસ કરેલા મોટાં મોટાં ચિત્રો દોરેલાં છે. તે તે સમયના રાજા-મહારાજાઓની સવારી બતાવાઈ છે. કલાકૃતિઓ ગજબની છે. તે સમયે કોઈ સ્ત્રી રાજગાદી ઉપર બેસી શકતી નહિ. આ બધાં ચિત્રો 100 વર્ષ જૂનાં છે. તે સમયે મોટા ભાગના રાજાઓ દાઢી રાખતા. ફરી પાછો એક ચળકતાં કપડાં અને ચળકતો કલર કરેલો માણસ ઊભો છે. હાથમાં તલવાર છે અને બિલકુલ પૂતળાની માફક ઊભો છે. થોડી થોડી વારે તે તલવારના પટા રમે છે. પછી પાછો સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. નેપોલિયને આ ભાગ જર્મની પર સાત વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. 1806થી 1813 સુધી તેની સત્તા હતી. પછી નેપોલિયનની પડતી આવી અને આ ભાગ ફરી સ્વતંત્ર થઈ ગયો.

અહીં રથ પર ગ્રીકદેવી મૂકવામાં આવી છે. તે દારૂની દેવી છે. તેની પાસે જ એક દેવનું પૂતળું છે, જે પુત્રોત્પત્તિનો દેવ છે. અર્થાત્ જેને પુત્ર ન થતા હોય તેને પુત્ર આપે છે. આ બધાં ગ્રીક દેવ-દેવીઓ છે. અહીં ચૉકમાં ચાર દીપડા પર રાણી બેઠી છે. અર્થાત્ તેનો રથ ખેંચે છે. દીપડો પૌરુષનું પ્રતીક મનાય છે. આવતી કાલે અહીં ભવ્ય ઓપેરા થવાનું છે. ચાઈનાથી કલાકારો આવ્યા છે. સેંકડો ખુરશીઓ લગાવી દીધી છે.

અહીં વારનર નામનો બહુ મોટો સંગીતકાર થયો હતો તેણે ઘણી નવી રાગ-રાગિણીઓ બનાવી હતી. બધાંનાં નામો લખ્યાં છે. જુદા જુદા કલાકારો, સ્થપતિઓ, સંગીતકારો વગેરેને અહીં સ્થાન અપાયું છે.

ખ્રિસ્તીધર્મમાં જેટલું મહત્ત્વ ઈસુનું છે તેટલું જ મધર મેરીનું પણ છે. મેરીને અહીં મેડોના કહેવાય છે. રશિયનો અહીંથી ઘણી કલાકૃતિઓ લઈ ગયા હતા. જર્મનીમાં ત્રણ શહેરો એવાં છે જ્યાં કલાકૃતિઓનો બહુ મોટો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છેઃ 1. બર્લિન, 2. મ્યુનિચ અને 3. ડ્રેસડન.

અમે એક બહુ મોટા ખુલ્લા મેદાનમાં આવ્યાં છીએ. અહીં રાજાના સમયમાં બધી રમતો થતી. રાજારાણી પરિવાર વગેરે પેલી જગ્યાએ બેસીને રમતો જોતાં. અહીં ઘણા ગ્રીક દેવ-દેવીઓનાં સ્ટેચ્યૂ છે. આ બધાંનો નાશ કરાયો હતો, પણ ફરીથી નવું કરાયું છે.

અમારી જર્મન ગાઈડને સાથિયા (સ્વસ્તિક)નો અર્થ સમજાવ્યો. જે તેને બહુ ગમ્યો. તે આયુર્વેદને વધુ માને છે. તે પ્રમાણે આહાર ગોઠવે છે. તેને બુદ્ધમાં વધુ રસ છે. અમારી સાથે એક વૈદ્યરાજ પણ છે. તેમણે આયુર્વેદ વિશે ચર્ચા કરી. આ કિલ્લાના નવનિર્માણ પાછળ 220 મિલિયન યુરો વપરાય છે. અને પેલું દેવળ 130 મિલિયન યુરોમાં નવનિર્માણ પામ્યું છે.

બધું જોઈને અમે ફરી પાછાં બસ પર આવી ગયાં. હવે અમારે બર્લિન જવાનું છે.

અમે બધાં બર્લિન તરફ દોડી રહ્યાં છીએ. બન્ને તરફ પવનચક્કીઓ ચાલી રહી છે. વારંવાર પવનચક્કીઓનાં ફાર્મ આવે છે. લ્યો ત્યારે બર્લિન પહોંચી ગયાં. હોટલ અમારી-માં ઉતારો છે. અહીં તો રસોડા સાથેનું પૂરી સગવડ સાથેનું એપાર્ટમેન્ટ છે. સૌથી વધુ સગવડવાળી આ જગ્યા લાગી.

રિશીએ કહ્યું કે અહીં સાવ નજીક જ રેસ્ટોરાં છે. એટલે અમે તો બધાં પગપાળા જ નીકળી પડ્યાં. સાંજ પડી છે એટલે દુકાનો તો બંધ છે. ચાલી ચાલીને થાક્યાં. લગભગ બે કિલોમીટરે રેસ્ટોરાં આવ્યું. મુખ્ય રોડ ઉપરથી એક વરરાજાની જાન નીકળી. બધા જ હૉર્ન વગાડે છે. આવા સમયે જ આ લોકો સામૂહિક હૉર્ન વગાડતા હોય છે. કબીર રેસ્ટોરાંમાં દાળભાત વગેરે સારું હતું. વળતાં ટૅક્સી કરી લીધી. ટૅક્સીમાં પણ સેટેલાઈટનો સંબંધ હોવાથી રસ્તો આપોઆપ દેખાયા કરે છે. કોઈને કલ્પના પણ ન આવે કે બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગયેલું આ બર્લિન હશે! ક્યાંય કશી નિશાની જોવા ન મળે. રાત્રે સૂઈ ગયાં.

10-7-08

*

માર્ટિન લ્યુથર

માર્ટિન લ્યુથરના સંક્ષિપ્ત જીવનને જાણવું ઉપયોગી થશે. તેમનો જન્મ જર્મનીમાં ઈ.સ. 1483માં થયો હતો અને મૃત્યુ 1546માં થયું હતું. પોતાના સુધારાવાદી અને ક્રાન્તિકારી વિચારો દ્વારા તેમણે કૅથલિક ધર્મના પૂરા માળખાને હચમચાવી મૂક્યું હતું. જે લાંબું જીવે તે જરૂર વૃદ્ધ થાય, જે વૃદ્ધ થાય તેમાં અનેક રોગોની વિકૃતિઓ પણ આવે. પંદરમી શતાબ્દીમાં કૅથલિક ધર્મમાં અનેક વિકૃતિઓ આવેલી જેથી પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાની જગ્યાએ તે શોષણ કરતો થઈ ગયો હતો. વિકૃતિઓ દૂર કરીને તેની પુનઃ નવી આવૃત્તિ કરવાની તાતી જરૂર હતી. આ કામ માર્ટિન લ્યુથરે કર્યું. તેમણે યુરોપનો માર્ગ જ બદલી નાખ્યો. કારણ કે ધર્મ પ્રજાનું ઘડતર કરે છે. સારું કે ખોટું ઘડતર જ પ્રજાને પરિણામો આપે છે.

ધર્મમાં બે વસ્તુઓની સર્વોચ્ચ મહત્તા હોય છે. 1. ધર્મગ્રંથ અને 2. ધર્મગુરુ. પશ્ચિમમાં ફેલાયેલા ધર્મનું ધર્મપુસ્તક બાઇબલ હતું. અને સર્વોચ્ચ ધર્મગુરુ પોપ હતા. કાળે કરીને જેમ બધા સંપ્રદાયોમાં થાય છે તેમ કૅથલિક ધર્મમાં પણ ધર્મગ્રંથ કરતાં પણ ધર્મગુરુનું મહત્ત્વ સર્વોચ્ચ થઈ ગયું. પોપની સત્તા અને શક્તિ ઘણાં વધી ગયાં. તેમણે કેટલાક એવા રિવાજો પ્રચલિત કર્યા જેની સામે માર્ટિને બંડ પોકાર્યું. જેમ ભારતમાં સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ કહ્યું કે ધર્મશાસ્ત્રોમાં માત્ર વેદો જ પ્રમાણભૂત માન્ય છે. બીજાં પુરાણો વગેરે ત્યજી દેવાં જોઈએ. આવી જ રીતે માર્ટિને પણ કહ્યું કે માત્ર બાઇબલ જ જીવન માટે પર્યાપ્ત છે. વચ્ચે કોઈ પોપની જરૂર જ નથી. ત્યારે મોક્ષ માટે પોપ અને તેમના પ્રતિનિધિઓ મોક્ષ માટેના ભલામણપત્રો વેચતા હતા. અર્થાત્ જેને મોક્ષ જોઈતો હોય તે તેમનો ભલામણપત્ર ખરીદીને સાથે રાખે તો જ તેમને મોક્ષ મળે. લોકો—ગરીબો પણ આવાં મોક્ષ માટેનાં ભલામણપત્રો ખરીદતાં અને મૃતકની કબરમાં મૂકતાં જેથી

મૃતાત્માને મોક્ષ મળે. તે પણ જેવા પૈસા તેવો મોક્ષ મળે. માર્ટિને આ રિવાજની વિરુદ્ધમાં બંડ પોકાર્યું અને કહ્યું કે બાઇબલનું અને ઈસુનું શરણું જ મોક્ષ માટે પર્યાપ્ત છે. કોઈની ચિઠ્ઠી કે ભલામણની કોઈ જરૂર નથી. આ પડકારથી મોક્ષનાં વેચાણપત્ર ખરીદનારા ઘટી ગયા.

1521માં ભરાયેલી સભામાં રોમના પાંચમા સમ્રાટ ચાર્લ્સ સામે પડકાર ફેંક્યો તેથી તેમનો ધર્મમાંથી બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો. અને તેમને બળવાખોર જાહેર કરાયા. બુદ્ધે જેમ લોકભાષામાં ઉપદેશ આપીને સામાન્ય લોકો સુધી વાત પહોંચાડી હતી તેમ માર્ટિને પણ ત્યારે લોકભાષામાં બાઇબલનો અનુવાદ કરી ઘર ઘર સુધી બાઇબલને પહોંચતું કર્યું. તેથી સામાન્ય માણસો પણ ધર્મગ્રંથને સમજતા થયા. જેથી ધર્મગુરુઓની શાસ્ત્ર પરની પકડ ઘટી ગઈ. તે પછી તો ઇંગ્લૅન્ડના રાજાએ બાઇબલનું ભાષાન્તર અંગ્રેજીમાં કરાવ્યું જેનો પ્રભાવ લોકો પર બહુ મોટો પડ્યો. પ્રાર્થનામાં નવાં નવાં ભજનો સ્વીકારાયાં. પહેલાં લોકો કર્મ એ પાપ છે (વર્ક ઇઝ સીન) તેવું માનતા હતા. માર્ટિને કહ્યું કે ના, ના, કર્મ એ જ સાચી પ્રાર્થના છે. (વર્ક ઇઝ વર્શિપ) જેમ ગીતામાં કહ્યું છે તેમ તેમણે કર્મને સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ આપ્યું. લોકો કર્મઠ બનવા લાગ્યા. અને ઝડપી વિકાસ થવા લાગ્યો.

તે સમયે તે યહૂદીઓના કટ્ટર વિરોધી હતા. તેમણે યહૂદીઓ વિરુદ્ધ એટલા જલદ વિચારો રાખેલા કે હિટલરના નાઝીઓએ તેનો ભરપૂર ઉપયોગ કરીને યહૂદીઓનું નિકંદન કાઢવાનું શરૂ કરેલું. ઈશુને શૂળી ઉપર ચઢાવનારા યહૂદીઓ જ હતા તેમ માનીને તેઓ યહૂદીવિરોધી થઈ ગયા હશે.

લ્યુથરનું જીવન સત્યની શોધમાં લાગેલું રહેતું. તેમણે પિતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વકીલ થવા પ્રયત્ન કર્યો પણ સફળ ન રહ્યા. તેમનું મન આવી બાબતોમાં લાગતું નહિ. એક પછી એક ઘણા વિષયો બદલ્યા પણ ક્યાંય કશો સંતોષ ન થયો. છેવટમાં તે ધર્મશાસ્ત્રો તરફ વળ્યા અને સાધુ થયા. પણ સત્યની સતત શોધના કારણે તેમને ઘણું અસ્વીકાર્ય લાગ્યું.

તેમણે ઘણા સમય સુધી પાપોની ક્ષમાયાચનામાં સમય વ્યતીત કર્યો. જેમ બધા ખ્રિસ્તી સાધુઓ કરતા હોય છે પણ અંતે તેમને એ વ્યર્થ લાગ્યું. "હું પાપી છું. હું પાપી છું મને માફ કરો." એવું બોલ બોલ કરવાથી કાંઈ વળતું નથી. તેમણે તેવી પ્રાર્થના બંધ કરી દીધી. આપણે ત્યાં પણ ખાસ કરીને ભક્તિમાર્ગમાં વારંવાર પોતાને અધમ પાપી માનીને પ્રભુને કરગરવાની પ્રાર્થના આવે છે. આમ કરવાથી માણસમાં નમ્રતા દીનતા અને નિરહંકારીપણું આવે છે. પણ સાથે સાથે હીનતા પણ આવે છે.

તે સમયમાં ઘણી યાત્રાઓ થતી (જેમ આપણે પણ પગપાળા યાત્રાઓ કરીએ છીએ) તેમાં પણ તેમને કશી સાર્થકતા ન લાગી તેથી બંધ કરી.

માર્ટિને ડૉક્ટરની પરીક્ષા પાસ કરીને યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસર થયા. જીવનભર તેઓ પ્રોફેસર રહ્યા.

તે સમયમાં સેન્ટ પીટરનું ભવ્ય ચર્ચ બંધાતું હતું. પોપે લોકોને મન મૂકીને દાન કરવાનું જણાવ્યું હતું. માર્ટિને પોપનો વિરોધ કરતાં જણાવ્યું હતું કે તમારી પાસે અઢળક ધન છે. તેનાથી ચર્ચ બાંધોને. શા માટે ગરીબો પાસેથી ધન એકઠું કરો છો? માર્ટિને પોતાનો વિરોધપત્ર વીટનબર્ગમાં આવેલા ચર્ચના બારણા પર ચોંટાડ્યો હતો. માત્ર બે જ અઠવાડિયાંમાં આ વિરોધપત્ર પૂરા જર્મનીમાં પ્રચલિત થઈ ગયો. અને બે મહિનામાં તો પૂરા યુરોપમાં પ્રચલિત થઈ ગયો. હાહાકાર થઈ ગયો. આજ સુધી પોપનો આવો ખુલ્લંખુલ્લો વિરોધ કરનારો કોઈ નીકળ્યો ન હતો.

જેમજેમ માર્ટિને બાઇબલનો અભ્યાસ કર્યો તેમ તેમ તેમને સમજાયું કે બાઇબલના જે અર્થો કૅથલિકોએ કર્યા છે તે બરાબર નથી. લગભગ પ્રત્યેક ધર્મશાસ્ત્રનો દુરુપયોગ તેના સ્થાપિત હિતવાળા શાસ્ત્રીઓ કરતા જ રહ્યા છે. માર્ટિનના સુધારક વિચારો ઝડપથી ફેલાવા લાગ્યા. પોપ ગભરાયા. તેમણે જાહેર કર્યું કે આ તો કોઈ દારૂડિયાનો માત્ર બકવાસ જ છે. નશો ઊતર્યા પછી તેને પસ્તાવો થશે. પણ માર્ટિનનો પ્રચાર વધતો ગયો તેથી પોપે અંતે તેને ખુલાસો કરવા રોમ બોલાવ્યા. જર્મનીના રાજાએ પોપને સમજાવ્યા કે માર્ટિન સાથે વધુ કલહ કરવો ઠીક નથી. પણ પોપ માન્યા નહિ. તેમણે માર્ટિનનો પૂર્ણ બહિષ્કાર કરવાનું ફરમાન કર્યું. માર્ટિને આ ફરમાનની હોળી કરી બાળી નાખ્યું. ધર્મસભાએ તેને ધર્મદ્રોહી જાહેર કર્યો. જેનો દંડ થતો હતો—જીવતો બાળવાનો. તેના સાહિત્ય ઉપર પ્રતિબંધ મુકાયો. તેની ધરપકડ કરવાનો હુકમ થયો. જર્મનીના રાજા ફ્રેડરિક ત્રીજાએ તેનું અપહરણ કરાવીને કિલ્લામાં છુપાવી દીધા. જેથી ધરપકડથી તે બચી ગયા. કિલ્લામાં રહીને તેમણે બાઇબલનો અનુવાદ ગ્રીક ભાષામાંથી જર્મન ભાષામાં કર્યો. ફરીથી વિરોધપત્રો લખી-લખીને તેમણે પાપમાફીપત્રોને વેચવાનો ધંધો બંધ કરાવ્યો. આ સિવાય તે સમયમાં નરનારીઓ ચર્ચમાં જઈને પાદરીઓ પાસે પોતે કરેલાં પાપોનો

સ્વીકાર કરવાની પ્રથા હતી તે બંધ કરાવી. આવી સ્વીકૃતિ કોઈ વ્યક્તિ પાસે નહિ પણ પરમેશ્વર પાસે સીધી જ કરવાની હોવી જોઈએ તેવું માર્ટિને જણાવ્યું. પૂર્વે જણાવ્યું તેમ એક ચર્ચમાંથી બાર સાધ્વીઓને ભગાડીને તેમાંથી કેથરિન નામની સાધ્વી સાથે તેમણે લગ્ન કરી લીધાં, તેમની દેખાદેખી બીજા પણ કેટલાક પાદરીઓએ લગ્ન કરી લીધાં. નવા થનારા પાદરીઓને બાઇબલના સોગંદ ખાઈને આજીવન બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું બંધ કરાવ્યું. આવી રીતે મૂળ બાઇબલના આધારને માન્ય રાખીને ઘણા સુધારા કર્યા. આજે પણ પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મના નામે તેમનો ધર્મ વિશ્વભરમાં પ્રચલિત થઈ રહ્યો છે.

15-2-1546ના રોજ તેમને છાતીમાં દુખાવો ઊપડ્યો. ઘણી સારવાર કરી પણ તેઓ બચી ન શક્યા અને પરમતત્ત્વમાં વિલીન થઈ ગયા. કિલ્લાના ચર્ચમાં તેમની સમાધિ રચાઈ, જે આજે પણ સ્મારકરૂપમાં છે.

*

14. બર્લિન-ભ્રમણ

અમે બર્લિનમાં છીએ. બર્લિનની વસ્તી 33 લાખની છે. અહીં વર્ષમાં માત્ર 50 દિવસ જ સૂર્ય દેખાય છે. બાકીના સમયમાં વાદળાં છવાયેલાં રહે છે. લોકો સૂર્ય માટે—સનબાથ માટે ગાંડા ગાંડા થઈ જતા હોય છે. બર્લિનનો વિસ્તાર 880 ચો. કિ.મી. છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી પૂર્વ અને પશ્ચિમ એમ બે ભાગમાં બર્લિનને વિભાજિત કરાયું હતું. થોડા જ સમયમાં બન્ને બર્લિનોની આર્થિક તથા રાજકીય સ્થિતિમાં ઘણો ફરક થઈ ગયો. જેથી પૂર્વ બર્લિનવાસીઓ, પશ્ચિમ બર્લિન તરફ ભાગવા માંડ્યા હતા. તેમને રોકવા માટે પૂર્વ બર્લિનવાળાએ બે વાર મોટી દીવાલ બનાવી હતી. પહેલી વાર કાંટાવાળા તારની તથા બીજી વાર સિમેન્ટ-કોંક્રીટની. આ દીવાલના કારણે પૂર્વ તરફની પ્રજાને બહુ કષ્ટો પડ્યાં હતાં.

આ શારલોટન કિલ્લો છે. રાજાની રાણીના નામ ઉપરથી આ કિલ્લાનું નામ શારલોટન પડાયું છે. તે રાણી સાત ભાષાઓ જાણતી હતી. અને બહુ કુશળ વ્યક્તિ હતી. તે પિયાનો પણ વગાડી શકતી હતી. આ કિલ્લો 500 મીટર લાંબો છે. આ બર્લિનની સ્ટ્રીટો છે. સુંદર ઘરોની આગળ નાનો સરખો બગીચો હોય જ, થોડે જ દૂર એકાદ રેસ્ટોરાં હોય. અત્યારે અહીંનો બહુ મોટો સળગતો પ્રશ્ન પાર્કિંગનો છે. એટલી બધી ગાડીઓ થઈ ગઈ છે કે ક્યાં ઊભી રાખવી તે જ મોટો પ્રશ્ન થઈ ગયો છે. સમૃદ્ધિના પણ ઘણા પ્રશ્નો હોય છે. ભારતમાં પણ આવા પ્રશ્નો ક્યાં નથી? હા, આપણે ત્યાં ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં ગાડી ઊભી રાખી દેવાથી ખાસ વાંધો આવતો નથી. કોઈ ટિકિટ આપતું નથી. કદાચ કોઈ આપવા જ માગે તો તેનો ટૂંકો ઉપાય પણ છે જ.

44x28 કિ.મી.માં બર્લિન વસેલું છે. ઘણી વાર તો આ સ્ટ્રીટ પાર કરવામાં બે કલાક લાગી જાય છે. આ કારણે અહીં વ્યક્તિગત વાહનો કરતાં લોકલ વાહનો વધુ વપરાય છે. લોકલ વાહનો (ભૂમિટ્રેન—બસો—ટ્રેનો—ટ્રામો વગેરે)ની ઘણી સારી વ્યવસ્થા છે. નદીમાં પણ આવન-જાવન થાય છે. બર્લિનની ત્રીજા ભાગની જમીન ઉપર સરોવરો અને જંગલો છે. અહીં લગભગ પ્રત્યેક ઘરમાં એકાદ કૂતરો જરૂર હોય છે. બર્લિનમાં એટલાં બધાં વૃક્ષો છે કે જો પ્રત્યેક વૃક્ષને સાથેસાથે ગોઠવવામાં આવે તો 75 માઈલની લંબાઈ થાય. પેલો જે સ્તંભ દેખાય છે તે વિજયસ્તંભ છે. એની પાછળ બર્લિનની પ્રસિદ્ધ દીવાલ છે. અહીં દુકાનો સવારે 10થી રાતના આઠ વાગ્યા સુધી ખુલ્લી રહે છે. બર્લિનના લોકોને લાંબાં લાંબાં નામો ગમતાં નથી. તેઓ લાંબાં નામોને ટૂંકાં કરી નાખે છે, જેમકે ‘એલેકઝાંડર’ને ‘એલેક’ બોલે છે. આ સારી વાત કહેવાય. બહુ લાંબાં નામો ખોટી મોટાઈનું જ પ્રદર્શન કહેવાય. બર્લિનમાં મકાનોનું સૌથી વધુ ભાડું લેવાય છે. હા, પ્રથમ નંબર ફ્રૅંકફર્ટનો આવે. અહીંના મોટા ભાગના રાજાઓનાં નામ વિલિયમ, ફ્રેડરિક કે પછી વિલિયમ ફ્રેડરિક હોય છે. આ બધી દુકાનો ઘણી મોંઘી હોય છે. ધનવાનો જ અહીં ખરીદી માટે આવે છે. અહીં માત્ર ઊંચી ક્વોલિટીનો જ માલ મળે છે. મોંઘી વસ્તુ દુકાનમાં હોય કે આપણા શરીર પર હોય કશો જ ફરક પડતો નથી. આપણે માની લેવાનું કે તે આપણા શરીર પર જ છે. મોટા ભાગે બહુ કીમતી વસ્તુઓ પહેરવા માટે નથી હોતી પણ બતાવવા માટે હોય છે. પ્રદર્શન માટે. આ જુઓ, આ વિલિયમ ચર્ચ છે. બર્લિન પર જે બૉમ્બવર્ષા થઈ હતી, તેમાં બધું ભાંગીને—બળીને ખાખ થઈ ગયું હતું. બધું સુધારી દેવાયું પણ આ ચર્ચને જેવું ને તેવું રાખવામાં આવ્યું છે. નમૂના ખાતર. આજે પણ તેને ભંગારરૂપમાં જોઈ શકાય છે. અહીં એક એવા ચાર સ્તંભો છે જે એકબીજામાં ભળેલા છે. તે બર્લિનના ચાર ભાગોનું પ્રતીક છે. બર્લિન ચાર ભાગોમાં વહેંચાયેલું હતું. 1. રશિયા, 2. અમેરિકા, 3. બ્રિટન અને 4. ફ્રાંસ. હવે બધુ એક છે. થાંભલા વાંકાચૂકા છે. અમે બર્લિન જોતાં જોતાં અહીંની પ્રસિદ્ધ દીવાલ જોવા પહોંચી ગયાં છીએ. 1961માં આ દીવાલ કમ્યુનિસ્ટોએ બનાવી હતી. સાથે સાથે બીજી બે દીવાલો બની હતી. અર્થાત્ આવ-જા કરવા માટે બે દીવાલો કૂદવી પડે. વચ્ચેની જમીન માનવરહિત હતી. પશ્ચિમ બર્લિન તરફની દીવાલ પર લોકોએ જાતજાતનું લખ્યું છે તથા ચિતરામણ કર્યું છે. કારણ કે આ તરફ સ્વતંત્રતા હતી. પૂર્વ તરફ આવું કરનારને જેલમાં નાખી દેવાતો તેથી તે તરફ આવું લખાણ નથી. 150 કિ.મી. સુધી આ દીવાલ શહેરના બે ભાગ કરતી હતી, પૂર્વી બર્લિનમાંથી પશ્ચિમ બર્લિન તરફ લોકો ભાગતા હતા તેમને રોકવા માટે આ દીવાલ બનાવી હતી. આ બાજુ પેલો બાગ છે તેને ‘ટીઅર ગાર્ડન’ કહેવાય છે. અર્થાત્ રડવાનો બગીચો. દુઃખિયારાં માણસોને રડવા માટે પણ એક સ્થળ હોવું જોઈએ. અહીં આવું સ્થળ બનાવાયું છે. રડતા માણસને જોઈને બીજા રડતા માણસને આશ્વાસન મળે છે કે ચાલો હું એકલો નથી. મારા જેવો બીજો પણ છે. દુઃખનું સૌથી મોટું

આશ્વાસન બીજાનું દુઃખ બનતું હોય છે. પહેલાં અહીં બધા શ્રીમંતો રહેતા, પણ હવે બધા રાજદૂતો રહે છે. આ ભારતીય દૂતાલય છે. ત્રણ સિંહોનું સિમ્બૉલ દેખાય છે. અમે સૌએ તાળીઓ વગાડીને હર્ષ વ્યક્ત કર્યો.

આ સ્ટીફનબર્ગનું સ્મારક છે. જેણે હિટલરની હત્યા કરવા તેના બંકર પર બૉમ્બ નાખ્યો હતો, બૉમ્બ નિષ્ફળ ગયો અને જર્મન પાઈલોટને પકડીને મારી નખાયો હતો. અહીં જ થોડે દૂર ગૅસચૅમ્બર છે. જ્યાં અનેક લોકોને ગૅસમાં રિબાવીને મારી નાખવામાં આવ્યાં હતાં.

અંતે અમે દીવાલ આગળ પહોંચી ગયાં, હવે તો દીવાલ રહી નથી. પણ આ તરફનો સ્તંભ પશ્ચિમની દીવાલનો હતો અને પેલો ભાગ કમ્યુનિસ્ટોનો હતો. હવે કાંઈ રહ્યું નથી. વચ્ચે 'નોમેન્સ' જગ્યા છે.

અમે એક એવું કબ્રસ્તાન જોઈ રહ્યાં છીએ જ્યાં યહૂદીઓને દફનાવવામાં આવ્યા હતા. કબરો બધી લંબચોરસ અને ઘણી મોટી-નાની છે. જે પરિવારમાં ઘણાં માણસો હતાં તેમની કબર મોટી છે. ઓછાં માણસોવાળી નાની કબર છે. ચાલવાનો રસ્તો ભુલભુલામણી જેવો છે. આ પાર્લમેન્ટ ભવન છે. અત્યારે અહીં બધા M.P. બેસે છે. 600 સભ્યો ચૂંટાય છે. પહેલાં વેસ્ટજર્મનીની રાજધાની બોનમાં હતી પણ હવે ફરી પાછી અહીં જૂની જગ્યાએ આવી ગઈ છે. હવે પૂરું જર્મની એક છે. ભવન ભવ્ય અને સુંદર છે. તોપણ દિલ્હી જેવું તો નહિ જ. આને ચૉક તો છે જ નહિ. આ બધાં ભવનો નવાં થયાં છે. 1989માં દીવાલ તોડી પાડી અને જર્મની એક થઈ ગયું તે પછી નવનિર્માણ શરૂ થઈ ગયું. અત્યારે એક સિમ્બૉલ તરીકે નવો દરવાજો બંધાયો છે જે આપણને બતાવે છે કે અહીં દીવાલ હતી અને બે ભાગ હતા. દરવાજા પર ચાર ઘોડાના રથમાં એક દેવી વિક્ટરી બેઠી છે. નીચે બે પોલીસ છે. એક અમેરિકાનું પ્રતીક અને બીજું રશિયાનું પ્રતીક છે.

એવું કહેવાય છે કે હિટલર 1933માં ચૂંટણીમાં વિજયી થયો. તેણે પહેલું કામ પાર્લમેન્ટને બાળી નાખવાનું કર્યું. તે માનતો હતો કે લોકશાહીની પદ્ધતિથી રાષ્ટ્રના સળગતા અને જટિલ પ્રશ્નો ઉકેલી શકાતા નથી. તેથી પાર્લમેન્ટનો નાશ કરવો જરૂરી છે. હિટલર એવો અધિનાયક હતો કે તે ઇચ્છે તે જ થતું. ફરી તેણે એક એવો કાયદો પસાર કર્યો કે યુનિવર્સિટીના બધા પ્રોફેસરોને રાજની ટીકા કરતા બંધ કરી દીધા. એટલું જ નહિ તેણે મે 1933માં બધાં પુસ્તકોને બાળી મૂક્યાં. જેમ નાલંદાની ભવ્ય લાઇબ્રેરીનો નાશ કરતાં મહમદ બખ્ત્યારે કહ્યું હતું કે આ બધાં શૈતાનિક પુસ્તકો છે જે લોકોને ગુમરાહ કરે છે. લોકોને સાચો રાહ બતાવનારું માત્ર એક જ ખુદાઈ પુસ્તક છે. તેના સિવાય બધાં પુસ્તકોનો નાશ થવો જોઈએ. આવી જ ધારણા હિટલરની પણ હતી. જો ક્રાન્તિને સ્થાયી અને વ્યાપક રૂપ આપવું હોય તો તેને પહેલાં વૈચારિક જામો પહેરાવવો જોઈએ. તે પહેરાવવાનું કામ હિટલરે કર્યું. બધાં પુસ્તકોને બાળીને તેની રાખને વિદ્યાર્થીઓ પાસે ચોક્ખી કરાવી. 1865માં એક ભવિષ્યવેત્તાએ કહેલું કે જે કોઈ આ પુસ્તકોને બાળી શકશે તે પૂરી માનવજાતને બાળી મૂકશે. હિટલરનું માનવું હતું કે જુદા જુદા વિચારો ધરાવતી પ્રજા એક ન થઈ શકે અને બળવાન ન થઈ શકે. માટે વિચારોનું મૂળ એવાં પુસ્તકોનો જ નાશ કરી નાખવો. લોકોના વિચારો બીબાંઢાળ અને મારા જેવા જ હોવા જોઈએ. વિચારોની માફક જ તેણે ઘણી જાતિઓને પણ રાષ્ટ્ર માટે અનિચ્છનીય બનાવી હતી. બસ એક જ જાતિ અને તે માત્ર આર્યજાતિ જ રહેવી જોઈએ. બાકીની બધીને સમાપ્ત કરી દેવી જરૂરી છે. તે વખતે મોટા મોટા લેખકો યહૂદીઓ હતા. પુસ્તકો બાળવાનો યહૂદીઓ વિરોધ કરતા તેથી હિટલર તેમને પોતાના શત્રુ માનવા લાગ્યો હતો. હિટલરે વિદ્યાર્થીઓ માટે એવો કાયદો કર્યો કે તમે પાર્કમાં માત્ર બૅન્ચ પર જ બેસી રહો. પિરિયડ ભરવાનું કે વાંચવાનું બંધ કરો. યહૂદીઓને નોકરી ન મળે, કદાચ પહેલેથી હોય તો કાઢી મૂકવાના. યહૂદી વ્યાપારીના ત્યાંથી કશું ખરીદાય નહિ. યહૂદીઓ બસ-ટ્રામોમાં બેસી ન શકે. યહૂદીઓનાં બાળકોનો સ્કૂલપ્રવેશ રોકી દેવાયો. જેટલા નવા કાયદા બનાવાયા તે બધા યહૂદીઓની જિન્દગીને કષ્ટકર બનાવવા માટે કરાયા. અમે બધાં હોલોકોસ્ટ કબ્રસ્તાનો જોઈને પાછાં આવ્યાં. કટ્ટર જાતિવાદી કે કટ્ટર સંપ્રદાયવાદી જો શક્તિશાળી થઈ જાય તો કેટલો ભયંકર બની શકે છે તે આ જોઈને જણાય છે.

આ ભવ્ય પ્રતિમા મહાન રાજા ફ્રેડરિકની છે. ફ્રેડરિકે ઘણાં યુદ્ધો કર્યાં હતાં અને જર્મનીને વિશાળ બનાવ્યું હતું.

આ સ્થળને જુઓ. અહીં બધાં પુસ્તકોનો ઢગલો કરીને બાળી નાખવામાં આવેલાં હતાં. જેમ ગાંધીજીએ વિદેશી કાપડના ઢગલા બાળ્યા હતા તેમ હિટલરે પુસ્તકો બાળ્યાં હતાં. અમે સ્પ્રે નદીને પાર કરીને પેલી તરફ જઈ રહ્યાં છીએ. પેલો ટી.વી. ટાવર છે. જેની ઊંચાઈ 365 મીટર છે. વર્ષના 365 દિવસ હોય છે. એટલે એક દિવસનો એક મીટર ગણીને 365 મીટર ઊંચાઈ કરેલી છે. ટાવરના વચ્ચે ફરતી હૉટલ છે. જે કલાકમાં બે ચક્કર ફરે છે. બર્લિનમાં જમીનમાં પાણી ઉપર જ છે. એકાદ મીટર ખોદો એટલે પાણી આવી જાય. 1803માં ફ્રાંસથી

નેપોલિયન અહીં ચઢી આવ્યો હતો અને જર્મની કબજે કર્યું હતું. આ સ્ક્વેરને એલેકઝાન્ડર સ્ક્વેર કહેવાય છે. એલેક રશિયાનો ઝાર રાજા હતો અને તેણે નેપોલિયનને પાછો ખદેડ્યો હતો. આ ચોકમાં કમ્યુનિસ્ટો સૈનિકપરેડ યોજતા. કમ્યુનિસ્ટકાળમાં એવો નિયમ હતો કે જે લોકો કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના સભ્ય હોય તેમનાં છોકરાં કૉલેજમાં ભણી શકતાં હતાં, બીજા નહિ. અહીંના યહૂદીઓને પાસપોર્ટ આપ્યો ન હતો તેથી તેઓ ક્યાંય જઈ શકતા નહિ. 65 વર્ષથી મોટા લોકોને પણ પાસપોર્ટ મળતો નહિ, જેને પાસપોર્ટ મળતો તેઓ માત્ર કમ્યુનિસ્ટ દેશોમાં જ આવ-જા કરી શકતા હતા. બીજે ક્યાંય નહિ. તેથી લોકો બહુ દુઃખી હતા. પહેલાં પગાર બહુ જ થોડા હતા જ્યારે અત્યારે ઘણા વધારે પગાર છે. પહેલાં ટી.વી. 7000 માર્કમાં મળતું હતું અત્યારે 150 યુરોમાં મળે છે. (માર્ક અને યુરો બન્નેની કિંમત સરખા જેવી) જ્યારે અહીં કમ્યુનિસ્ટોનું શાસન હતું ત્યારે બધી ઑફિસોમાં ગુપ્ત રીતે માઈક્રોફોન ગોઠવી દેવાતાં હતાં જેથી તમારી વાતચીત ટેપ થઈ જતી. પછી દંડ થતો. ત્યારે પૂર્વ જર્મનીમાં 170000 માણસો હતા, તેમાં વૃદ્ધો અને બાળકો જ વધારે હતાં. યુવાનો ઘણા ઓછા હતા તેમાંથી પ્રત્યેક ચોથો માણસ ગુપ્તચર રહેતો. તમારી રજેરજની ગુપ્તચરી થતી હતી.

અમે ફરી પાછાં બર્લિનની દીવાલ આગળ આવ્યાં. પ્રથમ અહીં કાંટાવાળા તારની વાડ હતી. પછી ઈંટોની દીવાલ બની અને પછી સિમેન્ટ-કોંક્રીટની દીવાલ બની હતી. અમે બધાં બસની નીચે ઊતર્યાં. લોકોને જોવા અહીં થોડી નમૂનારૂપ દીવાલ રાખી મુકાઈ છે. આ દીવાલ એક જ રાતમાં બનાવી દેવાઈ હતી. દીવાલ બનાવવા કમ્યુનિસ્ટોએ સૈનિકોની એક રિંગ બનાવી દીધી હતી જેથી કોઈ નજીક ન આવી શકે. જ્યારે બે જર્મનીઓ હતી ત્યારે પશ્ચિમના જર્મનીના એક માર્ક બરાબર પૂર્વ જર્મનીના દશ માર્ક હતા. તેથી અર્થતંત્ર બહુ જ ખરાબ હતું. વસ્તુઓ મળતી નહિ અને જે મળતી તે બહુ જ મોંઘી મળતી. લોકોનાં ઘરો ખાલી રહેતાં અને બજાર પણ ખાલી રહેતાં. રાતોરાત દીવાલ થઈ જવાથી ઘણાં કુટુંબો વિભાજિત થઈ ગયાં. જે લોકો પૂર્વ કે પશ્ચિમમાં ગયેલાં તે ત્યાં જ રહી ગયાં. પાછાં ન આવી શક્યાં. ન પોતાનાં માતા-પિતા કે સગાંસ્નેહીઓને મળી શક્યાં. દીવાલ એટલી ઊંચી હતી કે તમે એકબીજાનું મોઢું પણ ન જોઈ શકો. ન અવાજ પણ સાંભળી શકો કારણ કે બે દીવાલો વચ્ચે એટલું બધું અંતર હતું. કમ્યુનિસ્ટો લાગણીહીન હતા. પૂરી દીવાલમાં થોડાક જ પોઈન્ટ એવા મૂક્યા હતા કે જ્યાં ચઢીને તમે હાથ હલાવીને સગાંવહાલાંને જયજય કરી શકો. તેથી વધારે નહિ. દીવાલ ચાર મીટર ઊંચી હતી. આવી તોતિંગ કોંક્રીટની દીવાલ હોવા છતાં પણ લોકો પૂર્વમાંથી કૂદીને પશ્ચિમ તરફ ભાગતા, આવું કરતાં રોકવા માટે જગ્યા જગ્યાએ ટાવર પર પોલીસ પહેરો રહેતો. દીવાલ કૂદતાં 270 માણસો માર્યા ગયા હતા અને નો-મેન્સ જગ્યામાં હજાર માણસો માર્યા ગયા હતા. કુલ 1270 માણસોએ પ્રાણની આહુતિ આ ગોઝારી દીવાલ પર આપી હતી. ઘાયલ થયેલા તો બીજા હજારો હતા. પશ્ચિમ બર્લિનમાં ત્રણ વિભાગો હતાઃ

એક તરફ ફ્રાંસ, મધ્યમાં બ્રિટન અને છેવાડે અમેરિકાનું શાસન હતું. જ્યારે પૂર્વ બર્લિનમાં માત્ર સોવિયેત રશિયા જ હતું. બીજું વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયા પછી આ ચાર ભાગની વહેંચણી અને શાસન બાબતમાં જે કરાર થયા હતા તેને રશિયાએ તોડી નાખ્યા. કારણ કે પશ્ચિમ બર્લિન ચારે તરફથી પૂર્વ જર્મનીથી ઘેરાયેલું—દ્વીપ જેવું હતું. જો તેનો પુરવઠો બંધ કરી દેવામાં આવે તો પશ્ચિમ બર્લિન તો ભૂખે જ મરી જાય. આવું વિચારીને રશિયાએ બધા રસ્તા બંધ કરી દીધા. જેથી અનાજ તો શું પાણી પણ ન મળે. તેથી મિત્રરાષ્ટ્રોએ ઘૂંટણાં ટેક્યા વિના બધી જ વસ્તુઓ મોટાં મોટાં તોતિંગ વિમાનોથી પૂરી પાડવા માંડી. 277000 ઉડાનો દ્વારા 15 લાખ ટન વસ્તુઓ મોકલવામાં આવી હતી. ત્યારે પશ્ચિમ બર્લિનમાં 15 લાખ માણસો રહેતાં હતાં. આ હવાઈ મદદ 11 મહિના સુધી પહોંચાડવામાં આવી હતી. પશ્ચિમની આ શક્તિને ખરેખર દાદ આપવી જોઈએ. અંતે રશિયા સમજ્યું ને ભૂમિમાર્ગો શરૂ કરી દીધા. અમે હવે એક ચોકમાં ઊભાં છીએ. અહીં ટ્રામ પણ ચાલે છે. જેનો અવાજ આવતો નથી તેથી પ્રતિવર્ષ પાંચ પ્રવાસીઓ ટ્રામની હડફેટે મરી જાય છે. આ દીવાલ બાંધવાનું એક કારણ માર્કની કિંમતમાં ઘણો તફાવત પણ હતો. 1-10નો ભેદ હતો. બન્ને ભાગનાં પગારધોરણમાં પણ 1-5નો ભેદ હતો. તેથી પૂર્વમાંથી પશ્ચિમમાં લોકોનો ધસારો રહેતો હતો. પૂર્વ જર્મની અને પૂર્વ બર્લિનમાં દુકાનો ખાલી રહેતી, કશું ખપતું નહિ તેથી પણ લોકો પશ્ચિમ બર્લિન તરફ દોટ મૂકતાં. બધો શિક્ષિતવર્ગ પશ્ચિમ તરફ ભાગવા માંડ્યો હતો તેથી તેમને રોકવા દીવાલ કરી દીધી. બન્ને ભાગોમાં જીવનસ્તરનું અંતર પણ ઘણું હતું. પૂર્વમાં ગરીબી જ ગરીબી હતી. જ્યારે પશ્ચિમમાં સમૃદ્ધિ હતી.

આ રેલવે સ્ટેશન છે. તેને બે માળ છે. ઉપરની ટ્રેનો એક તરફ અને નીચેની ટ્રેનો બીજી તરફ જાય છે. અહીં રાજદૂતાલયો પણ છે. બાજુમાં પાર્લમેન્ટનું ભવન છે. છેક ઉપર સુધી ફરતી સીડીઓ દ્વારા જઈ શકાય છે. આ બાજુ સ્પ્રે નદીમાં બોટો ચાલી રહી છે. સામે જ

વિજયસ્તંભ છે. છેક ઉપરના ભાગમાં એક દેવીનું પૂતળું છે. જેનું વજન ત્રણ ટન છે. બર્લિનમાં જંગલ પણ ઘણાં છે. જેથી વૃક્ષો જ વૃક્ષો દેખાય છે.

શ્રી ગોવિંદભાઈ અવારનવાર મોટી મોટી ચૉકલેટો લઈ આવે છે અને બધાંને વહેંચે છે. બીજા ભાઈઓ પણ કાંઈનું કાંઈ વહેંચતા રહે છે. એક જગ્યાએ દલાઈ લામાનું મોટું ચિત્ર મુકાયેલું છે. અને આ જુઓ અહીં હિટલરે પોતાની પ્રિયતમા સાથે આત્મહત્યા કરી હતી તે જગ્યા છે. લાખ્ખોની હત્યા કરનારો આ માણસ આ બંકરના અંદર રહીને શાસન ચલાવતો હતો. બંકર એટલું મજબૂત હતું કે ઉપર બૉમ્બવર્ષા થાય તોપણ કશી આંચ ન આવે. જ્યારે નાઝીઓ હારવા માંડ્યા અને પકડાવા માંડ્યા ત્યારે હિટલરને ખાતરી થઈ ગઈ કે હવે મર્યા સમજો. તેને જીવતો પકડવા મિત્રરાષ્ટ્રોની સેના ચારે તરફથી ભીંસ વધારી રહી હતી. ત્યારે પિસ્તોલની ગોળીથી પોતાને મારી નાખ્યો હતો. પછી પેટ્રોલથી શબને બાળી નાખવાની વ્યવસ્થા કરી હતી, જેથી શબનો દુરુપયોગ ન થાય. આ સ્થળ ઉપર કશું જ મૅમોરિયલ બનાવાયું નથી. અહીં પહેલાં રશિયન સૈનિકો પહોંચેલા. તેથી તેમનો કબજો થઈ ગયેલો.

આ મોટી યુનિવર્સિટી છે. અહીં દોઢ લાખ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. 1936માં અહીં ઑલિમ્પિક રમતો રમાઈ હતી. જર્મની બધી રમતોમાં ત્રીજા નંબરે આવ્યું હતું. હિટલરને આ પસંદ પડ્યું ન હતું. તે બધામાં પ્રથમ નંબર ચાહતો હતો. બર્લિન સમુદ્રના સ્તરથી 32 મીટર ઊંચું છે. તેનો બધો ભાગ સપાટ છે. ઊંચામાં ઊંચો ભાગ 132 મીટર છે. આ શ્રીમંતોનો મહોલ્લો છે. આ માર્ગ ઉપર મોટરસાઇકલોની રેસ થાય છે. અને આ માર્ગ પર ઓછામાં ઓછી 80 કિ.મી.ની ગતિથી ગાડી ચલાવવી પડે. તેથી ઓછી ગતિએ ચલાવો તો દંડ થાય. અહીં 350 કિ.મી.ની ગતિએ પણ ગાડી દોડાવી શકાય. દંડ ન થાય. હા, બે ગાડીઓ વચ્ચે 50 મીટર અંતર રાખવું જરૂરી હોય છે.

આ બાજુ વિશાળ સરોવર છે. તેમાં બોટિંગ કરી શકાય છે. આ સરોવરના કિનારે 1942માં હિટલરે સભા કરી હતી અને સર્વાનુમતે ઠરાવ્યું હતું કે યહૂદીઓનો નાશ કરી નાખવો. અને તે માટે ગૅસચૅમ્બરો બનાવવાં. પહેલાં બર્લિનને 22 જિલ્લાઓ હતા. પણ હવે 12 કરી નાખ્યા છે. અમે હન્ટિંગ કૅસલ જોવા જઈ રહ્યાં છીએ. આ પોસ્ટડેમ છે. તે પૂર્વ જર્મનીનો ભાગ હતો. 130000ની વસ્તી છે. અમે હવે બર્લિનથી બહાર છીએ. રાજા આઠ ઘોડાની બગીમાં બેસીને આ દરવાજે આવતો. અહીં એક જૂની પવનચક્કી છે જે બંધ છે. અહીં વાંસળી વગાડીને એક માણસ ભીખ માગી રહ્યો છે. અમે કિલ્લામાં પ્રવેશ્યાં. ફ્રેડરિક બીજાએ આ કિલ્લો બાંધ્યો હતો. તેણે મરતાં પહેલાં પોતાની કબર બાંધી હતી અને પછી કિલ્લો બાંધ્યો હતો. અહીં એક રાજમહેલ છે. જેને 12 ઓરડાઓ છે. આમાંનો કેટલોક ભાગ પોતાના માટે અને બાકીના ભાગનો મહેમાનોના માટે ઉપયોગ કરવામાં આવતો. આઠ ઘોડાની ગાડીમાં જ અહીં અવાતું કારણ કે કિલ્લો એટલો ઊંચો હતો. ફ્રેડરિકને ત્રણ મહેલો હતા. આ સૌથી નાનો મહેલ હતો. અહીં શાન્તિથી રહેવા માટે જ કિલ્લો બંધાવ્યો હતો. તેની તલવાર મ્યાન કરેલી છે. અર્થાત્ અહીં શાન્તિથી રહેવાનું છે. યુદ્ધ નથી કરવાનું. પ્રત્યેક અતિ ક્રિયાશીલ વ્યક્તિને પણ એક એવી જગ્યા જોઈએ જ્યાં શાન્તિથી રહી શકાય. આ મોટાં મોટાં દર્પણો જુઓ. વેનિસથી તે લવાયાં છે. વચ્ચે આલ્પ્સ પર્વત આવતો હોવાથી બહુ મોટો પીસ લાવી શકાય તેમ ન હતો તેથી ટુકડા કરીને લવાયા છે. પછી અહીં જોડી દેવાયો છે. અહીં ઘણા ગ્રીસનાં દેવ-દેવીઓનાં પૂતળાં પણ છે. આ જુઓ આ દારૂનો દેવ છે. આ દેવી ઍથેના અને તેનો પરિવાર છે. ઍથેના ડહાપણની દેવી છે. આ ફ્લોન સંગીતનો દેવ છે. આ ભરવાડનું પૂતળું છે. તે ઢોરાં ચરાવતો હતો. ફ્રેડરિકને પુસ્તકોનો બહુ જ શોખ હતો. આ તેનું પુસ્તકાલય છે. અહીં ઢગલાબંધ પુસ્તકો છે. ફ્રેડરિક બીજો ટાલફન પરિવારમાં 12મી શતાબ્દીમાં થયો હતો. આપણે તેના ખાનગી ઓરડામાં આવ્યાં છીએ. તેનાં ખુરશી-ટેબલ છે. તેનો છોકરો બહુ ખાઉધરો હતો, તે ખાતાં ખાતાં જ સૂઈ જતો અને જાગે ત્યારે ફરીથી ખાતો. તે બહુ જ જાડો હતો. તેણે કદી પણ કોઈ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો ન હતો. જ્યારે ફ્રેડરિક બીજાએ ઘણાં યુદ્ધોમાં ભાગ લીધો હતો. ત્યારે સરેરાશ આયુષ્ય 35 વર્ષનું હતું પણ આ ખાઉધરો જાડો રાજકુમાર 73 વર્ષ જીવ્યો હતો. એટલે ઓછું ખાવાથી લાંબું જિવાય છે તે વાત અહીં સાચી ઠરતી નથી. હું આને કંચનમાર્ગ કહું છું.

ફ્રેડરિક રાજાને કૂતરા બહુ વહાલા હતા. કૂતરાઓ અહીં સ્વચ્છંદી રીતે રહેતા. બધું ખોતરતા, બગાડતા, પણ કોઈ રોકી કરી ન શકતા. ફ્રેડરિકના મૃત્યુ પછી બધું નવું કરવું પડ્યું હતું. ફ્રેડરિક વાંસળી પણ વગાડતો. તે વાંસળી અહીં પડી છે. તાનસેનના જેવો એક સંગીતનો ઉસ્તાદ પણ તેણે રાખ્યો હતો. લોકો પણ તેને જુદી જુદી વાંસળીઓ ભેટ આપતા. તે સમયે લોકો હોકો પીતા. આ ઓરડો હોકો પીવા માટે છે. આ વિનસ દેવીનું પૂતળું છે. તે પ્રેમની દેવી કહેવાય છે. ફ્રેડરિકને પણ યુવતીઓ બહુ પસંદ હતી. મોટા ભાગે વધુ યુદ્ધો કરનારા

કે રાજશાસન ચલાવનારા વધુ પડતા કામી હોય છે. આ ઍપોલો દેવ છે, જે સંગીતનો દેવ છે. ફ્રેડરિકને સંગીત અને પ્રેમ બન્ને ગમતાં હતાં. તેને ખગોળશાસ્ત્રમાં પણ રસ હતો. અમે ક્યાંય ટૉઇલેટ ન જોયું. તેથી તે વખતે લોકો ખુલ્લામાં ટૉઇલેટ જતા હશે એવું માનવું રહ્યું. ફ્રેડરિકને લાંબું જીવવું હતું તેથી વોલ્ટેર નામના વૈદ્યને લઈ આવ્યો હતો. તેણે રાજાને વિટામિન-સી ખૂબ ખવડાવ્યાં. તે લાંબું તો જીવ્યો પણ તેને સંતાન થયું નહિ.

અમે કિલ્લો જોઈને ફરી પાછા બર્લિન જઈ રહ્યા છીએ. સાંજે બધાં જમવા ગયાં પણ હું ન ગયો. મારે જમવું ન હતું. પણ બાદશાહે ખીચડી અને બે શાક બનાવ્યાં હતાં તે જમાડ્યાં. અહીં રસોડાની પણ વ્યવસ્થા છે. રાત્રે ખૂબ સત્સંગ કર્યો.

આ પ્રકરણ પૂરું કરતાં પહેલાં બર્લિન સંબંધી થોડી વિશેષ માહિતી જાણવી હિતકારી હશે, તે આ પ્રમાણે છેઃ

બર્લિન વિશે વિશેષ માહિતી

ઈ.સ. 1701માં બર્લિનને રાજા ફ્રેડરિક પહેલાએ પ્રશિયાની રાજધાની બનાવી હતી.

1713માં રાજા ફ્રેડરિક વિલિયમ પહેલાએ મહાન સેના બનાવી.

1740થી 1786 સુધી ફ્રેડરિક બીજાએ રાજ કર્યું. આ રાજા મહાન થયો.

1788માં ત્રણ રાજાઓ થયા. વ્હિલહેમ પ્રથમ અને ફ્રેડરિક ત્રીજો એક જ વર્ષમાં મરી ગયા. ત્રીજો રાજા વ્હીલહેમ બીજો 1918 સુધી રાજ કરતો રહ્યો.

1914-1918 પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ થયું.

1933માં હિટલરનો ઉદય થયો. તે જર્મનીનો ચાન્સેલર થયો.

1936માં જર્મનીમાં ઑલિમ્પિકા રમતો થઈ.

1939-1945 બીજું વિશ્વયુદ્ધ થયું.

1948-1949 11 મહિના સુધી પશ્ચિમ બર્લિનને હવાઈમાર્ગે પુરવઠો પહોંચાડ્યો.

1949 બન્ને જર્મનીઓનું વિભાજન અને શાસન સ્થપાયું.

1961માં બર્લિનની દીવાલ બનાવવામાં આવી. આ દીવાલ 28 વર્ષ સુધી રહી.

1989માં આ દીવાલ તોડી પડાઈ.

1990માં બન્ને જર્મનીઓ પાછાં એક થઈ ગયાં.

બર્લિન પાસે એક લાલ રંગના ટાઉન હૉલનું ભવ્ય ભવન છે. જેનો વચ્ચોવચ્ચ આવેલો ટાવર ઇમારતને ભવ્ય બનાવે છે. આ જૂની ઇમારત 1969માં બંધાઈ હતી. 1990માં તેનું ફરીથી નવીનીકરણ થયું છે. ઇમારત અત્યંત ભવ્ય છે.

બર્લિન પાસે એક ઊંચો ટી.વી. ટાવર છે. જેને એલેકઝાંડર ટી.વી. ટાવર કહેવાય છે. તેની ઊંચાઈ 365 મીટર (1198 ફૂટ) છે. તેમાં 207 મીટર ઉપર ફરતું કાફે છે. જ્યાં પ્રવાસીઓ પૂરા બર્લિનને જોવાનો આનંદ લઈ શકે છે.

બર્લિનની પાસે બર્લિન ડોમ કેથીડ્રલ નામની અતિભવ્ય ઇમારત છે. 1894થી 1905માં સમ્રાટ કૈસરના સમયમાં આ ઇમારત બંધાઈ હતી. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં તેને ડેમેજ કરાઈ હતી પણ ફરીથી તેને હતી તેવી જ બનાવી પ્રવાસીઓ માટે ખુલ્લી મુકાઈ છે.

બર્લિનમાં રાજા ફ્રેડરિક બીજાનું ઘોડા પર સવાર એવું એક અતિ ભવ્ય સ્ટેચ્યૂ છે. તેને જોતા જ રહી જાઓ તેવી કલા છે, તેની પીઠિકા પણ ભવ્ય છે. આ રાજાએ ઘણાં યુદ્ધો કર્યાં હતાં. અને જીત્યાં હતાં. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં આ સ્ટેચ્યૂ બૉમ્બના દ્વારા ખંડિત થયું હતું. 1990માં ફરીથી સ્થાપિત કરાયું હતું. બન્ને જર્મનીના એકીકરણની સહી અહીં કરાઈ હતી.

20000 પુસ્તકો હિટલરે બાળી મુકાવ્યાં હતાં તે સ્મારક સાદું પણ પ્રેરણાદાયી છે.

યહૂદીઓએ દુનિયાની કોઈ પણ પ્રજા કરતાં વધારે જુલમ સહન કર્યા છે. એકલા બર્લિનમાંથી જ 55000 યહૂદીઓ હાંકી કાઢી મૂક્યા હતા. જે ગૅસચૅમ્બરમાં મોકલી દેવાયા હશે. તેમની યાદમાં ચીંથરેહાલ 13 યહૂદી સ્ત્રી-બાળકોનું સ્મારક કહે છે કે—

“Never Forget Prevent War Preserve Peace”

વાંચીને—જોઈને હૃદય ભરાઈ આવે.

બર્લિનમાં એક સિનેગૉગ ખરેખર અદ્ભુત છે. 1859થી 1866માં આ સિનેગૉગ બંધાયો હતો. વોરમાં ખંડિત થઈ ગયેલા સિનેગૉગનું 1995માં ફરી નવસર્જન કરાયું.

પશ્ચિમ બર્લિનમાં મિત્ર રાષ્ટ્રોએ હવાઈ પુરવઠો પૂરો પાડવા માટે ત્રણ મોટાં હવાઈમથકો બાંધેલાં.

બન્ને બર્લિન વચ્ચે 43.1 કિ.મી. આંતરિક દીવાલ અને બીજી 111.9 કિ.મી. એમ કુલ 155 કિ.મી.ની દીવાલ બંધાઈ હતી. જે 13 ફૂટ જેટલી ઊંચી હતી. ત્યારે પૂર્વ બર્લિનમાં 13 લાખ અને પશ્ચિમ બર્લિનમાં 21 લાખ માણસો રહેતાં હતાં.

બર્લિનમાં એક ભવ્ય હૉલ બંધાઈ રહ્યો છે. તેના ડોમની ઊંચાઈ 320 મીટર (1050 ફૂટ) છે. જેમાં 180000 માણસો સમાઈ શકે છે.

જર્મનીને એક અને વિસ્તૃત કરનાર બિસ્માર્કનું સ્ટેચ્યૂ પણ સુંદર છે. આપણે સરદાર સાહેબને બિસ્માર્કની ઉપમા આપીએ છીએ.

અહીં 70 મીટર ઊંચો વિક્ટરી ટાવર પણ છે. તેના ઉપર વિજયની દેવીનું સ્ટેચ્યૂ પણ છે. તે નવ મીટર ઊંચી પ્રતિમા છે. અને તેના બૂટની લંબાઈ 92 છે. 1864થી 1871માં જે યુદ્ધ થયેલું તેની યાદમાં આ ટાવર છે. વિજયની દેવીનું વજન 37 ટન કહેવાય છે. આ ટાવરનું નીચેનું ફાઉન્ડેશન ખરેખર વિશાળ અને અદ્ભુત છે.

14-7-08

*

15. હેમબર્ગ

અમે બર્લિનથી વિદાય થઈ રહ્યાં છીએ અને અહીંથી 270 કિ.મી. દૂર જર્મનીના છેક ઉત્તરના બંદર હેમબર્ગ જઈ રહ્યાં છીએ. આજે વરસાદ નથી પણ વાદળો છે. રસ્તા સરસ છે. બન્ને તરફ ઊંચી ઊંચી પાળો છે. તેના પર વૃક્ષો છે, ચારે તરફ લીલુંછમ છે. કોણ કહેશે કે આ ભૂમિ બૉમ્બમારાથી ધણધણી ઊઠી હતી? લોકો બધું ભૂલી ગયાં છે. પૂરા મનથી અમનચમન કરી રહ્યાં છે. ચારે તરફ જ્યાં જુઓ ત્યાં પવનચક્કીઓ દેખાય છે. કેટલો બધો પાવર ઉત્પન્ન થતો હશે? પવનચક્કીઓની પણ જુદી જુદી ડિઝાઈનો દેખાય છે. આ બધી બે પાંખડાવાળી છે. ગતિ વધારે છે. આપણે આ દિશામાં હજી પા-પા પગલી જ ભરી રહ્યા છીએ. લ્યો ત્યારે, અમે હેમબર્ગ પહોંચી ગયાં. હજી તો બપોરનો સવા જ વાગ્યો છે. બેસ્ટ વેસ્ટર્નમાં ઊતર્યાં છીએ.

અમારી બસની સફાઈ વગર કહ્યે જીતુભાઈ, તિરુપતિ, નવીનભાઈ, પ્રવીણભાઈ, મીનાબહેન, પીયૂષ વગેરેએ મળીને એકદમ ચોખ્ખી કરી દીધી છે. શ્રી ગોવિંદભાઈએ બધાંનો આભાર માન્યો. અમારી ગાઈડ કેથરિના આવી ગઈ છે. ગાઈડ વધુ પડતી હસમુખી છે. હસ હસ જ કરે છે. કેથરિના હમણાં જ રાજસ્થાનના પૅલેસો જોઈને આવી છે અને પ્રભાવિત થઈ છે.

હેમબર્ગ રાજ્યનું વડું મથક છે. પૂરા દેશનું નહિ. અહીંની વસ્તી 18 લાખની છે. અમે સિટી સૅન્ટરમાં છીએ. આ બધાં શોપિંગ સૅન્ટર છે. આ નગર બહુ જ મોંઘું છે. પણ સાંસ્કૃતિક રીતે સારું છે. નગરમાં સરોવરો ઘણાં છે. આ રહ્યું, જોઈ લ્યો. અને આ બીજું સરોવર માણસ-નિર્મિત છે. અહીં ત્રણ નદીઓ નજીક હોવાથી બધાંને પાણી મળી રહે છે. અને બીજું આ જમણી તરફ પણ સરોવર છે. અહીં કુલ 2470 પુલો આવેલા છે. આટલા પુલો બીજે ક્યાંય જોવા નહિ મળે. પેલી યુનિવર્સિટી છે. તેમાં સિત્તેર હજાર વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. અહીંનું શિક્ષણ વખણાય છે. અહીં ગાયોનાં પૂતળાં ઘણાં મૂકેલાં છે. આ રાજમહેલ છે. ખરેખર તો એ શ્રીમંત માણસનો પ્રાસાદ છે. પણ રાજમહેલ જેવો લાગે છે. નગર ઘણું મોંઘું હોવાથી સામાન્ય લોકો 15 કિ.મી. દૂર રહે છે. આ જુઓ, આ બગીચો કૂતરાઓ માટેનો છે. અહીંના લોકો બહુ જ કૂતરાપ્રેમી છે. પણ સરકારે કૂતરા પાળવા પર ટૅક્સ નાખેલો છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી જર્મનીના જે ભાગ થયા તેમાં અહીં હેમબર્ગ પર બ્રિટનનો કબજો હતો. આ આઈસ્ટાર નદી છે. આ શ્રીમંતોની સ્ટ્રીટ છે. હવે ઘણા શ્રીમંતો થયા છે. અહીં પણ પાર્કિંગનો પ્રશ્ન ઘણો મોટો છે. તેથી માત્ર બે જ માણસો બેસી શકે તેવી કારો ઘણી જોવા મળે છે. આ નગરની સ્થાપના 9મી શતાબ્દીમાં થઈ હતી. પહેલાં અહીં કિલ્લો હતો પણ હવે નથી. અહીંથી સ્કેન્ડેનેવિયાના દેશો નજીક પડે છે.

1842માં આ નગરને ભયંકર આગ લાગેલી જેમાં ઘણાં મકાનો બળીને ખાખ થઈ ગયાં હતાં. 1942માં આ શહેર ઉપર ભીષણ બૉમ્બવર્ષા કરવામાં આવી હતી. ફરીથી 1943માં પણ ભયંકર બૉમ્બવર્ષા કરાઈ હતી. આ રીતે હેમબર્ગને ઘણું નુકસાન થયું હતું. 55 હજાર માણસો એમાં માર્યાં ગયાં હતાં.

હેમબર્ગ આંતરરાષ્ટ્રીય નગર છે. અહીં ઘણા દેશોના લોકો રહે છે. એટલે અહીં 10 વર્ષની ઉંમરથી જ બાળકો અંગ્રેજી ભણે છે. અહીં ઘણા મુસ્લિમો પણ રહે છે. આ જુઓ, સામે જ મસ્જિદ દેખાય છે. અહીં કુલ 46 મસ્જિદો છે. અહીં ભારતીયો પણ ઘણા વસે છે. ચર્ચોની સંખ્યા 300 છે. બૌદ્ધ મંદિર પણ છે. આમ તો અહીં વરસાદ ચાલુ જ રહે છે, પણ આ વર્ષે દુષ્કાળ જેવું છે. એટલે વરસાદ નથી. આ સરોવર શિયાળામાં બરફ થઈને થીજી જાય છે. પરંતુ વાતાવરણ બદલાવાથી હવે થીજતું નથી. જ્યારે બરફ થઈ જતું ત્યારે આ કિનારેથી પેલા કિનારા સુધી ચાલતાં જઈ શકાતું. પર્યાવરણ બદલાઈ ગયું છે. આ શહેરમાં 104 દેશોના રાજદૂતોની ઉપકચેરીઓ છે. અહીં વિશ્વનું મોટું બંદરગાહ છે. માલની આવક-જાવક ઘણી થાય છે. અહીં 16% વસ્તી વિદેશીઓની છે. સરોવરની ચારે તરફ લોક પગપાળા ફરી રહ્યા છે. સાઇકલો માટે અલગ જ ટ્રેક છે. સાઇકલો ગતિમાં દોડી રહી છે. પગપાળા પણ ઝડપથી ફરી રહ્યા છે. આરોગ્ય માટે સૌથી ઉત્તમ વ્યાયામ ઝડપથી ચાલવું તે છે. જે ચાલે છે તેનું આયુષ્ય વધે છે. અહીં મુસ્લિમોની કુલ સંખ્યા 147000 છે. વિશ્વભરમાં મુસ્લિમો પ્રત્યે ઘૃણાનું વાતાવરણ હોવા છતાં અહીં સૌ હળીમળીને રહે છે. આ તળાવમાં 120 પ્રકારનાં હંસ પક્ષીઓ રહે છે. શિયાળામાં તે બધાં મરી ન જાય તે માટે તેમને ગરમ જગ્યાએ લઈ જવાય છે. પ્રાણીઓ પર દયા કરનારા અહીં પણ છે. આ શોપિંગ સૅન્ટર છે. એટલે ઘણા માણસોની હરફર દેખાય છે. ગામડાંઓમાંથી પણ લોકો ખરીદવા આવે છે. કેથરિનાનું કહેવું છે કે હું દરરોજ શોપિંગ કરું છું

પણ મારું શોપિંગ વિન્ડો શોપિંગ હોય છે. વિન્ડોશોપિંગ એટલે માત્ર વસ્તુઓને જોવી અને ભાવ વાંચવા. બસ આટલું જ કરવાનું. આમાં કાંઈ પૈસા ન ખર્ચવા પડે. ઘણા લોકો વસ્તુઓ જોઈને જ આનંદ માની લેતા હોય છે. સ્ટોરમાં જનારા બધા ગ્રાહક નથી હોતા. ઘણા તો માત્ર દર્શક જ હોય છે. જેમ મેળામાં આવેલાં મોટા ભાગનાં માણસો માત્ર માણસો જોવા જ આવ્યાં હોય છે. એટલે તો કેટલાંક લોકો વધુ પડતાં સજીધજીને આવતાં હોય છે.

આ સામે જુઓ, આ છઠ્ઠી વાર બાંધેલો સિટી હૉલ છે. જેમાં 600 ઉપરના ઓરડા છે. બકિંગહામ પૅલેસ કરતાં પણ તેની સંખ્યા વધારે છે. આ વિધાનસભાનું ભવન છે. 160 સભ્યો બેસે છે. આ દેશમાં કુલ 16 રાજ્યો છે. એટલે કે 16 વિધાનસભાઓ છે. એક લોકસભા છે. પેલી મોટી બારીઓમાં જે જે મોટાં મોટાં પૂતળાં દેખાય છે, તે અહીંના રાજા-મહારાજાઓનાં છે. આ પૂતળાંઓને ઠીક કરવામાં જ એક એકની પાછળ ચાલીસ-ચાલીસ હજાર યુરો વપરાયા છે. બૉમ્બવર્ષામાં બધું ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગયું હતું. પૂતળાં પણ નવાં બનાવ્યાં છે. આ સુંદર ચર્ચ છે. તે ટેકરા પર બાંધ્યું છે. તેને સેન્ટ માઈકલ ચર્ચ કહે છે. તે પ્રોટેસ્ટંટ ચર્ચ છે. ચર્ચની પાછળના ભાગમાં વિધવા સ્ત્રીઓ માટે બનાવેલાં મકાનો છે.

હેમબર્ગમાં પ્રાચીનકાળમાં એક સારી પ્રથા હતી. આ મોટું બંદર હોવાથી વિશ્વભરના વ્યાપારીઓ અહીં રહેતા. તેમના મૃત્યુ પછી તેમની વિધવાઓની દુર્દશા ન થાય તે માટે મોટા ભાગના લોકો અહીં તેમના માટે વિશેષ પ્રકારનાં મકાનો બંધાવતા જેથી તેઓ અહીં આવીને રહી શકતી, તેમની સુરક્ષા અને યોગ-ક્ષેમની વ્યવસ્થા અહીં થતી. વિધવાઓને સમાજનો હલકો વર્ગ શાંતિથી રહેવા દેતો નથી તેથી આવી વ્યવસ્થા થઈ હતી. આ જૂનાં ઘરોમાં ધુમાડો કાઢનારી ચીમનીઓ વાંકીચૂકી છે. આવી ચીમનીઓ અહીં જ જોવા મળી.

અમે સેન્ટ માઈકલ ચર્ચમાં ગયાં. માથું ખુલ્લું રાખવું પડે છે. ચર્ચ અતિશય ભવ્ય છે. 2500 સીટો છે. ઉત્તરી જર્મનીમાં આ સૌથી મોટું પ્રોટેસ્ટંટ ચર્ચ છે. બેસવાની બધી પાટલીઓ મોંઘા સાગના લાકડામાંથી બનાવવામાં આવી છે. પુષ્કળ સાગ વપરાયો છે. આવા કારીગરો પણ હવે મળવા દુર્લભ છે. આ વિભાગ સેનેટરો માટે છે. અને આ વિભાગ સામાન્ય પ્રજા માટે છે. મસ્જિદોની માફક અહીં સૌ એકસરખા નથી. વી.આઈ.પી.નો આ વિભાગ છે. આવતીકાલથી આ ચર્ચ સંપૂર્ણ બંધ કરી દેવાશે. કારણ કે હવે તેનું પુનર્નિર્માણ કરવાનું છે. આ બધું ખસેડાઈ દેવાશે. પાદરીને ઊભા રહેવાની જગ્યા એવી રીતે બનાવી છે કે ત્રણે તરફના દર્શકો જોઈ શકે છે.

1943માં જ્યારે જર્મની પર ભયંકર બૉમ્બવર્ષા થતી હતી ત્યારે આ ચર્ચ બચી ગયું હતું. તોપણ તેનો થોડોક ભાગ તો નષ્ટ થયો જ હતો. જ્યારે બૉમ્બવર્ષા થતી ત્યારે આજુબાજુનાં લોકો અહીં આશ્રય માટે આવી જતાં તે વખતે કેટલીક પ્રસૂતિઓ પણ અહીં થઈ હતી. આમ તો આ વ્યાપારીઓનું શહેર છે. તે પણ લાંબી ઉંમરનાં ઘણાં માણસો અહીં વસે છે. અત્યારે 89 વર્ષનું એક હયાત દંપતી છે. તે જહાજોનાં માલિક છે. તેમની ઓફર હતી કે આ ચર્ચના નવનિર્માણનો જે ખર્ચ થશે તે પેલું દંપતી આપશે. જે કમાણી વ્યાપારમાં થાય છે તે બીજે ક્યાંય નથી. અને વ્યાપારીઓ ધાર્મિક રીતે ઉદાર પણ હોય છે. જો તેમને માનવતાવાદી ધર્મ મળ્યો હોય તો તેમની ઉદારતાનો લાભ સામાન્ય પ્રજાને મળે છે. પણ જો તેઓ માત્ર સાંપ્રદાયિક ઉદાર હોય તો પોતાના સંપ્રદાય સુધી જ સીમિત રહી જાય છે. એક બીજું ઉદાર દંપતી ઇચ્છે છે કે તેમનો પૈસો યુનિવર્સિટીમાં વપરાય. કેથરિનાનું કહેવું છે કે આ વ્યાપારીઓ ન હોત તો આમાંનું કશું ન થયું હોત. સામ્યવાદીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ અને વ્યાપારીઓ પ્રત્યે ઘૃણા ફેલાવે છે. તેઓ શોષણખોર હોય છે તેવું કહે છે. પણ કેથરિના વાસ્તવવાદી છે. આ ચર્ચ 132 મીટર ઊંચું છે. તેમાં પુષ્કળ લાકડું વપરાયું છે. ચર્ચોમાં એક સારી વાત એ છે કે બૂટ-ચંપલ પહેરીને બધે ફરી શકો છો. ચર્ચ પવિત્ર છે પણ બૂટ અપવિત્ર નથી. પશ્ચિમની જીવનપદ્ધતિમાં ક્યાંય બૂટ કાઢવાની જરૂર રહેતી નથી તેથી બૂટ ચોરાવાનો ભય રહેતો નથી. આ સારી વાત છે. ચારેતરફ જૂનાં મકાનો છે. વિધવાઓનાં મકાનો પણ છે. પ્રાચીનકાળમાં આપણી માફક અહીં પણ વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરતી નહિ. આપણે કોઈ વિધવા મહોલ્લો બનાવ્યો સાંભળ્યો નથી. આ મકાન 1670માં બંધાવેલું સૌથી જૂનું મકાન છે. હવે અત્યારે અહીં કોઈ રહેતું નથી. જે વ્યાપારીઓએ પોતાની વિધવાઓ માટે આ મકાનો બનાવેલાં તે બધા દુકાનોમાં જ રહેતા. એટલે તેમના મૃત્યુ પછી વિધવાને રહેવા માટે મકાન રહેતું નહિ. તેથી બંધાવવું પડેલું.

આ ચર્ચના ઉપર ચઢવું હોય તો 450 પગથિયાં છે. લિફ્ટ પણ છે. લિફ્ટ છેક ઉપર લઈ જતી નથી. વચ્ચે જ ઉતારી મૂકે છે. અહીં ઘણાં પ્રવાસીઓ આવેલાં છે. હેમબર્ગનું બંદર 74 ચો.કિ.મી.માં ફેલાયેલું છે. બહુ મોટું બંદર છે. અહીં ગુજરી પણ ભરાય છે. પણ તે સાંજે ભરાય છે. પેલું મોટું મકાન બૉમ્બવર્ષા વખતે રક્ષણ માટે બંધાયેલું છે. અહીં પણ રિક્ષા જેવી સાઇકલો છે. આ બંદર નદી પરનું છે. બંદર

પર 55 જેટીઓ છે. અમે બસમાં બંદર જોઈ રહ્યાં છીએ. પૂરા બંદર પર ફરવામાં એક કલાક લાગે છે. અહીં જહાજોનું સમારકામ પણ થાય છે. મોટાં મોટાં જહાજો સમારકામ માટે પડ્યાં છે. પેલી બાજુ કન્ટેનર વિભાગ છે. હજારો કન્ટેનરો પડ્યાં છે. આ નદીબંદર છે. ભરતી વખતે 16-17 મીટરની ઊંડાઈ થાય છે. ભરતી વિના માત્ર 13-14 મીટર જ ઊંડાઈ રહી જાય છે. અહીંથી સમુદ્ર 174 કિ.મી. દૂર છે. નદીનું નામ એલવી છે. તેના પર જે લાંબો પુલ બાંધ્યો છે તે 132 મીટર ઊંચો બાંધ્યો છે. આ દીવાલ નદીના પૂરનું પાણી શહેરમાં દાખલ ન થઈ જાય તે માટે બાંધેલી છે. પૂર વખતે 6-1/2 મીટર પાણીની સપાટી વધી જાય છે. આ બધું માનવ-સર્જન છે, જે જીવનના પ્રશ્નોને ઉકેલે છે.

જે પ્રજા આવું નિર્માણ નથી કરી શકતી તે પ્રશ્નો ઉકેલતી નથી અને દુઃખી થાય છે. આવાં દુઃખો ભગવાને આપેલાં નથી હોતાં. પણ પોતે જ ઊભાં કરેલાં છે. જે પ્રજા માત્ર ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં જ પૈસા વાપરે છે પણ આવા પ્રશ્ન ઉકેલવામાં નથી ખરચતી તે ધર્મ કે ભગવાનને સમજ્યા વિના જ આરાધના કરે છે. અહીં કેટલાંક જહાજો 112 અને 45 વર્ષ જૂનાં છે. જેને સંગ્રહાલય બનાવી દેવાયાં છે. અહીં કેટલાંક એવાં પણ ગોદામો છે જે 110 વર્ષ જૂનાં છે. પાણી ઘણું હોવાથી વાતાવરણમાં અહીં હંમેશાં ભેજ વધુ રહે છે. પેલું એક ફુગ્ગા જેવું જે છે તે 115 મીટર ઊંચું છે. તેમાં જવું હોય તો 15 મિનિટના 15 યુરો ચાર્જ થાય છે. તે બલૂન છે. હેમબર્ગ પર ફેરવે છે. આ ટ્રેનની ગતિ 280 કિ.મી. પ્રતિ કલાકની છે. આ જહાજ જેવું દેખાય છે તે ખરેખર જહાજ નથી પણ બિલ્ડિંગ છે. સ્થપતિએ તેનો આકાર આવો બનાવ્યો છે. જાણે મોટું જહાજ જોઈ લ્યો. સ્થાપત્યોમાં પણ વિવિધતા હોવી જોઈએ.

અમે બધાં હેમબર્ગ જોઈને ફરી પાછાં જમીને હોટલમાં આવ્યાં અને ખૂબ લાંબો સત્સંગ કર્યો. પછી સૂઈ ગયાં.

*

આજે તા. 15-6-08 છે. અમારા અમેરિકન પ્રવાસીઓમાંથી આઠ પ્રવાસીઓ આજે પાછાં અમેરિકા જવાનાં છે. તે બધાં મળવા આવ્યાં. વિદાય થતાં દુઃખ થયું. પણ જરૂરી કામ હોવાથી રોકાઈ શકાય તેમ ન હોવાથી બધાં લાચાર હતાં. હું તેમને વળાવવા નીચે ગયો ત્યાં સુધી તો તેઓ વિદાય થઈ ચૂક્યાં હતાં. અહીંની ટૅક્સીવાળા આપણા જેવા નહિ કે કલાકો સુધી ઊભા રહે. અહીં સમય કીમતી છે. તમે જે સમયે ટૅક્સી બોલાવો તે સમયે તૈયાર રહો. જેવી ટૅક્સી આવે કે તરત જ બેસી જાઓ. અમે હેમબર્ગથી 20 કિ.મી. દૂરના એક પરામાં ઊતર્યાં છીએ. અમે ટૅક્સીઓ કરીને બજારમાં પહોંચી ગયાં છીએ. અહીં ઘણા ભિખારીઓ બેઠા છે. કોઈ કશું માગતું નથી તેમજ બોલતું પણ નથી. આગળ એક ડબલું મૂક્યું હોય જેને જે નાખવું હોય તે નાખે. અમે પગપાળા જ ફરી રહ્યાં છીએ ત્યાં એક પાકિસ્તાની દંપતી મળ્યું. પૂછવાથી ખબર પડી કે તે પાકિસ્તાનના ગુજરાતનું છે. મેં તેને કહ્યું કે અમે ભારતના ગુજરાતમાંથી આવ્યા છીએ તો કહે કે કોઈ વાત નહિ, હૈ તો ગુજરાતને? આ ભાઈ અહીં ભણવા આવેલો અને પછી અહીં જ રહી પડ્યો. મેં કહ્યું કે પાકિસ્તાન કેમ નથી ગયા? તો કહે કે “વહાં સુરક્ષા નહીં હૈ. યહાં તો રાત કે 1 બજે તક ઔરતેં ઘૂમતી ફિરતી હૈ. કોઈ ભય નહીં હૈ. ઈસ શાન્તિકો છોડકર કૌન જાવે?” આ દંપતીની સાથે ચાર બાળકો છે. ગોરા લોકોની ફરિયાદ છે કે મુસ્લિમો ઘણાં બાળકો પેદા કરે છે. તેમની બસ આવી ગઈ. ખૂબ પ્રેમથી વિદાય થયાં. અત્યારે થોડો થોડો વરસાદ પડવા લાગ્યો છે. વાતાવરણ એકદમ ઠંડું થઈ ગયું. કોઈ સ્વેટર કે ટોપીઓ લાવ્યાં નથી. બધાં થરથરવા લાગ્યાં. અહીંના લોકોની કહેવત છે કે વાઈફ અને વેધરનો ભરોસો થાય નહિ. ક્યારે બદલાઈ જાય તે કહેવાય નહિ. અમે વેધરનો તો અનુભવ કરી રહ્યાં છીએ. નીકળ્યા ત્યારે તડકો હતો. હવે વરસાદ વરસે છે. અમારે સાત વાગ્યે અમારી રેસ્ટોરાં પર પહોંચવું છે. ભૂમિટ્રેન પકડવી છે. પણ અહીં તો પાર વિનાની ટ્રેનો આવ-જા કરે છે. કશી ખબર પડતી નથી. ગોવિંદભાઈ કહે કે તમે ચિંતા ન કરો. મને બધી ખબર પડે છે. તેમણે નકશો જોઈને નક્કી કર્યું કે આપણે કઈ ટ્રેન પકડવાની છે. બારી પર જઈને બધાની ટિકિટ લઈ આવ્યા. અહીં સ્ટેશનોની ટિકિટ મળતી નથી. પણ સમયની ટિકિટ મળે છે. અમે બે કલાકની ટિકિટ લીધી છે. અર્થાત્ તેના પર છાપેલા સમયથી બે કલાક સુધી આ ટિકિટ ગમે ત્યાં ફરવામાં કામ આવશે. ગોવિંદભાઈની સૂચના પ્રમાણે બધાં ભૂમિમાં ઊતર્યાં અને નિશ્ચિત પ્લૅટફૉર્મ પર ગયાં. ટ્રેનને આવવાની વાર હતી. એક બાંકડા પર બેઠાં. એક જુવાન બહેન અમારી નજીક આવીને ઊભી. પાકિસ્તાની હશે. ઉર્દૂમાં વાતચીતથી ખબર પડી કે તે અફઘાનિસ્તાનની છે. તેણે અહીંનો આધુનિક પોશાક પહેર્યો છે. મને કહે કે અફઘાનિસ્તાનમાં મારાથી આવો પોશાક પહેરાય નહિ. તાલિબાનો તો મારી જ નાખે. બુરખો ફરજિયાત હોય. મને અહીં શાંતિ છે. તેની

વાત સાથે અમે સંમત થયાં. ધર્મ જો ખોટા હાથોમાં પડી જાય તો એવી વ્યાખ્યાઓ કરે કે લોકો ધાર્મિક ત્રાસથી ત્રાહિમામ્ પોકારવા લાગે. આ પશ્ચિમે પહેલાં આવો ઘણો ત્રાસ જોઈ લીધો છે. હવે તે તેનું પુનરાવર્તન કરવા નથી માગતો. અંતે અમારી ટ્રેન આવી. બધાં સવાર થયાં. અમારે ત્રીજા સ્ટેશને ઊતરીને વળી પાછી ટ્રેન બદલવાની છે. પણ ભૂલથી આગળ નીકળી ગયાં. બધાં ચોથા સ્ટેશને ઊતરી પડ્યાં. હવે ફરી પાછા જવાનું, એક ભાઈ મળ્યા તેમણે ફરીથી રસ્તો બતાવ્યો. ફરી પાછાં બીજી ટ્રેનમાં બેઠાં, નિશ્ચિત જગ્યાએ ઊતરી પડ્યાં અને ટ્રેન બદલી. ફરી પાછાં ચાલ્યાં અને ત્રીજા કે ચોથા સ્ટેશને સામે જ જયપુર રેસ્ટોરાં આવી ગયું. બધાં ઊતર્યાં અને પ્રેમથી જમ્યાં. બધાં જમતાં હોય ત્યારે બાદશાહ લાવી લાવીને વાનગીઓ આપે. ખૂબ પ્રેમથી ખવડાવે. પોતાના પૈસા ખર્ચીને ઠંડાં પીણાં, લસ્સી વગેરે લઈ આવે પણ કદી કોઈને વાત પણ ન કરે કે આ મારા તરફથી છે. બધાં જમીને પાછાં હોટલે પહોંચ્યાં અને ખૂબ સત્સંગ કરીને સૂઈ ગયાં.

15-7-08

*

16. ગૅસ-ચેમ્બર કેમ્પમાં

અમે હેમબર્ગથી વિદાય થઈ રહ્યાં છીએ. 650 કિ.મી.ની લાંબી યાત્રા કરીને પોલૅન્ડ પહોંચવાનું છે. વળી જૂનો ડ્રાઇવર ટોની આજે બદલાઈ રહ્યો છે. એનાએ ફરિયાદ કરીને કંપનીને સમજાવી હતી કે ટોની બરાબર કર્તવ્ય કરતો નથી, એટલે કંપનીએ તેની જગ્યાએ નવા ડ્રાઇવરને મોકલ્યો છે. ટોની સ્વભાવથી લાચાર છે. અમે રોજ તેના માટે જમવાનું ટિફિન લાવીએ છીએ. ગઈકાલે તેણે ટિફિનને કચરાપેટીમાં નાખી દીધું હતું. માણસની તીવ્ર ઘૃણાસ્પદ લાગણીઓ તેને પોતાને પણ ઘૃણાસ્પદ બનાવી દેતી હોય છે. કુશળ માણસ ઘૃણાને પણ દબાવીને વ્યાવહારિક ભદ્રતા સાચવી શકે છે. પણ ટોની એ પણ ન સાચવી શક્યો. અમારાં પ્રવાસીઓમાં પણ બે પ્રકારનાં માણસો છે. એક તો પોતાનો સામાન ઉપાડે અને બીજાનો પણ ઉપાડીને હોટલમાં લઈ જાય. બીજા ઊભા રહે. કશું કરે નહિ. બીજાનો તો સામાન ન ઉપાડે, પોતાનો પણ ન ઉપાડે. તે દૂર ઊભા ઊભા બધું જોતા જ હોય. આવા માણસો યશસ્વી જીવન નથી જીવી શકતા. તે પોતે જ પોતાના સ્વભાવથી અળખા થઈ જતા હોય છે. આવી જ રીતે કેટલાક ઉદાર માણસો પૈસો વાપર વાપર કરતા હોય છે અને બીજા, બીજાની લાવેલી વસ્તુઓ ખાતા જ રહેતા હોય છે. તે ખવડાવવામાં માનતા જ નથી હોતા.

ભગવાનની જય બોલાવીને અમે તો ઊપડ્યાં. ડૉ. પ્રવીણભાઈ અમેરિકા ગયા હોવાથી હવે અમારાં અનુવાદક છે સજ્જનબા ચુડાસમા. શ્રી નરેન્દ્રસિંહ તેમને મદદ કરે છે. પતિ-પત્ની બન્નેએ સૌનાં મન જીતી લીધાં છે. નિયમ પ્રમાણે ટૉઇલેટ-સ્ટૉપેજ આવ્યો. બધાં ઊતર્યાં અને ફરી પાછાં વિદાય થયાં. ચારે તરફ પવનચક્કીઓનું જાણે જંગલ જોઈ લ્યો. ટોની બસ ચલાવે છે. નવો ડ્રાઇવર બાજુમાં બેઠો છે. બન્ને બહુ જ વાતોડિયા છે. બોલ્યા જ કરે છે. અમને ગમતું નથી. પણ શું થાય? અંતે એક ગામડાનો રસ્તો લીધો અને નવો ડ્રાઇવર બૅગ લઈને ઊતરી ગયો. કોઈને કશી ખબર ન પડી કે આમ કેમ થયું? અમે આગળ ચાલ્યાં. હવે પોલૅન્ડની ધરતીમાં પ્રવેશ કર્યો. તરત જ રોડ બદલાઈ ગયા. જાણે કે ગુજરાતમાંથી પાડોશી રાજ્યમાં પ્રવેશ્યા હોઈએ તેવા રોડ આવ્યા. સાંઢડી પર બેઠા હોઈએ તેવું લાગવા માંડ્યું. રાજવ્યવસ્થાનાં પણ સુખદુ:ખ હોય છે. સારું રાજ્ય હોય તો સારા રોડ હોય. સારું ન હોય તો સાંઢડીસવારીનો અનુભવ કરાવે. ઘણો સમય આવું ચાલ્યું. પૂર્વજર્મનીનું જો એકીકરણ ન થયું હોત તો તેના રોડ પણ આવા જ હોત. કમ્યુનિસ્ટો પાસે લોકકલ્યાણ માટે મોટું બજેટ નથી હોતું. પૂર્વ જર્મનીને તો પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોએ બહુ જ મદદ કરી છે તેથી તે ભવ્ય બન્યું છે. અમારી બસ ખખડી રહી છે. ખરાબ રસ્તા માત્ર પ્રવાસીઓને જ તકલીફ નથી આપતા તે વાહનોને પણ હચમચાવીને ટૂંકું આયુષ્ય કરી આપે છે. બપોર થયા છે અને અમે બધાંએ નીચે ઊતરીને લંચ લીધું. હવે રોડ સારો આવ્યો છે. ચારે તરફ વાતાવરણ સારું છે. આગળ કોઈ અકસ્માત થયો લાગે છે. બધો ટ્રાફિક અટકી ગયો. લાંબી લાઈન લાગી ગઈ છે. પણ કોઈ હૉર્ન વગાડતું નથી. તેમજ કોઈ લાઈન ચાતરીને આગળ જવાનો પ્રયત્ન પણ કરતું નથી. બધાં શાંતિથી ઊભાં છે. એક કલાકથી વધુ સમય થઈ ગયો હોવાથી લોકોને બહાર નીકળીને ખુલ્લામાં પેશાબ કરવાની છૂટ આપી છે. આમ તો અહીં ખુલ્લામાં પેશાબ ન કરાય. પણ આ આપત્કાળ જ કહેવાય. ઘણાં માણસો નીચે ઊતર્યાં અને કામ પતાવ્યું. અંતે ટ્રાફિક શરૂ થયો. એવું બન્યું હતું કે ઓવરબ્રિજની નીચેથી બહુ મોટું વાહન પસાર થતાં ઓવરબ્રિજની છત સાથે ઘસાયું હતું જેથી પુલ થોડો ડેમેજ થયો હતો. બે મોટા સળિયા કૉંક્રીટમાંથી જુદા પડીને રસ્તામાં પડ્યા હતા. તોતિંગ સાધનો આવ્યાં ને બધું ઠીક કર્યું. હવે વાહનો આવ-જા કરી રહ્યાં છે.

હવે સારો પ્રદેશ આવ્યો છે. રસ્તા પણ સારા છે. રોડ પર વારંવાર એવાં ઇલેક્ટ્રોનિક બૉર્ડ આવે છે, જે તમારી ગાડીની ગતિ કેટલી છે તે મોટા અક્ષરે બતાવે છે. ગતિ-નિયંત્રણ માટે આવી વ્યવસ્થા કરી હશે. વાદળાં છવાયાં છે અને વરસાદ પણ આવી રહ્યો છે. અંતે અમે પોલૅન્ડના ક્રાકોવ શહેર પહોંચી ગયાં છીએ. સર્વપ્રથમ ‘બૉમ્બે તંદુરી’માં જમવા ગયાં. જમીને અમારી હોટલમાં પહોંચ્યાં. રાતના સાડા દશ વાગી ગયા છે. મારા પગ તો સૂજીને થાંભલા જેવા થઈ ગયા છે. લોકો માલિશ કરી આપે છે તેથી થોડી રાહત રહે છે. આજે 14-15 કલાકની જર્ની રહી. થાક્યાંપાક્યાં બધાં સૂઈ ગયાં.

બધાં મોડે ઊઠ્યાં. ચા-નાસ્તો કર્યો. આજના દિવસ પૂરતી બસ બદલાઈ છે. ડ્રાઇવર પણ બદલાયો છે. અંતે અમે 10-1/2 વાગ્યે સિટી ટૂર કરવા નીકળ્યાં. નવી ગાઈડે પૂછ્યું કે “ગૂડ મોર્નિંગ”ને ભારતમાં શું કહે છે? મેં કહ્યું કે “સુપ્રભાતમ્.” તેણે બેચાર વાર પ્રયત્ન કરીને

બધાંને સુપ્રભાતમ્ કર્યા. આ લોકો બધાની પાસેથી બધું શીખવા તૈયાર હોય છે. તેમને પોતાના વિશેની આત્મશ્લાઘા કરતાં ભાગ્યે જ સાંભળશો. માત્ર ભાષા જ નહિ પણ વેશભૂષા પણ સ્વીકારે છે. બીજી નદીઓનાં જળ સ્વીકારીને જ નદી મોટી થતી હોય છે. બીજાનાં જળને ન સ્વીકારનારાં ઝરણાં, ઝરણાં જ રહીને ચોમાસા પછી સુકાઈ જતાં હોય છે. સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનું પણ આવું જ છે. આપણે જ્યારે બે ભારતીયો સવારે મળીએ છીએ ત્યારે “સુપ્રભાતમ્” બોલીએ છીએ? ના, કશું બોલવાનો રિવાજ જ નથી. કદાચ ધાર્મિક લોકો હોય તો “જયશ્રીકૃષ્ણ” વગેરે બોલે. પણ ઘણા સંપ્રદાયો થઈ ગયા હોવાથી શું બોલવું તે પ્રશ્ન થઈ જાય છે. સંપ્રદાય કદી સંકુચિતતા વિનાનો હોતો નથી. તે પોતાનું જ નામ બોલાવવાનો દુરાગ્રહ રાખે છે. “ગૂડ મૉર્નિંગ” જેવું કોઈ સર્વમાન્ય નામ આપણી પાસે નથી. તેથી લોકો મૂંગા રહે છે. અમેરિકાવાળા “હાય” બોલે છે. પણ આવું કાંઈક બોલવાથી તમારા સંબંધો સારા રહે છે. ન બોલવાથી સંબંધો બગડ્યા તો નથી ને! તેવી શંકા થાય છે.

અમારી બસ ચાલી રહી છે. પોલૅન્ડની વસ્તી ચાર કરોડની છે. આ ક્રેકાવ પોલૅન્ડનું છે. બીજા નંબરનું મોટું શહેર છે. પહેલો નંબર વૉર્સો છે. આ દેશ કમ્યુનિસ્ટ દેશ હતો પણ 1989 પછી અહીં લોકશાહી આવી છે. પોલૅન્ડ હવે નાટોનું પણ સભ્ય બન્યું છે. પહેલાં યુરોપ બે ભાગમાં વહેંચાયેલો પ્રદેશ હતો. એક નાટોગ્રૂપ અને બીજું વૉર્સો અથવા કમ્યુનિસ્ટ ગ્રૂપ. આ બન્ને ગ્રૂપો પોતપોતાની સુરક્ષા માટે હતાં. પશ્ચિમનાં મિત્રરાષ્ટ્રો સાથે મળીને જે રશિયાએ જર્મનીને હરાવેલું તે જ રશિયા પાછળથી પશ્ચિમનું શત્રુ થઈ ગયું. તેનો હેતુ વિશ્વને લાલ રંગે રંગી દેવાનો હતો. અર્થાત્ પૂરું વિશ્વ કમ્યુનિસ્ટ થઈ જાય તેવી તેની ધારણા હતી. આવો લાલ રંગ કરવા તે બધાં સાધનો વાપરવા તૈયાર હતું. કમ્યુનિસ્ટો સાધનશુદ્ધિમાં નથી માનતા. ક્રૂર હિંસા કરીને પણ પોતાનું ધાર્યું કરી લેવાનું તેવું માને છે. એટલે કમ્યુનિસ્ટ શાસનમાં પ્રજા દુઃખી દુઃખી થઈ જતી હોય છે.

પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ આપે છે. પશ્ચિમી ધારણામાં ખાનગી મૂડીને પ્રથમ સ્થાન છે. કમ્યુનિસ્ટો ખાનગી મૂડીને સ્વીકારતા નથી. બધી પ્રજા એકસરખી અર્થાત્ મૂડી વિનાની. તેથી સરકાર જ મૂડીરોકાણ કરે છે. આ રીતે અર્થતંત્ર ચાલતું હોવાથી મૂડીરોકાણ ઘણું ઓછું થાય છે. સ્પર્ધા હોતી નથી તેથી માલની ગુણવત્તા રહેતી નથી. લોકોને દબાવીને રાખવા પડે છે તેથી કઠોર શાસનવ્યવસ્થા થઈ જાય છે. પૂરા વિશ્વ પર લાલ ઝંડાને ફરકાવવાની તેની ધારણાથી પશ્ચિમના લોકો ગભરાય છે. તેથી આવાં મોજાંનો સામનો કરવા તેમણે નાટો સંસ્થાની વ્યવસ્થા કરી છે. આજે જો વિશ્વ કોમ્યુનિઝમથી મુક્ત થયું હોય તો તેમાં નાટોનો મોટો હાથ કહેવાય. વિશ્વને વારંવાર વૈચારિક આંધીઓથી ઊથલપાથલ થતું જોઈ શકાય છે. હિટલરની પણ એક વૈચારિક આંધી હતી. નાઝીવાદ તેમાંથી પ્રગટ્યો અને હાહાકાર મચાવી દીધો. હિટલર જો વિચાર વિનાનો હોત તો ખાસ કાંઈ ફરક પડવાનો ન હતો. જેમ નેપોલિયન મહા-પરાક્રમી અને આક્રાન્તા હતો પણ તેની પાસે વૈચારિક આંધી ન હતી. તેથી જે મૃત્યુઓ થયાં તે માત્ર યુદ્ધમાં કે યુદ્ધ નિમિત્તે જ થયાં. યુદ્ધ પૂરું થતાં જ બધું શાંત થઈ ગયું. આવું જ સિકંદર કે બીજા મોટા આક્રાન્તાઓનું કહી શકાય. પણ જેની સાથે વિચારો હતા તે બહુ ભયંકર થયા. જેમકે માર્ક્સના વિચારોથી લેનિન સ્ટાલિન વગેરે ઘણા ભયંકર થયા. તેમને માત્ર પ્રદેશ જ જીતવાનો નથી હોતો. લોકોનાં મગજ પણ જીતવાનાં હોય છે (હૃદય નહિ). લોકોનાં મગજ જીતવા માટે લાંબો સમય અને લાંબી તપસ્યાની જરૂર હોય છે. જેમકે બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ અડધા વિશ્વ પર ફરી વળ્યા. કોઈ તલવારના સહારે નહિ પણ માત્ર તપસ્યાના દ્વારા. પણ માર્ક્સના વિચારો તપસ્યાથી નહિ, બધી રીતે ફેલાવવાના હતા. આવું જ નાઝીઓનું હતું. આવી હિંસક આંધીઓને હિંસાથી જ ડામી શકાય છે.

કમ્યુનિસ્ટોની આંધીને સૌથી પહેલાં અમેરિકાના જનરલ મેક આર્થર સમજી શક્યા. તેમણે અમેરિકામાં આ વિચારોને ઊગવા જ ન દીધા. પણ બીજે તો ઊગ્યા ને! અડધું યુરોપ આ વિચારોની ચપેટમાં આવ્યા પછી કમ્યુનિસ્ટો પૂર્વ તરફ વળ્યા. કોરિયા, વિયેતનામ વગેરે પૂર્વી દેશો તેની ચપેટમાં આવ્યા. પછી વારો હતો ભારતનો. અમેરિકાએ આ દેશોને બચાવવા સીટો-સેન્ટો કરાર કર્યા. ભારત તેમાં ન ભળ્યું. તે તટસ્થ રહ્યું. નાઝીઓને પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોએ સમાપ્ત કર્યા. કમ્યુનિસ્ટો પોતાની મેળે જ સમાપ્ત થયા. કારણ કે પ્રજા સુખી થવાની જગ્યાએ દુઃખી થઈ ગઈ. ન આર્થિક સધ્ધરતા મળી ન સ્વતંત્રતા મળી. ભયંકર ભય વચ્ચે જીવવાનું થયું. ચારે તરફ હત્યાઓ જ હત્યા થવા લાગી. રશિયાના ગોર્બોચોવે આ વાત જાણી અને બધું સમેટી લીધું. આવી જ વિચારધારાની આંધી ઇસ્લામના નામે ઓસામા બીન લાદેન લઈને આવ્યા છે. પૂરું વિશ્વ લીલું કરી નાખો. પેલા લાલ કરવા માગતા હતા. આ લીલું (લીલો ઝંડો) કરવા માગે છે. તે પણ હિંસાના દ્વારા. તેમણે ધર્મના નામ ઉપર હજારો આત્મઘાતી મુજાહિદોની ફોજ તૈયાર કરી દીધી. પહેલાં આવી લડાઈ કે આવી ફોજ કોઈએ જોઈ ન

હતી. એક આત્મઘાતી માણસ અનેકને મારી શકે છે અને પાછો તેને રોકી શકાતો નથી. આખું વિશ્વ થથરી રહ્યું છે. આ વિચારધારાને આશ્રય મળ્યો છે અફઘાનિસ્તાન અને પાકિસ્તાનની ધરતીનો. ફરી પાછાં એ જ મિત્રરાષ્ટ્રો આ ભયંકર નવા નાઝીવાદને (તાલીબાનોને) રોકવા આગળ આવ્યાં છે અને ઝઝૂમી રહ્યાં છે. આ ઇસ્લામિક વિચારધારાની હિંસક આંધીના સૌથી ખરાબ અનુભવો પાકિસ્તાન વગેરે ઇસ્લામનાં ચુસ્ત હિમાયતી રાષ્ટ્રોને થઈ રહ્યા છે. ઇસ્લામનો અર્થ શાન્તિ થાય છે તેવું તેના વ્યાખ્યાતાઓ કહેતા રહે છે. પણ વિશ્વના કોઈ ઇસ્લામિક રાષ્ટ્રમાં શાન્તિ દેખાતી નથી. વ્યાખ્યાતાઓ તેનો જે અર્થ કરતા હોય તે કરે, પણ અત્યારે તો ક્યાંય શાન્તિ દેખાતી નથી. તેમના પોતાના જ દ્વારા અશાન્તિ ઊભી કરાઈ છે. એક આવી જ ધારણા રાખનારા મુસ્લિમ સજ્જને મને કહ્યું કે હવે થોડા જ સમયમાં પૂરા વિશ્વમાં ઇસ્લામ ફેલાઈ જશે. મેં પૂછ્યું કે જો તેવું થશે તો વિશ્વ કેવું હશે? પાકિસ્તાન જેવું? બાંગ્લાદેશ જેવું? ઈરાન જેવું? કેવું થશે? અરે દૂરની વાત જવા દો અને કોઈ પણ શહેરના મુસ્લિમ મહોલ્લાને લઈ લો. શું વિશ્વ આવું થશે? જરા પોલીસને પૂછો કે સૌથી વધુ અપરાધો ક્યાં થાય છે? જરા તો વિચાર કરો કે તમે વિશ્વને કેવું બનાવવા માગો છો? સ્વયં મુસ્લિમ રાષ્ટ્રો પણ આતંકવાદથી ઊકળી રહ્યાં છે.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. હિટલરની નાઝીવિચારધારા શું હતી?—માત્ર અમે આર્યપ્રજા જ વિશ્વની શ્રેષ્ઠ પ્રજા છીએ. બાકીના બધા હલકી પ્રજા છે. સર્વત્ર અમારી જ સત્તા હોવી જોઈએ. અને જે પ્રજા વિશ્વને હિતકારી નથી તેનો નાશ થવો જોઈએ. જેમ ખેતરમાંથી નીંદામણ દૂર કરાય છે તેમ યહૂદી જેવી દુષ્ટ પ્રજાનું નિકંદન કાઢી નાખવું જોઈએ. આ તેનો મુખ્ય હેતુ હતો તેની વિચારધારામાં. હજારો નહિ લાખ્ખો લોકો ફટાફટ જોડાઈ ગયા. ટોળું મોટું ને મોટું થતું ગયું. હિટલરને બેપક્ષી લડાઈ લડવાની હતી. 1939થી 1945 સુધીના 5-6 વર્ષમાં એક તરફ તેના સૈનિકો નવા નવા દેશોને રોંદતા આગળ વધતા રહ્યા તો બીજી તરફ જીતેલા બધા દેશોમાંથી યહૂદી પ્રજાને નિશ્ચિત સ્થળે ભેગી કરીને તેમનો નાશ કરવાનો હતો. આ બીજા પક્ષને સાથે ને સાથે અમલી જામો પહેરાવવો શરૂ કરી દીધો. યહૂદીઓને મારી નાખવા જે અનેક ગૅસચૅમ્બરો તેણે શરૂ કરેલાં તેમાંનું એક ગૅસચૅમ્બર જોવા અમે જઈ રહ્યાં છીએ.

આવી રીતે નાઝીઓના અતિક્રમણ અને સર્વનાશને રોકવા જેમ મિત્રરાષ્ટ્રોનું સંગઠન બન્યું હતું જેમાં રશિયા પણ ભળ્યું હતું. કારણ કે નાઝીઓ છેક મોસ્કો સુધી પહોંચી ગયા હતા. નાઝીવાદ તો હાર્યો અને નષ્ટ થયો. પણ પછી એ જ રસ્તે સ્ટાલિન લાલ ઝંડો લઈને આગળ વધ્યો. તેને રોકવા માટે આ નાટો N.A.T.O. સંધિ થઈ. તેની સામે કમ્યુનિસ્ટ દેશોએ વૉર્સોસંધિ કરી. જેમાં બધાં કમ્યુનિસ્ટ રાષ્ટ્રો ભળ્યાં. આ રીતે વિશ્વ નાટો અને વૉર્સો એમ બે ભાગમાં વહેંચાયું. જે બન્નેમાંથી એકેમાં ન ભળ્યા તે તટસ્થ દેશો કહેવાયા. જેમાં ભારત મુખ્ય હતું. હવે તો વૉર્સો સંગઠન સમાપ્ત થઈ ગયું છે. આ પોલૅન્ડ જેવા કમ્યુનિસ્ટ દેશો હવે નાટોમાં ભળી ગયા છે. આ નાટો દેશો અત્યારે અફઘાનિસ્તાનમાં તાલીબાનો સામે ઝઝૂમી રહ્યા છે. આ નાટો દેશોએ જ સર્બિયાના મિલોશેવિચને પકડીને કોર્ટમાં ઊભો કરી સજા કરાવી હતી. જેણે પાંચ લાખ જેટલા મુસલમાનોને મરાવી નાખ્યા હતા. જો નાટો ન હોત તો મિલોશેવિચ જેવાને કોણ રોકી શક્યા હોત! આવું જ કાંઈક ઇરાકમાં સદ્દામ હુસેનનું થયું હતું. તેણે હજારો કૂર્દ મુસ્લિમોને રાસાયણિક શસ્ત્રોથી મારી નાખ્યા હતા. કુવૈતને હડપ કરીને પૂરા આરબ જગતને હડપવાની તેની યોજના હતી. જો મિત્રદેશોએ દખલ ન કરી હોત તો શું થાત?

અમારા પ્રવાસીઓને નાટો, વૉર્સો, સીટો, સેન્ટો વગેરે જે કરારો થયા હતા તે સંબંધી મને હતી તેટલી માહિતી આપી. અહીં હજી યુરોનું ચલણ શરૂ થયું નથી. અહીંનું ચલણ એક ડૉલરના સવા બે જેવું છે. અમે બસની શરૂઆતમાં ભગવાનની જય બોલાવીએ છીએ. પછી ગોવિંદભાઈ કોઈને કોઈ સ્તોત્ર ગાય છે. આ સાંભળીને અમારી ગાઈડ અન્ના ખુશ થઈ. તેણે કહ્યું કે વિશ્વમાં જુદા જુદા ધર્મો તો રહેવાના જ. પોલૅન્ડમાં 95% કૅથલિક ખ્રિસ્તીઓ છે. કમ્યુનિસ્ટોના સમયમાં પણ ધર્મ તો હતો જ. લોકોને દબાવી રાખ્યા હતા તોપણ ખાનગીમાં ધર્મ ચાલતો હતો. પોલૅન્ડે ઘણાં કષ્ટો સહન કર્યાં છે. ચારે તરફના દેશો. પોલૅન્ડને ગળી જવા માગતા હતા. એક તરફ જર્મની, બીજી તરફ રશિયા, ઑસ્ટ્રિયા વગેરે બળવાન દેશો, કેકને કોતરે તેમ તેની સીમા હંમેશાં કોતરતા રહ્યા છે. કારણ કે પોલૅન્ડ બળવાન ન થયું. દુર્બળને બધા દબાવે. પહેલાં અહીં ઑસ્ટ્રિયાનું રાજ્ય હતું. 100 વર્ષ સુધી તેણે આ ભાગ પર રાજ્ય કર્યું હતું. હવે અમારાં અનુવાદક સજ્જનબા છે. નવો અનુભવ હોવાથી થોડો સંકોચ થાય છે. પણ ધીરે ધીરે સરસ અનુવાદ કરે છે. ખરેખર તો પોલૅન્ડવાસીઓએ લોકશાહી જોઈ જ ન હતી. કારણ કે બાજુના ત્રણ બળવાન દેશો હંમેશાં તેના પર પ્રભાવ રાખતા હતા. આ બીજું વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયું તે પછી રશિયા આવ્યું. તેના ગયા પછી જ એમને સ્વતંત્રતાનો અનુભવ થયો છે. અમારી બસ ચાલી રહી છે. આ

દેખાય તે પૅલેસ ઑસ્ટ્રિયાના શાસકોએ બનાવેલો છે. અને આ બીજો પૅલેસ હવે પાણી સંગ્રહ કરવાનું કાર્યાલય છે. 1946થી 1989 સુધી અહીં કમ્યુનિસ્ટો હતા. તે સમયે અહીંની દુકાનો ખાલી રહેતી કશું મળતું નહિ. કોઈ જગ્યાએ લાઈન દેખાય એટલે લોકો સમજતા કે કાંઈક આવ્યું છે. તે પણ લાઈનમાં ઊભા રહી જતા. પણ તેનો નંબર આવે ત્યારે વસ્તુ ખલાસ થઈ જતી. લોકો આપોઆપ સાદું જીવન જીવતા થઈ ગયા હતા. કશી લક્ઝુરિયસ વસ્તુઓ તો મળતી જ નહિ. કેટલીક વાર તો એટલી લાંબી લાઈન હોય કે આખો દિવસ ઊભા રહેવું પડતું. લોકો ક્યાંય આવ-જા કરી શકતા નહિ. પ્રતિબંધ હતો. બધા અમેરિકા જવા માગતા હતા. પણ જવું કેવી રીતે? બહારના રેડિયો ટી.વી. કશું સાંભળવા ન મળે. જે સમાચાર સરકાર આપે તે જ સંભળાય. એટલે વિશ્વ પર પોલૅન્ડવાસીઓ માટે અંધારપછેડો હતો.

હવે બધું ખુલ્લું થઈ ગયું છે. હવે તો પોલૅન્ડ યુરોપિયન યુનિયનમાં સામેલ થયું છે. તેથી તેઓ હવે બહાર જઈ શકે છે. તથા નોકરી વગેરે કરી શકે છે. ત્યારે પગારો ઘણા ઓછા હતા, માંડ પૂરું થાય. પહેલાં અહીં ઓછી ચોરીઓ થતી, હવે થોડી વધી ગઈ છે. રોડની બન્ને તરફ ખેતરો છે. લીલુંછમ છે બધું. ખેતી સારી છે. વચ્ચે વચ્ચે ખેડૂતોનાં ઘરો આવે છે જે સામાન્ય કહી શકાય. અહીં 30% પ્રજા ખેતીકામમાં રોકાયેલી છે. ખેતરો સંયુક્ત કુટુમ્બના નામે હોય છે. મોટા કુટુમ્બને આઠ હેક્ટર જમીન હોય છે. અહીં શાકભાજી બહુ થાય છે. અને સ્વાદિષ્ટ હોય છે. કારણ કે તેમાં કૅમિકલ ખાસ વપરાતાં નથી. તેથી બાજુના દેશોમાં પણ જાય છે. કોલસો વગેરે ખનીજની ખાણો પણ છે. અહીં છઠ્ઠા ધોરણ સુધી અનિવાર્ય શિક્ષણ મફત છે. બાર વર્ષની ઉંમર પછી શિક્ષણનો માધ્યમિક વિભાગ શરૂ થાય છે. તે ત્રણ ત્રણ વર્ષના બે ભાગમાં હોય છે. 18 વર્ષે સેકન્ડરી પૂરી થાય પછી યુનિવર્સિટીમાં જઈ શકાય. તે પણ મફત છે. પણ વધુ સારું શિક્ષણ જોઈએ તો ખાનગી શિક્ષણસંસ્થાઓ પણ છે. સરકારી સંસ્થાઓ મફત ભણાવે છે. યુવા-યુવતીઓ પોતાની મેળે જ લગ્ન કરી લે છે. હવે મા-બાપની ભૂમિકા ઘણી ઓછી થઈ ગઈ છે. છૂટાછેડાનું પ્રમાણ 35થી 40% છે. કારણ કે બધાં પોતાના પગ ઉપર ઊભાં છે. એટલે વાતવાતમાં છૂટાછેડા થઈ જાય છે. કમ્યુનિસ્ટોના સમયમાં બધું સરકાર હસ્તક હતું. આ જમીન પણ સરકારની સંસ્થાના હાથમાં હતી. કમ્યુનિસ્ટ સમયમાં ફ્લૅટના ભાવ તો બહુ ન હતા, પણ તેણે 20 વર્ષ સુધી રાહ જોવી પડતી હતી. કારણ કે બાંધકામ ઘણું ઓછું અને ધીમી ગતિએ થતું. અત્યારે તરત જ ફ્લૅટ મળે છે, પણ મોંઘા બહુ થઈ ગયા છે. આવાં કારણોથી લોકો પરદેશ ભાગવા માગતા હતા. અહીં અત્યારે તબીબી સારવાર મફત છે. પણ તે માટે પ્રતિમાસ તમારા પગારમાંથી નિશ્ચિત રકમ કપાતી રહે છે. બીજી ખાનગી વ્યવસ્થા પણ ચાલે છે જેમાં ચાર્જ આપવો પડે છે. તેનો અર્થ એવો પણ થાય કે જો તમે બીમાર ન પડો તો તમારા પૈસા ગયા. હા, બીજાના કામમાં આવે. અહીં અમેરિકાની માફક બધાને વીમો હોય છે.

પોલૅન્ડમાં બીજા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં 35 લાખ યહૂદીઓ રહેતા હતા. કેટલાકને હિટલરે મારી નાખ્યા. કેટલાક વિશ્વયુદ્ધ પછી કાં તો ઇઝરાયેલ ભાગી ગયા કે પછી અમેરિકા ભાગી ગયા. હવે અહીં માત્ર ચાર હજાર જ યહૂદીઓ રહે છે. પૂરી કોમનો ઉચ્છેદ કરી નાખ્યો. જેમ પાકિસ્તાનમાંથી હિન્દુ પ્રજાનો ઉચ્છેદ થઈ ગયો. હવે ત્યાં માત્ર દોઢ ટકા જ હિન્દુઓ રહે છે. અહીં પોલૅન્ડમાં વૃદ્ધોને થોડું પેન્શન મળે છે. હવે અત્યારે અહીં દેશી-વિદેશી કોઈ પણ જમીન ખરીદી શકે છે તેથી જમીનો મોંઘી થઈ ગઈ છે. તિરુપતિનો પ્રશ્ન હતો કે જમીનમાં સિંચાઈ વ્યવસ્થા કેવી છે? જવાબ હતો કે અહીં પુષ્કળ વરસાદ થાય છે તેથી સિંચાઈની ખાસ જરૂર પડતી નથી.

હવે અમે ઓસ્ચવિટ્ઝ (Auschwitz) પહોંચી રહ્યાં છીએ. પહેલાં અહીં પોલીસોને રહેવાની બરાકો હતી પણ પછી નાઝીઓએ તેને યહૂદીઓના માટે ગૅસચૅમ્બર કૅમ્પ બનાવી દીધો હતો. અહીં કૅમ્પના બે ભાગ છે. અમે પહેલા નંબરનો કૅમ્પ જોવા જઈ રહ્યાં છીએ. આમાં 350 બૅરેક બાંધવામાં આવેલાં જેમાં યહૂદીઓને રખાતા. આખા યુરોપમાંથી અહીં યહૂદીઓને લાવવામાં આવતા. અહીં ચાર મોટાં ગૅસચૅમ્બરો બાંધવામાં આવેલાં. કૅમ્પ નંબર એકમાં ગૅસચૅમ્બર મૂળ રૂપમાં સાચવી રાખેલું છે તે જોવા મળશે. જ્યારે કૅમ્પ નંબર બેમાં ત્રણ ગૅસચૅમ્બરોનો નાશ કરી દેવાયો છે જેથી જોવા નહિ મળે. કૅમ્પ નં. 1માં એક ગૅસચૅમ્બર હતું જેમાં એકસાથે 800 માણસોને મારી શકાતા હતા જ્યારે કૅમ્પ નં. 2માં બીજાં ત્રણ ગૅસચૅમ્બરો હતાં જેમાં એકસાથે બે હજાર માણસોને મારી શકાતાં હતાં. આ ત્રણેનો નાશ કરી દેવાયો છે.

અમે કૅમ્પના પહેલા ભાગમાં ફરી રહ્યાં છીએ. આ જે મોટાં મોટાં મકાનો દેખાય છે તે પહેલાં પોલીસોને રહેવા માટેની બૅરેકો હતી. કૅમ્પમાં ફોટોગ્રાફીની સખત મનાઈ છે. જે કેદીઓ આવતા તેમનું અહીં રજિસ્ટ્રેશન થતું. તેમનું નામઠામ ઠેકાણું ધંધો વગેરે પૂરી વિગત

લખવામાં આવતી. બધા કેદીઓએ પોતાનો બધો સામાન સોંપી દેવો પડતો અને કેદીનું નામ સમાપ્ત થઈ જતું, માત્ર નંબર જ આપવામાં આવતો. જે તેની ઓળખ રહેતી. અમે એક સડક બનાવેલા લોખંડના દરવાજે પહોંચ્યાં. દરવાજાના મથાળે લખ્યું છે કે "કામ કરવાથી સ્વતંત્રતા મળે છે." બિચારા યહૂદીઓ એમ સમજતા કે અમે વધુ કામ કરશું તો અમને સ્વતંત્રતા મળી જશે. તેમની ધારણા ઠગારી નીવડતી. કારણ કે અહીંથી મૃત્યુ જ સૌને મળતું હતું. જ્યારે જ્યારે નવા કેદીઓ અહીં આવતા ત્યારે અહીં ઊભા રહેલા બૅન્ડવાળા, સંગીત વગાડીને તેમનું સ્વાગત કરતા, આ નિર્લજ્જ મશ્કરી જ હતી. સંગીત વગાડનારા પણ યહૂદી કેદીઓ રહેતા, તેમની પાસે જ જબરદસ્તી વાજિંત્રો વગડાવવામાં આવતાં. 1941માં જે યહૂદીઓ અહીં ઊભા રહીને વાજિંત્રો વગાડતા તેમનો ફોટો ગુપ્ત રીતે પાડેલો તે મળી આવ્યો છે. જુઓ, તે આ રહ્યો. પહેલાં અહીં પોલૅન્ડ તથા રશિયાના કમ્યુનિસ્ટવિરોધી પોલીસ વગેરેને કેદ કરવામાં આવ્યા હતા. અંતે તો તેમને પણ મારી નંખાયા હતા. કૅમ્પના રસ્તા બરાબર નથી.

અમે એક બહુ મોટો નકશો જોઈ રહ્યાં છીએ જેમાં કયા કયા દેશોમાંથી યહૂદીઓને અહીં લાવવામાં આવેલા તે બતાવ્યું છે. ઉત્તરમાં છેક નોર્વેથી તો દક્ષિણમાં છેક ગ્રીસથી, પૂર્વમાં રશિયાથી તો પશ્ચિમમાં ફ્રાંસથી વીણી-વીણીને યહૂદીઓને અહીં લાવવામાં આવતા હતા. છેક 1500 કિ.મી. દૂરથી પણ યહૂદીઓને અહીં લવાતા. તેમને લાવવાની રીત પણ સમજવા જેવી છે. ગુડ્ઝટ્રેનના ભારખાના જેવા ડબ્બાઓમાં તેમને પશુઓની માફક ઠાંસીઠાંસીને ભરાતા. પછી દરવાજો બંધ કરી દેવાતો. પાંચ પાંચ સાત સાત દિવસો સુધી માલગાડી ચાલ્યા કરતી. કેદીઓને ખાવાનું-પીવાનું કાંઈ અપાતું નહિ. ઝાડોપેશાબ પણ ડબ્બામાં જ કરતા. ચોખ્ખી હવા મળતી નહિ. ડબ્બાની તિરાડમાંથી હવા મેળવતા અને બહાર જોતા કે અમે ક્યાં છીએ. અહીં આવતાં આવતાં કેટલાક ડબ્બામાં જ મરી જતા. બાકીના જેમતેમ બચીને આવતા. તેમને અહીં કૅમ્પમાં લઈ આવતા. આ કૅમ્પમાં બે લાખ માણસોને રહેવાની વ્યવસ્થા કરેલી તેમાં બધા રહેતા. આ મોટા વાસણમાં યહૂદીઓનાં મડદાં બાળવાથી થયેલી રાખ રાખવામાં આવી છે. અહીં એક યહૂદી સ્ત્રીએ પાડેલો અને સંતાડીને રાખેલો ફોટો છે જેમાં નાઝીઓએ યુવાન યહૂદી છોકરા-છોકરીઓને રાખીને બાકીના બધાને મારી નાખ્યા હતા. અહીં ઘણા ફોટાઓ છે, જે અભાગિયા યહૂદીઓને અહીં મારી નંખાયા હતા તેમના. આ હત્યાકાંડમાં પોલૅન્ડના પાદરીઓને પણ મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. કારણ કે તે આ પ્રકારના હત્યાકાંડનો વિરોધ કરતા હતા. નાઝીઓ પાદરીઓને લઈ જઈ રહ્યા છે તેવો ફોટો છે. અહીંની સ્થાનિક પ્રજાએ પણ આ ગૅસચૅમ્બરનો વિરોધ કરેલો તેમને પણ અહીં લાવીને ગૅસને હવાલે કરી દીધા હતા. એ તો સારું થયું કે ગાંધીજીનું કાર્યક્ષેત્ર અંગ્રેજો સામે હતું. જો આ નાઝીઓ સામે હોત તો તેમનું શું થાત તેની કલ્પના કરવી પણ ધ્રુજાવી દેનારી છે. આવી જ રીતે 15000 રશિયનોને પણ આ કૅમ્પમાં મારી નાખવામાં આવેલા. તે પણ વિરોધ કરતા હતા. તેમાંથી માત્ર નેવું જ બચીને ભાગી છૂટેલા.

આ ચિત્ર જુઓ. મડદાંના ઢગલા જ ઢગલા છે. એકબીજાના ઉપર ખડકેલાં મડદાં છે. આ જુઓ, હંગેરીથી આવેલા અને હમણાં જ ટ્રેનમાંથી ઊતરેલા યહૂદીઓ છે. તેમને સીધા જ કૅમ્પમાં લઈ જવાયા હતા. પેલી જે બે ચીમનીઓ દેખાય છે તે ગૅસચૅમ્બરની ચીમનીઓ છે જે હવે ભંગાર થઈ ગઈ છે. અહીં સ્ત્રી-પુરુષોને જુદાં કરીને સશક્ત માણસોને મહેનત કરાવવા માટે લઈ જઈને મહેનત કરાવતા. બાકીનાને મારી નાખવામાં આવતા. ગુડ્ઝ ટ્રેનોના ફોટા છે. જેમાં ઠાંસીઠાંસીને યહૂદીઓ ભરેલા છે. સાત દિવસથી ઝાડોપેશાબ બધું અંદર જ થતું હતું. યહૂદીઓનાં નાનાં-નાનાં બાળકોને પણ મારી નાખવામાં આવતાં. બાળકો એટલાં બધાં રૂપાળાં દેખાય છે કે ભલભલાનું હૃદય કાંપી ઊઠે. અહીં જિપ્સી લોકોને પણ મારી નાખેલા. નાઝીઓ જિપ્સીઓને પણ નીંદામણ માનતા એટલે તેમને મારી નાખવા જ જોઈએ તેવું માનતા.

બધા યહૂદીઓને ન્હાવાના બહાને ગૅસચૅમ્બરમાં લઈ જવાતા. પછી બધાને નગ્ન કરી દેવાતા. બે હજાર જેટલાં માણસોને એકસાથે પૂરી દેવાતાં. પેલી ચીમની દેખાય છે તેમાંથી સાયટોન-ડી નામની ગૅસની ગોળીઓ નાખવામાં આવતી જે હવાના સંપર્કમાં આવતાં જ તેમાંથી ગૅસ છૂટતો, 15થી 20 મિનિટમાં પૂરા ચૅમ્બરમાં ગૅસ ફેલાઈ જતો અને લોકો ચીસાચીસ કરીને તરફડિયાં મારી મારીને મરી જતાં. કેટલાકનો મળ નીકળી જતો, પેશાબ થઈ જતો. વીર્ય નીકળી જતું. એ દૃશ્ય બહુ જ ભયંકર હોતું. જેને ઉપરથી કાચમાંથી નાઝીઓ જોયા કરતા, હસતા અને ખુશ થતા. પછી બધાં મડદાંને કાઢી લેવા માટે પણ યહૂદીઓને જ કામે લગાડતા. મડદા પર જે કાંઈ સોનું-ચાંદી હોય તે કાઢી લેવાતું. બધાં મડદાંના વાળ પણ કાપી લેવાતા. આ રીતે બોડા માથાવાળાં મડદાં પેલા સ્મશાનગૃહમાં લઈ જવાતાં. જ્યાં ધકધકતી ભઠ્ઠીમાં અગ્નિમાં ફૅક્ટરીની માફક એક પછી એક એમ બધાંને બાળી મુકાતાં. આ માટે રીતસરની મડદાં બાળવાની ફૅક્ટરી જ શરૂ

કરેલી. કારણ કે ગૅસચૅમ્બરમાં મરેલાં બે હજાર મડદાંનો જલદી નિકાલ કરવો જરૂરી હોય. આ બધું વળી પાછું યહૂદીઓના દ્વારા જ કરાવવામાં આવતું.

પેલી ગૅસ થઈ જનારી ગોળીઓ અહીં ઢગલાબંધ પડી છે. હિટલરે તેની ફૅક્ટરી જ બનાવેલી જે સતત આવી ગોળીઓ બનાવ્યા કરતી. અમે બધાં કમકમી રહ્યાં હતાં. એક ભાઈ તો બોલી ઊઠ્યા—'યદા યદા હિ ધર્મસ્ય'વાળો શ્લોક ક્યાં ગયો? અહીં તો કોઈ અવતાર આવ્યો નહિ. મારી પાસે કોઈ જવાબ ન હતો. આવાં આશ્વાસનોથી પ્રજા વધુ નમાલી બની પડકાર ઝીલીને પ્રતિકાર કરનારી ન બની.

અધધધધ... આ શું? લગભગ એક મોટા લાંબા ગોડાઉનમાં વાળના ઢગલા જ ઢગલા છે. આ તે અભાગી યહૂદી સ્ત્રીઓના વાળ છે જે આ ગૅસચૅમ્બરમાં મરી ગઈ હતી. પછી તેમના વાળ કાપી લેવાતા. તેમાંથી ધાબળા બનાવવાના, કપડાં બનાવવાનાં. આ રહ્યા તાકા, જોઈ લો આ રહ્યા ડ્રેસ, તેમને જ પહેરાવતા. આ બધા વાળના ભરેલા કોથળાઓ છે, જે ટ્રૅક્ટરમાં કાંતવા-વણવા માટે લઈ જવાતા હતા. ઊન જ જોઈ લો. વાળમાંથી બનાવેલી ઘણી વસ્તુઓ અહીં રાખી છે.

અમે બીજું ગોડાઉન જોઈ રહ્યાં છીએ. અહીં યહૂદીઓના સરસામાનનો સંગ્રહ કરાયેલો છે. યહૂદીઓ જ્યારે દૂરદૂરથી અહીં આવેલા ત્યારે પોતપોતાની પ્યારી ચીજવસ્તુઓ પણ સાથે લાવેલા. તે બધી વસ્તુઓનો લાંબો ઢગલો જોઈ શકાય છે. લગભગ 60-65 વર્ષથી આ બધી વસ્તુઓ અહીં રખાઈ છે. આવાં ત્રીસ ગોડાઉન હતાં જેમાં આવો બધો સામાન રાખવામાં આવ્યો હતો. જરા વિચાર કરો. સાડા તેર લાખ માણસોને અહીં મારી નખાયાં હતાં. તેમનો સામાન કેટલો હશે? જ્યારે નાઝીઓ હારવા માંડ્યા અને રશિયનો અહીં દોડતા આવી રહ્યા હતા ત્યારે નાઝીઓ ઘણુંબધું તોડીફોડીને બાળીને અહીંથી ભાગેલા ત્યારે અહીં સાત હજાર યહૂદીઓ ગૅસચૅમ્બરમાં જવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા તે બચી ગયા. રશિયનો આવવાથી જે વસ્તુઓ લાવી શકાઈ ન હતી અને બચી ગઈ હતી તે વસ્તુઓ જ આપણે જોઈ રહ્યાં છીએ. બાકી તો આવી અનેકગણી વસ્તુઓ અહીં મળી હોત. આ ચાદરો પર બેસીને યહૂદીઓ પ્રાર્થના કરતા. તે બચી ગઈ છે. ખરેખર તો તેમની પ્રાર્થના કેમ ન સંભળાઈ તેનો વિચાર કોઈ કરતું નથી. આ તરફ જે અપંગ માણસો હતા તેમનો સામાન છે. બનાવટી પગ વગેરે ખાવા-પીવાનાં વાસણો તથા ટીનનાં ડબલાં વગેરે છે. તેમને ખબર જ ન હતી કે અમને કતલખાને લઈ જવાઈ રહ્યાં છે. તેમને નવા જીવનની આશાઓ આપીને અહીં લવાયાં હતાં. આ બૅગોનો ઢગલો જોઈ લ્યો. અને આ જોડાના ઢગલા પડ્યા છે. જેમાં પુરુષો, સ્ત્રીઓ બાળકોનાં જોડાં પડ્યાં છે. અને અહીં બ્રશના ઢગલા જોઈ લ્યો. બૂટપોલિશનાં, દાઢી કરવાનાં, દાંત સાફ કરવાનાં બ્રશો છે. બૂટપોલિશની ડબ્બીઓ પણ પડી છે. આ બધું ટ્રકોની ટ્રકો ભરાય તેટલું છે.

અમે આ સંબંધી એક પિક્ચર જોઈ રહ્યાં છીએ. અહીં લાંબી લાઈનોમાં નાનાં બાળકો બતાવ્યાં છે, જે ગૅસચૅમ્બરમાં મરવા જઈ રહ્યાં છે. પિક્ચર તો પંદરેક મિનિટનું હતું પણ થથરાવી મૂકે તેવું હતું. એવું લાગતું હતું કે અમે આજે જીવતું નરક જોઈ રહ્યાં છીએ. જ્યારે રશિયનો અહીં ઉદ્ધારક થઈને આવેલા ત્યારે લગભગ 500 બાળકો જીવતાં હતાં જે બચાવી લેવાયાં હતાં. એક ખાડામાં ઘણાંબધાં મડદાં ફેંકેલાં, તેમની દફનવિધિ કરાવી, કેટલાંક બીમાર હતાં તેમની દવા કરેલી. અહીંના પૂરા કૅમ્પને લાવનારા 7000 જર્મન સૈનિકો હતા, જે બંદૂકની અણીએ તેર લાખ યહૂદીઓને મન ફાવે તેમ રિબાવતા હતા. શ્રી નરેન્દ્રસિંહનું કથન હતું કે આ સાત હજાર જર્મનોમાં આત્મા જેવું કાંઈ હતું કે નહિ! તેર લાખની હત્યાઓ તેઓ કેવી રીતે જોઈ શકતા હતા? કોઈએ વિરોધ ન કર્યો? જવાબ એવો હતો કે અહીં આ સાત હજાર માણસો માટે ડૉક્ટરો રાખેલા, જે એવી દવા આપતા હતા કે તેમની ફિલિંગ શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય. તેથી તે બધા લાગણીહીન થઈ ગયા હતા અને જો તે ઉપરના હુકમનું પાલન ન કરે તો તેને મારી નાખવામાં આવતો.

આ લોબીમાં જુઓ. અહીં હજારો ફોટા છે. જે યહૂદીઓને મારી નખાયા હતા તેમના. આખી લોબી ફોટાઓથી ભરેલી છે. આ બધા જુદા જુદા દેશોથી અહીં લાવવામાં આવ્યા હતા. આ કૅમ્પમાં લગભગ બે લાખ છોકરાઓ હતા જેમાંથી માત્ર આઠસો જ બાળકો બચ્યાં હતાં.

અહીં નાઝીઓએ એક ડૉ. જોસેફ મૅંગલને રાખેલા, જે લોકો પર પશુઓની માફક પ્રયોગ કરતા. જેમાં માણસ કેટલી ઠંડી સહન કરી શકે છે તે માટે તેને આખી રાત કડકડતી ઠંડીમાં ખુલ્લામાં સુવડાવીને બાંધી દેવામાં આવતો. હિમવર્ષામાં તે કેટલો સમય જીવતો રહેતો તે મૅંગલ તેને જોયા કરતો. આવી જ રીતે ભૂખથી, તરસથી, અનિદ્રાથી માણસો કેટલું જીવી શકે છે તેનું માપ કાઢતો. તેમના પર જુદી જુદી રીતે કામાચારના પ્રયોગો પણ કરતો. જાણે કે માત્ર પૂતળાં જ હોય તેમ તેમની સાથે મનફાવે તેમ પ્રયોગો કરતો. આ પ્રયોગો દરમ્યાન સેંકડો માણસો રિબાઈ રિબાઈને ભૂંડી રીતે માર્યાં જતાં. કદાચ આવા પ્રયોગો વાંદરાં વગેરે પર પણ કરાતા નહિ હોય. જ્યારે રશિયન

સૈનિકો અહીં આવ્યા ત્યારે ડૉ. જોસેફ મેંગલ આર્જેન્ટિના ભાગી ગયેલો અને ત્યાં જ મરી ગયો હતો. બીજા પણ ઘણા નાઝીઓ આવી રીતે ભાગી છૂટેલા. પાછળથી ઇઝરાયેલની મોસાદ સંસ્થા આર્જેન્ટિના પહોંચેલી અને કેટલાકને જીવતા ઇઝરાયેલ લઈ આવેલી જેમાં આઈખમૅન પણ એક હતો. આઈખમૅનને હિટલરે ગૅસચૅમ્બરોનો વડો બનાવ્યો હતો. આઈખમૅનને જીવતો લાવવા મોસાદે ગજબની કાર્યવાહી કરેલી. નામ બદલીને તથા આકાર બદલીને આઈખમૅન રહેતો હતો. તેને ઓળખી લેવાયો. યુક્તિપૂર્વક તેનું અપહરણ કરી લેવાયું. ઇઝરાયેલના દૂતાવાસમાં તેને છુપાવી દીધો. પછી એક લાંબા બૉક્સમાં તેને બેભાન બનાવીને સુવડાવી દીધો. તેની બાજુમાં એક ડૉક્ટરને સુવાડ્યો, જે તેને ત્રણ-ત્રણ કલાકે બેભાન થવાનું ઇંજેક્શન આપતો હતો. અંતે આ બૉક્સ કારગોમાં ઇઝરાયેલ પહોંચ્યું. ત્યાં આઈખમૅન ઉપર કેસ ચલાવ્યો. તેને વકીલ આપ્યો અને અંતે તેને ફાંસીની સજા થઈ. બીજાની માફક આઈખમૅન પણ એ જ રટણ કરતો હતો. હું તો માત્ર તાબેદાર નોકર હતો. આવા જ બીજા કેટલાક છુપાયેલા નાઝીઓને મોસાદે ખોળી કાઢેલા.

મેંગલનો આ પ્રયોગ જુઓ. એક ડોશીનો ફોટો દેખાય છે. ખરેખર તો આ ડોશી નથી પણ 16 વર્ષની છોકરી છે. મેંગલે પ્રયોગો કરીને તેને ડોશી બનાવી દીધી હતી. આ છોકરાઓ થોડા તંદુરસ્ત લાગે છે તેનું કારણ એ છે કે નાઝીઓના ભાગ્યા પછી રશિયનોએ તેમને વ્યવસ્થિત રીતે ખોરાક પાણી આપ્યાં હતાં તેથી તે તંદુરસ્ત થઈ ગયા હતા.

અહીં કેટલાંક એવાં ચિત્રો પણ છે જે કૅમેરાના અભાવે ચિત્રકાર કેદીઓએ પોતે જાતે દોર્યાં હતાં અને સંતાડી દીધાં હતાં. જે હવે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. જેમાં જુલમ જ જુલમ જ છે. પ્રત્યેક કેદીના હાથ પર તેમનો નંબર કોતરવામાં આવતો. અહીં રખાયેલા કેદીઓના ડ્રેસ પર જુદા જુદા રંગના ત્રિકોણ છાપવામાં આવતા જે તેની કક્ષાના સૂચક હતા. જેમકે પોલીસકેદી હોય તો તેના માટે લાલ રંગનો ત્રિકોણ રહેતો, કેદી ક્રિમિનલ હોય તો તેને લીલો કલર, હોમોસૅક્સ્યુઅલ હોય તો તેને પિંક કલરનો ત્રિકોણ અપાતો જેથી જોવામાત્રથી જ ઓળખી શકાય કે આ કઈ કૅટેગરીનો કેદી છે. યહૂદી કેદીઓ માટે બે ત્રિકોણ અપાતા. એક અવળો અને બીજો સવળો. લાલ અને પીળો. આ ત્રિકોણ જોઈને તેમની સાથે વ્યવહાર થતો. અહીં કેદીઓને પહેરાવાતાં કપડાંના ઢગલા છે. ચટ્ટાપટ્ટાવાળા પાયજામા વગેરે છે. આ ફોટાઓ પોલીશ (પોલૅન્ડના) યહૂદીઓના છે. જેમાં લાવ્યાતારીખ તથા મારવાની તારીખ લખેલી છે. તેમને અહીં છ મહિના સુધી રખાયેલા. આ બે વર્ષના બાળકનો ફોટો જુઓ. ડૉ. મેંગલે તેના પર ઘણા પ્રયોગો કરેલા. જેમકે ચામડીનો રંગ બદલવા માટે, આંખનો રંગ તથા વાળનો રંગ બદલવા માટે અનેક પ્રયોગો કર્યા હતા. અંતે તે બાળક મરી ગયું હતું.

અને આ સ્ત્રીઓના ફોટા જુઓ. તેમના પર અનેક સૅક્સ્યુઅલ પ્રયોગો કરાયા હતા. તેમને બાળકો જ ન થાય. થાય તો વિકલાંગ જ થાય. પૂરી પ્રજાને સમાપ્ત કરવા માટે સ્ત્રીઓની ઉત્પાદકતા જ સમાપ્ત કરી દેવા માગતો હતો મેંગલ. આ બધા ફોટાઓ ભૂખ્યા રાખીને મારી નાખવાના છે. આ સ્ત્રીને જુઓ, એ જ્યારે કૅમ્પમાં આવી હતી ત્યારે તેનું વજન 75 કિલો હતું પણ પછી ડૉ. મેંગલે તેના પર પ્રયોગો કર્યા. જ્યાં સુધી તે મરી ન ગઈ ત્યાં સુધી તેને કશો ખોરાક અપાયો નહિ. છેવટે તેનું વજન 25 કિલો રહી ગયું હતું. આવા અનેક ફોટાઓ અહીં બતાવાયા છે. મેંગલ કેટલો ભયંકર માણસ હતો તે તો આ ફોટાઓ જોવાથી જ ખ્યાલ આવે.

અહીં રહેતા કેદીઓને એવી કૉફી આપવામાં આવતી કે તેને કૉફી જ ન કહેવાય. બપોરે લંચમાં જે સૂપ અપાતો તે બગડી ગયેલાં શાકભાજીમાંથી બનાવવામાં આવતો. જેમાં બટન અને વાળ પણ મળી આવતાં. અહીં એક બ્રેડનો નાનો ટુકડો પડ્યો છે. આટલો ટુકડો બ્રેડનો લેવા માટે કેદીઓની લાઈન લાગતી.

આ લોબીમાં એક એવા કેદીનાં દોરેલાં ચિત્રો છે જે બતાવે છે કે અહીં શું શું થતું હતું. આ કેદી બચી ગયેલો. કેદીઓ પાસે ભારે મહેનતનું કામ લેવામાં આવતું તે બતાવ્યું છે. ધીમું કામ કરનારને ફટકા મારવામાં આવતા. લાતો મારવામાં આવતી. કામ કરતાં કરતાં કોઈ મરી જતું તો તેના મડદાને લાકડાની માફક ઘસડીને લવાતું. કામ ન થઈ શકવાથી કેટલાક કેદીઓ મરી જતા. અમે બધાં ભારે હૃદયથી બહાર નીકળ્યાં.

આ જુઓ, અહીં પોલૅન્ડના એવા લોકોને લાવવામાં આવતા જે આ ગૅસચૅમ્બરનો વિરોધ કરતા. તેમાં બુદ્ધિશાળી લેખકો વગેરે બધા રહેતા. તેમનાં કપડાં ઉતરાવીને પેલી દીવાલ પર હાથ લગાવીને ઊંધા ઊભા રખાતા પછી વારાફરતી ગોળીએ દેવાતા. આવા કેટલાય બુદ્ધિજીવીઓને અહીં મારી નખાયા હતા. તેમને બહુ રિબાવવામાં આવતા નહિ. સીધી જ ગોળી મારી દેવાતી.

અને આ નીચેનો હૉલ છે. તે માત્ર ભૂખે મારીને મારી નાખવાનો છે. એ લોકો વસ્ત્ર વિનાના જ્યાં સુધી ભૂખથી મરી જતા નહિ ત્યાં સુધી

અહીં રાખવામાં આવતા.

લ્યો હવે, ખરું ગૅસચૅમ્બર જુઓ. અહીં આ પ્રથમ ગૅસચૅમ્બર બનાવેલું. તેની છત માણસનો હાથ ન પહોંચે તેટલી ઊંચી છે. માત્ર એક જ દરવાજો છે. બારીઓ નથી. છતના ઉપર એક કાણું છે જેમાંથી ગૅસની ગોળીઓ સાયક્લોના-ડી નાખવામાં આવતી. પહેલા દિવસે આ ચૅમ્બરમાં 800 માણસો પૂરવામાં આવેલાં. પછી એરટાઈટ દરવાજો બંધ કરી દેવાયેલો. પછી પેલી ઝેરી ગોળીઓ નાખેલી. થોડી જ વારમાં પૂરું ચૅમ્બર ગૅસથી ભરાઈ જતું. બધાં બૂમાબૂમ—ચીસાચીસ કરતાં. વાળ ખેંચતાં. ઝાડોપેશાબ થઈ જતો. ઉપરની કાચની બારીમાંથી જલ્લાદો હસતા હસતા બધું જોતા. જ્યારે બધાં મરી જતાં અને એકબીજા પર ઢગલો થઈ જતો ત્યારે પેલો દરવાજો ખોલી દેવામાં આવતો. બધો ગૅસ બહાર કાઢી નાખવામાં આવતો. પછી જુવાન યહૂદી કેદીઓને અંદર મોકલીને નિર્વસ્ત્ર પડેલાં મડદાંના શરીર પર સોનું-ચાંદી હોય તો તે કાઢી લેવાતું. જેમકે દાંતમાં સોનાની રેખ વગેરે. પછી પાણીનો ફુવારો છોડીને તેમનાં મળ-મૂત્ર સાફ કરાવાતાં. પછી બધાના વાળ ઉતરાવી લેવાતા. વાળ વિનાનાં બોડાં માથાંવાળાં સ્ત્રી-પુરુષોનાં વિકૃત મડદાંને ટ્રકોમાં ભરીને મડદાં બાળવાની ફૅક્ટરીમાં લઈ જવાતાં. જ્યાં લોખંડની ચેન પર એક પછી એક ભઠ્ઠીમાં જતાં અને બળીને ખાખ થઈ જતાં. આ ફૅક્ટરીની ક્ષમતા રોજનાં 250 મડદાં બાળવાની હતી. તે પણ અમે જોઈ.

હવે આ કચેરીને જુઓ. ગૅસચૅમ્બરમાં લાવતાં પહેલાં પ્રત્યેક કેદીને અહીં લવાતો. જજ તેને સજા સંભળાવતો. કોઈ વકીલ નહિ, કોઈ દલીલ નહિ. આ રીતે બધા કેદીઓને સજા ફરમાવી દેવાતી. કેદીને ગૅસચૅમ્બરમાં અહીંથી લઈ જવાતા. અમે બધાં કમકમી રહ્યાં છીએ. હા, વિશ્વમાં આવું પણ થતું રહ્યું છે. આ લોકોનો દોષ માત્ર એટલો જ હતો કે તેઓ યહૂદી હતાં. અરબસ્તાનથી સિન્ધ જીતવા માટે મહમદ બીન કાસમ આવેલો તેણે રસ્તામાં આવતાં બધાં ગામો અને નગરોનાં માણસોને મારી નાખેલાં પણ તેમાં એક છૂટ રહેતી કે જે લોકો ધર્મપરિવર્તન કરી ઇસ્લામ સ્વીકારી લેતા તેમને જીવન મળી જતું. પણ અહીં તો આવો કોઈ વિકલ્પ પણ ન હતો. કોઈ યહૂદી ખ્રિસ્તી થવા માગે તોપણ જીવન ન મળતું. જોકે કોઈ યહૂદીએ પ્રાણ બચાવવા આવાં ફાંફાં માર્યાં હોય તેવી કથા નથી. બધાં શહીદ થઈ ગયાં.

અહીં એક વિરલ ઘટના ઘટેલી, જ્યારે બધાને ગૅસચૅમ્બરમાં લઈ જવાતા હતા ત્યારે એક યહૂદી ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડવા માંડ્યો. તેણે કહ્યું કે મને ન મારશો. મારે નાનાં બાળકો છે. તેમનું શું થશે? કાળજુ કંપાવે તેવા રુદનથી એક ખ્રિસ્તી પાદરી દ્રવી ઊઠ્યા. તે વચ્ચે આવ્યા અને જલ્લાદોને કહ્યું કે આને ન મારશો. તેના બદલામાં મને મારી નાખો. જલ્લાદોએ પેલા કેદીને છોડી મૂક્યો. ફાધરને જેલમાં પૂર્યા. અને છેવટે ઇંજેક્શન આપીને તેમને મારી નાખ્યા. પેલો છૂટેલો કેદી 90 વર્ષની ઉંમર સુધી જીવ્યો. પેલા ફાધરનું નામ હતું. મેક્સી મિલિયન કોલ બ્રેક. તેઓ કૅથલિક પાદરી હતા. સલામ આ પાદરીને, લાખ લાખ સલામ. ક્રૂરતા અને દયા! દયા જીતી ગઈ.

આ ત્રીસ નંબરનો મોટો ઓરડો છે. આખો દિવસ સખત કામ કરાવ્યા પછી જે લોકોને દંડ દેવામાં આવતો તેમને અહીં આ અંધારા ઓરડામાં યહૂદીઓને પૂરી દેવાતા. આખી રાત ઊભા ઊભા જ ઊંઘવું પડતું. આ જુઓ આ R.C.C.ની બનાવેલી કૅબિનો છે. જેમાં માંડ ચાર માણસો ઊભા રહી શકતા. એવા ચાર માણસોને કૅબિનમાં પૂરીને બારણું બંધ કરી દેવાતું. જેથી પેલા ચાર આખી રાત એકબીજાને અડીઅડીને ઊભા રહેતા. આખો દિવસ કાળી મજૂરી અને આખી રાત ઊભા ઊભા ઊંઘવાનું. આવી ત્રીસ કૅબિનો બનાવેલી છે. આ ઓરડો રાજકારણિયા કેદીઓ માટે છે. તેમાં ત્રણ ત્રણ માળના પલંગો છે. જેમાં પેલા કેદીઓ સૂઈ રહેતા. તે સમયનાં ગંધાતાં ગોદડાં હજી પણ પડ્યાં છે.

આ જગ્યાએ ફરી ફરીને કેદીઓને ગણવામાં આવતા. જો એકાદ ઓછો થાય તો બધાને દંડ દેવાતો. કારણ કે તમે તેને મદદ કરી હતી તેવો આરોપ લગાવવામાં આવતો.

આ કૅમ્પનો જે વડો નાઝી હતો તે પકડાયેલો. તેનું નામ રુડોલ્ફ હતું. તેને અહીં જ ફાંસી આપવામાં આવેલી. આ મકાનમાં તે રહેતો હતો. અહીં બધા કેદીઓને નગ્ન કરીને પછી ગૅસચૅમ્બરમાં લઈ જતા.

અમે એક બીજા કૅમ્પમાં ગયાં છીએ. દરવાજા ઉપર જ એક વોચ ટાવર છે. જેના ઉપર અમે ચઢ્યા. ચારે તરફ દૂર દૂર સુધી કૅમ્પ જોઈ શકાય છે. નાઝીઓ ભરી બંદૂકે અહીં ઊભા રહેતા અને જરાક શંકા થતી કે તરત જ ગોળી ચલાવી દેતા. દૂર દૂર સુધી કેટલીયે બૅરેકનાં મોટાં મોટાં છાપરાં દેખાય છે. તેમાં બધાને પૂરી દેવાતા. આ નાની બૅરેક જિપ્સીઓ માટે હતો. હિટલરને જિપ્સી પ્રત્યે તીવ્ર ઘૃણા હતી.

તેથી તેમને પણ મારી નાખવામાં આવતા. હિટલર એમ માનતો કે માત્ર ઉચ્ચ પ્રજાને જ જીવવાનો અધિકાર છે. જે નિમ્નકક્ષાની પ્રજા હોય તેને જીવવાનો અધિકાર નથી. તેનો નાશ કરવો જોઈએ. જેમ ગાંડા બાવળ વગેરે વૃક્ષોનો નાશ કરાય છે તેમ. અહીં 350 બૅરેકો હતી. જેમાં હજારો લાખ્ખોની સંખ્યામાં કેદીઓને રખાતા. અને અમે જે ગૅસચૅમ્બર જોયું તેના કરતાં પણ મોટાં મોટાં બીજાં ચાર ગૅસચૅમ્બરો હતાં જે હવે નથી. અહીંથી 40 કિ.મી. દૂર આવો જ એક બીજો કૅમ્પ પણ હતો. આમ તો હિટલરે કુલ 60 કૅમ્પો કરેલા. જેમાં 60 લાખ યહૂદીઓને મારી નાખેલા. આ એક પ્રકારની મૃત્યુ-ફૅક્ટરી જ હતી. જ્યાં નિરંતર હત્યાઓ થયા કરતી. આ ટ્રેનના પાટા જુઓ. અહીં સુધી ટ્રેન આવતી અને માણસોને ઉતારી દેવાતા. માણસો પોતાનો બધો સામાન અહીં જ મૂકી દેતા પછી પેલી બૅરેકમાં તેમને લઈ જવાતા. આ રેલવેના પાટા સ્પેશ્યલ તેમને અહીં લાવવા માટે જ નાખેલા. પેલા ઓરડામાં બધાંની ડૉક્ટરી તપાસ થતી. સશક્ત માણસોને મજૂરી કરવા જુદા પાડી દેવાતા. અશક્ત અને વૃદ્ધોને ગૅસચૅમ્બરની પ્રતીક્ષામાં આ બૅરેકમાં મોકલી દેવાતા. પહેલાં કહ્યું તેમ અહીં મોટાં મોટાં ચાર ગૅસચૅમ્બરો હતાં જેમાંથી ત્રણને, ભાગતાં પહેલાં નાઝીઓએ બાળી નાખ્યાં હતાં. અને ચોથું બચી ગયેલા કેદીઓએ બાળી નાખ્યું હતું. આ ડાબી બાજુના બૅરેકમાં માત્ર યહૂદી સ્ત્રીઓને જ રાખવામાં આવતી.

મારા પ્રશ્નના જવાબમાં ગાઈડે જણાવ્યું કે આ સ્ત્રીઓ પર બળાત્કાર કે બીજો કોઈ અત્યાચાર ખાસ થતો નહિ. કારણ કે નાઝીઓ યહૂદીઓને એકદમ નીચ અને હલકી પ્રજા માનતા જેથી તેમનો સ્પર્શ કરવા પણ તૈયાર ન થતા. નાઝીઓ આ યહૂદીઓને ઉંદર જ ગણતા.

અમારે બે બૅરેક જોવાની છે. એક ઈંટોની છે. અને બીજી લાકડાથી બનાવેલી છે. લાકડું બધું જર્મનીથી અહીં આવતું. બધું રફ કામ છે. ક્યાંય રંધો લગાવેલો નથી. બૅરેક સીધી જમીન પર જ બાંધી છે. પાયો કે પ્લીંથ નથી.

હવે અમે એક એવી બૅરેકમાં પહોંચ્યાં છીએ જ્યાં બધા કેદીઓને સંડાસ માટે લાવવામાં આવતા. 100-150 ફૂટ સુધી લાંબા સિમેન્ટ કૉંક્રીટના બેઝમાં બબ્બેની જોડીમાં ગોળ ગોળ કાણાં બનાવ્યાં છે. સ્ત્રીપુરુષો સાથે જ સંડાસ બેસતાં. પેલાં ગોળ કાણાં એટલાં નજીક નજીક છે કે પાછળથી બન્નેનો બરડો અડી જાય અને બાજુમાંથી જાંઘો અડી જાય. નવેક ઇંચના ગોળાકારમાં કેદી મળવિસર્જન કરતો. પણ તેને માત્ર બે જ મિનિટનો સમય મળતો. તેથી વધુ સમય બેસી રહેનારને ફટકા મારવામાં આવતા. બેઝમાં પાણીની કે કાગળની વ્યવસ્થા તો હતી જ નહિ. એક ડોલ જેવું પાત્ર નીચે લટકતું રહેતું જેમાં મળ ભેગો થતો. એ પાત્રને આ જ લોકો પાસે કઢાવીને ઉપડાવીને ખેતરોમાં ઠાલવવામાં આવતો. જેને કબજિયાત હોય તેની શી દશા થતી હશે? એકસાથે બસો માણસો સંડાસ જઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા હતી.

ચારે તરફ ચોકીદારોનાં ટાવરો છે અને કૅમ્પના ફરતે બબ્બે લાઈનો કાંટાવાળા વાયરોની છે, જેમાં વીજળીનો પ્રવાહ ચાલુ રખાતો. કાંટાની વાડ 7-8 ફૂટ ઊંચી અને ઉપરથી વાંકી વળેલી છે જેથી કોઈ ભાગી ન શકે.

અમે બીજી બૅરેક જોવા ગયાં. આમાં એકસાથે 800 માણસોને રખાતાં. અહીં પૂરતું પાણી જ ન હતું. અહીં પુષ્કળ ગંદકી રહેતી. વાંદા— ઉંદરોનો તો પાર નહિ, કેટલાક મોટા ઉંદરો તો કેદીઓને કરડતા પણ ખરા. જોકે અહીં આવનાર માણસોને વહેલી તકે ગૅસચૅમ્બરમાં લઈ જવાતા. માત્ર યુવાન સશક્તોને જ મજૂરી માટે રાખી લેવાતા. આ બૅરેકમાં એક ગૅસ ચીમની પણ છે. જે બૅરેકને ગરમ કરવા માટેની વ્યવસ્થા માટે હતી. પણ આનો કદી પણ ઉપયોગ કરાયો ન હતો. હા, કોઈ રેડક્રૉસ જેવી સંસ્થા તપાસ માટે આવતી ત્યારે તેને સળગાવવામાં આવતી. બાકી તો કેદીઓ ઠંડીમાં થથર્યા કરતા. અહીં માત્ર એક જ વાર તપાસ કરવા રેડક્રૉસ સંસ્થા આવેલી. તેને સારો કૅમ્પ બતાવેલો અને તાજા જ આવેલા કેદીઓને બતાવેલા. જે તાજા લાગતા હતા. ત્યાં તો સ્વિમિંગ પુલ પણ બનાવેલો. જે માત્ર બતાવવા પૂરતો જ હતો. અહીં એક એક ચોકઠામાં આઠ આઠ માણસોને ભેગા સુવાડવામાં આવતા. અહીં કુટુંબોને અલગ અલગ કરી દેવાતાં. હા, જિપ્સીઓને ભેગાં રહેવા દેતા. ઘણા લોકો અહીં અતિશય ઠંડીમાં મરી જતાં. અહીં માયનસ 20 ટૅમ્પરેચર થઈ જતું. આવું જ અતિશય ગરમીમાં પણ. ઘણા ભીડથી મરી જતા. હજી આજે પણ કેટલાક કેદીઓ જીવે છે. તેમના હાથ પર કોતરેલા નંબર ઉપરથી જાણી શકાય છે. તેમને સરકારે કાંઈક મદદ કરેલી.

અમે બધાં બહુ જ ભારે હૃદયે કૅમ્પ બહાર નીકળ્યાં. નાનો કપિરાજ મારી પાસે આવ્યો અને કહે કે મારે એક ગન જોઈએ છે. મેં કહ્યું કે શું કરશો? તો કહે કે મારે હિટલરને મારી નાખવો છે. કૅમ્પ જોયાનો પ્રભાવ નાના બાળક પર પણ કેટલો પડ્યો તેની આ ખાતરી થઈ. મેં તેને સમજાવ્યો કે હિટલર તો મરી ગયો છે. હવે કાંઈ કરવાનું રહેતું નથી. માત્ર કોઈ ફરીથી નવો હિટલર પેદા ન થાય તેટલું જ જોવાનું

છે.

શ્રી ગોવિંદભાઈનું કહેવું હતું કે અમારો પ્રવાસ ધન્ય ધન્ય થઈ ગયો. બીજું કાંઈ ન જોયું હોત અને માત્ર આ કૅમ્પ જ જોયો હોત તોપણ પૈસા વસૂલ હતા. મારા છોકરાઓને આ કૅમ્પ જોવા જરૂર મોકલીશું. સૌ એમની વાત સાથે સમ્મત હતાં.

20-7-08

*

17. કેમ્પ વિશે વધુ માહિતી

(પુસ્તકના આધારે)

આગળના પ્રકરણમાં કેમ્પમાં અમે જે નજરે જોયું હતું તે લખ્યું છે. હવે પુસ્તકના આધારે થોડી વાતો લખું છું.

હિટલરે થોડા જ સમયમાં યુરોપના મોટા ભાગ પર કબજો કરી લીધો પછી જેમ મ. ગાંધીજી ભારતમાં રાજકારણની સાથે સાથે અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો પાયાનો કાર્યક્રમ ચલાવતા હતા તેમ હિટલર યહૂદીઓનો નાશ કરવાનો કાર્યક્રમ ચલાવતો હતો. ગાંધીજી માનવતા-વાદી માર્ગ ઉપર દલિતોનું કલ્યાણ અને ઉદ્ધાર કરતા હતા તો હિટલર શેતાની માર્ગે ચાલીને પૂરા યુરોપમાંથી લાખ્ખો યહૂદીઓને મારી નાખવાનું કામ કરતો હતો. આ માટે તેણે જુદા જુદા ભાગોમાં 60 કેમ્પો બનાવ્યા હતા, જેમાંનો એક અમે જોયો તે ઓસ્ચવિટ્ઝ હતો. પૂરી વ્યવસ્થા પદ્ધતિસરની હતી. દૂર દૂરથી યહૂદીઓને લાવવા, તેમને રાખવા તેમની પાસે કઠોર પરિશ્રમ કરાવવો પછી મારી નાખવા. તેમને બાળી મૂકવા, વાળ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો. આ બધું ફેક્ટરીની માફક એક પછી એક ક્રમબદ્ધ થતું રહેતું.

સૌ પહેલાં આ ઓસ્ચવિટ્ઝ શહેરની સીમમાં ખેડૂતોની જમીન પડાવી લીધી. બધા ખેડૂતોને ઉજ્જડ કરીને કાઢી મૂક્યા. પછી વ્યવસ્થિત રીતે પ્લાન પ્રમાણે કેમ્પ બનાવવામાં આવ્યો.

કેદીઓનો સૌથી પહેલો જથ્થો 728નો પોલીશ પોલિટિકલ કેદીઓનો હતો. તા. 14-6-1940નો તે દિવસ હતો. તે પછી ચેકોસ્લોવાકિયાથી કેદીઓ લાવવામાં આવ્યા. તે પછી રશિયાથી મોટું ગ્રૂપ આવ્યું. હિટલર જ્યાં જ્યાં કબજો કરતો ત્યાંથી વીણી વીણીને વિરોધીઓ અને યહૂદીઓને અહીં મોકલતો હતો. 1941માં પુરુષો આવ્યા અને 1942માં સ્ત્રીઓને લાવવામાં આવી. તે પછી તો પૂરા યુરોપમાંથી ખેંચીખેંચીને યહૂદીઓને લવાતા રહ્યા. નવેમ્બર 1944માં જ્યારે હિટલર હાર્યો અને નાઝીઓ ભાગ્યા ત્યાં સુધી આ પ્રક્રિયા ચાલતી રહી.

આ કેમ્પમાં જે કેદીઓને લાવવામાં આવતા તેમને પૂરાં કપડાં આપવામાં આવતાં નહિ. અંદરની ચડ્ડી પણ બેત્રણ મહિને ધોવાનું મળતું. આ કેમ્પમાં રખાયેલા કેદીઓને પરોઢિયે 4.30 વાગ્યે ફરજિયાત ઊઠી જવું પડતું. જો કોઈ જાગવામાં—ઊઠવામાં વિલંબ કરતું તો તેને દંડ આપવામાં આવતો. સમયસર ઊઠેલા કેદીઓને કૉફી નામનું એક પ્રવાહી આપવામાં આવતું જેમાં ન તો ખાંડ હોતી, ન દૂધ હોતું ન કૉફી હોતી. એ પછી તેમને ગુલામોની માફક મજૂરી કરવા મોકલી દેવાતા. જેમાં ફેક્ટરીઓમાં, ખાણોમાં, ખેતીમાં, બાંધકામનાં કામોમાં ઈંટો ઉપાડવામાં વગેરે અનેક કાર્યો કરવામાં મોકલી દેવાતાં. બપોર સુધી જરાય આરામ કર્યા વિના કામ કરવું પડતું. પછી તેમને લંચમાં એક બ્રેડનો ટુકડો જે 300 ગ્રામનો રહેતો તથા 100 ગ્રામ ભૂંડનું માંસ આપવામાં આવતું. કોઈ વાર કોબીજ વગેરે સડી ગયેલાં શાકોનો સ્વાદરહિત સૂપ અપાતો.

જો કોઈ કેદી કાંઈ નાનોમોટો અપરાધ કરતો તો તેને જાતજાતનો દંડ અપાતો જેમાં બન્ને હાથને પાછળ પીઠ પર બાંધીને ઊંચે લટકાવી ફટકા મારવામાં આવતા.

જો કોઈ કામ પર મોડો આવતો કે ઢીલું કામ કરતો તો તેને એક ચો. મીટરની કૅબિનમાં ત્રણચાર જણાને ઠાંસીને આખી રાત ઊભા ઊભા ઊંઘવાનો દંડ દેવાતો. ફરી પાછા સવારે કામ પર જવાનું.

એક વાર આવા અપરાધી 39 કેદીઓને વૅન્ટિલેશન વિનાના રૂમમાં પૂરી દીધા. સવાર થતાં થતાં 20 મરી ગયા. બાકીના પણ થોડા સમય પછી મરી ગયા.

નાઝીઓ એવું ફરતું સાધન રાખતા, જે થાંભલા પર વ્યક્તિને ઊંધા હાથે બાંધીને લટકાવવાના કામમાં આવતું. આ સાધન પર કેટલાય કેદીઓને લાંબો સમય લટકાવી રખાતા જેથી બાકીના કેદીઓ તેને જોતા રહે. તેમને ખાવાપીવાનું અપાતું નહિ.

1940માં આ કેમ્પમાં મોટાં મોટાં 20 બિલ્ડિંગ હતાં, પછી કેદીઓ વધતા ગયા અને બિલ્ડિંગ પણ વધતાં ગયાં.

બે લાખ માણસોને રાખી શકાય તેટલાં બિલ્ડિંગ બંધાયાં. પૂરો કેમ્પ બે માઈલ લાંબો થઈ ગયો. આ કેમ્પની આજુબાજુ બીજા 40 નાના કેમ્પો બનાવવામાં આવ્યા હતા.

આ કેમ્પોમાં રહેતા કેદીઓ પાસેથી ગુલામોની માફક કામ કરાવીને 1943માં સરકાર એક કરોડ વીસ લાખ માર્કસ કમાઈ હતી. આવી જ

રીતે એ પછી પણ સરકારે કમાણી કરી હતી.

આ કૅમ્પનો મુખ્ય સંચાલક હતો રુડોલ્ફ હોસ (Rudolf Hoss).

અહીં ગૅસચૅમ્બરમાં ઝેકલોન બી. (Zyklon B.) નામનો ગૅસ વપરાતો. 1942-43માં 20 ટન જેટલો કેમિકલ પાઉડર અહીં વપરાયો હતો.

અહીં ચાર ગૅસચૅમ્બર હતાં. જેમાં મોટા ચૅમ્બરમાં એકસાથે 2000 માણસોને મારી નાખવામાં આવતાં. ગૅસની અસરથી 10થી 20 મિનિટમાં જ લોકો મરી જતાં.

ચારેય ગૅસચૅમ્બરમાં મરેલાં માણસોને બાળી મૂકવા કેટલાંય અગ્નિદાહ કેન્દ્રો બનાવેલાં, જેમાં પ્રતિદિન 4416 મડદાંનો નિકાલ કરાતો. કોઈ વાર આ સંખ્યા 8000 સુધી પણ પહોંચી જતી. 24 કલાક અગ્નિની ભઠ્ઠીઓ ધગધગતી રહેતી. એકસાથે એક નહિ પણ જથ્થાબંધ મડદાં બાળવામાં આવતાં. તેમની રાખને દાટી દેવાતી કે પછી નદીઓમાં ફેંકી દેવાતી.

જ્યારે રશિયન સૈનિકો અહીં આવ્યા અને નાઝીઓ ભાગ્યા ત્યારે વૅરહાઉસમાં સાત ટન વાળના બોરા પડ્યા હતા. મોટા ભાગે તે સ્ત્રીઓના વાળ હતા. નાઝીઓને સમય ન મળવાથી આ વાળ રહી ગયા હતા.

અહીંનાં ત્રીસ મોટાં ગોડાઉનોમાં કેદીઓ પાસેથી પડાવી લેવાતી ચીજવસ્તુઓનો સ્ટોક રાખવામાં આવ્યો હતો જે હવે લોકોને જોવા માટે મૂકવામાં આવ્યો છે. 1945ના જાન્યુઆરીમાં જ્યારે આ કૅમ્પો બંધ કરવાનું થયું ત્યારે નાઝીઓ પાસે 60000 કેદીઓ બચ્યા હતા, જે ગૅસચૅમ્બરની રાહ જોતા હતા. પણ રશિયનો આવી ગયા અને બધા બચી ગયા.

આ કૅમ્પની વ્યવસ્થા અને રક્ષા કરવા 7000 નાઝીઓ અહીં કામ કરતા. જેમાં ઘોડેસ્વારો ચારે તરફ ફર્યા કરતા.

અમે હજારો ફોટાઓ જોયા પણ એકે ફોટામાં કોઈ યહૂદી પુરુષ કે સ્ત્રીને રોતીકકળતી ન જોઈ. બધાં સ્તબ્ધ અને ગંભીર હતાં, જાણે કે પરિસ્થિતિને સ્વીકારીને પૂરાં તૈયાર હોય. તેમના આત્મબળને ખરેખર વંદન કરવાં પડે. આવી સ્થિતિમાં તો બીજી પ્રજા હાયતોબા કરી મૂકે. પણ આ બધાં છેલ્લી ઘડી સુધી સ્તબ્ધ દેખાયાં, રડતાં કે હાયવોય કરતાં ન દેખાયાં. માત્ર પુરુષો જ નહિ સ્ત્રીઓ અને બાળકો પણ રોકકળ કરતાં ન દેખાયાં. અમારા એક ચુસ્ત આત્મવાદી પોતાને અધ્યાત્મવાદી બતાવે છે. "હું આત્મા જ છું. દેહ નથી" તેવી વાતો મક્કમતાથી વારંવાર કરતા રહે છે. પણ દવાખાનામાં ઇંજેક્શન ભરાતું જુએ તો દોડીને બહાર ભાગી જાય છે. હાયવોય કરી મૂકે છે. આવા બનાવટી અધ્યાત્મવાદીઓ ઉપર હસવું આવે. આ યહૂદીઓ કોઈ આત્મવાદી હોવાનો દાવો ન કરતાં, પણ તેમણે જે સહનશક્તિ બતાવી તે અત્યંત વંદનીય લાગે છે.

બીજું કે આટલા અત્યાચારો સહન કર્યા પછી પણ પોતાના ઈશ્વર ઉપરથી કોઈની શ્રદ્ધા તૂટી ન જાણી. આજે પણ તેમનાં સિનેગૉગ ભક્તોથી ઊભરાતાં રહે છે. તેમની અતૂટ શ્રદ્ધાને પણ વંદન કરવાં રહ્યાં. આજે આ બચી ગયેલી પ્રજા વિશ્વની સૌથી બળવાન પ્રજા બની ગઈ છે. કચ્છ જેવડા નાના ક્ષેત્રમાં અમદાવાદ જેટલી પ્રજા વસે છે તે ઇઝરાયેલ ભવિષ્યના મહાયુદ્ધનું હીરો થશે. ઇઝરાયેલની પ્રજાને ભારતના જેટલું ક્ષેત્રફળ અને ભારત જેટલી પ્રજા મળી હોત તો તે કેટલી સમર્થ હોત તે વિચારી શકાય છે. ભારત કેમ દુર્બળ હોવાની છાપ ઊભી કરે છે? કારણ શોધી કાઢો.

અમે કૅમ્પ જોઈને વિદાય થયાં. સૌનાં હૃદય ભારે થઈ ગયાં હતાં. અમે તો આ એક જ કૅમ્પનું ખોખું જોયું હતું. આવા તો હિટલરે જુદી જુદી જગ્યાએ 60 કૅમ્પો બનાવ્યા હતા. જ્યારે આ કૅમ્પો ચાલતા હશે ત્યારે કેવા હશે? માનો કે 2000 માણસોને ગૅસચૅમ્બરમાં લઈ જતા, તેમને ગૅસથી મારતા, તેમનાં મડદાં વગેરે બધું જોવાનું મળ્યું હોત તો આપણે તો ગાંડા જ થઈ જઈએ. આવું બધું કેવી રીતે જોઈ શકાય? પેલા જર્મન નાઝીઓ વર્ષો સુધી આ જ જોતા રહ્યા પણ તેમને કશી અસર ન થઈ. તે માણસો કેવા હશે? પથ્થરદિલ જ હશે ને?

વિશ્વમાં આવી ક્રૂર ઘટનાઓ અનેક વાર થઈ છે, પણ જેવો આ કૅમ્પોનો પ્રચાર થયો તેવી બધી ઘટનાઓનો પ્રચાર થયો ન હોવાથી લોકોને ખબર નથી હોતી. આવી જ એક ભયંકર ઘટના દક્ષિણ અમેરિકાની બતાવું. જ્યારે કોલંબસ અમેરિકાના દક્ષિણ ભાગમાં ક્યૂબા આગળના કોઈ દ્વીપ પર પહોંચ્યો ત્યારે ભારત આવી ગયો છે તેમ સમજ્યો. પછી તેણે ત્યાં ઈન્કા, માયા, એસ્ટીક વગેરે વંશોના રાજ્યોમાં અઢળક સંપત્તિ જોઈ તેનું મન લલચાયું. તે પાછો સ્પેન આવ્યો. બધા સમાચાર લોકોને કહ્યા. તેના પછી ફ્રાંસિસ્કો પિજારો આવ્યો. તેણે

રાજ્યના લોકોને લૂંટ્યા તો ખરા પણ સાથે સાથે ધર્મપરિવર્તન પણ જબરદસ્તીથી કરાવ્યું. તે માટે ભારેમાં ભારે અત્યાચારો પણ કર્યા. મેક્સિકોમાં તો પૂરી પ્રજામાંથી પુરુષોને કાપી નાખ્યા. પુરુષ જોતાં જ તેને મારી નાખવાનો. પૂરો દેશ પુરુષ વિનાનો કરી દીધો, પછી સ્ત્રીઓમાં પોતાનાં બાળકો પેદા કરવા માંડ્યાં. જેમને "લેટિનો" કહેવાયાં. એક નવી જ પ્રજા ઉત્પન્ન કરી દીધી. મૂળ ભાષા સંસ્કૃતિ નષ્ટ કરી દીધી. એક નવી પ્રજા અને નવી સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરી. જરા વિચાર કરો, જ્યારે પૂરા દેશના પુરુષવર્ગની કતલ થતી હશે ત્યારે કેવું થતું હશે? પણ આવું થયું હતું. જે લોકો જંગલમાં—પર્વતોમાં ભાગી ગયા તે જ પુરુષો બચી ગયા. આવી તો કેટલીયે મહાસંહારની ઘટનાઓ ઘટતી રહી છે. પણ ક્યાંય કોઈ અવતારે અવતાર લીધો નથી. કોઈ ધર્મનું પરિત્રાણ કરનારો આવ્યો નથી. આપણી ખોટી ધારણાઓથી આંખો ઊઘડવી જોઈએ. મિથ્યા ધારણાઓથી પ્રજા દુર્બળ થતી હોય છે. વાસ્તવિકતાવાળું દર્શન જ કલ્યાણકારી થઈ શકે.

અમારી બસ હવે ક્રેકોવ તરફ દોડી રહી છે. અહીં સ્કૂટર વગેરે બે પૈડાંવાળાં વાહનો દેખાતાં નથી. કારણ કે સામ્યવાદી દેશોમાં પ્રજા બહુ લક્ઝુરિયસ વસ્તુઓ રાખી શકતી નહિ. તેની ખરીદશક્તિ બહુ થોડી હતી. જીવનજરૂરિયાતની બહુ જરૂરી વસ્તુઓ જ માંડ મેળવી હતી ત્યાં આવાં સ્કૂટર, ટી.વી વગેરેની વાત જ શી કરાય?

વૉર્સોની નજીક જ એક બીજો આવો કૅમ્પ હતો પણ હવે ત્યાં કોઈ અવશેષો રાખ્યા નથી. પોલૅન્ડમાં ત્યારે ચાર લાખ યહૂદીઓ રહેતા હતા. જે ભાગ્યા તે બચ્યા, બાકીના ધામમાં પહોંચી ગયા. બીજા પણ અહીં ઘણા કૅમ્પો હતા. અમે ક્રેકોવ પહોંચી રહ્યાં છીએ. આ શહેર પોલૅન્ડનું બીજા નંબરનું મોટું શહેર છે. રસ્તામાં 15મી શતાબ્દીમાં થયેલા એક મહાન રાજાનું પૂતળું છે. સામ્યવાદીઓએ તેને એટલા માટે રહેવા દીધું છે કે તેણે એક મહાન યુદ્ધ કરેલું. રાજાનું નામ યેકોવ હતું. બધે ફરીને પાછાં ક્રેકોવ આવી ગયાં.

ધાર્મિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં થોડાક પ્રશ્નો થાય છેઃ

1. શું આવું બધું ઈશ્વરની મરજીથી થયું હશે?
2. શું આ બધું માર્યાં ગયેલાં માણસોનાં કર્મોનું ફળ હતું?
3. શું આ નિયતિ હતી? નિયતિ કયા આધારે થતી હોય છે?
4. કેટલાક લોકો પાંચ હજાર વર્ષનું એક સર્કલ માને છે. તેઓ માને છે કે પ્રત્યેક ઘટના ફરી ફરીને પાંચ હજાર વર્ષે એવી ને એવી રીતે થયા કરતી હોય છે. તો શું પ્રત્યેક પાંચ હજાર વર્ષે આવા કૅમ્પો થયા કરશે?
5. કેટલાક લોકો એવું માને છે કે જ્યારે ધરતી પર પાપ વધી જાય ત્યારે ભગવાન અવતાર લઈને આવે છે. પાપીઓને મારીને ફરીથી ધર્મની સ્થાપના કરે છે. પ્રશ્ન એ છે કે તો પછી આટલાં ભીષણ પાપો પછી પણ કોઈ અવતાર કેમ ન થયો?

આવા ઘણા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. કાંઈ સમાધાન થતું નથી.

21-7-08

*

18. ક્રેકોવ

અમે હવે ક્રેકોવ નગર જઈ રહ્યાં છીએ. આજે અમારી બસ તથા ડ્રાઇવર બન્ને બદલાઈ ગયાં. ટોની કોઈને મળ્યા વિના જ નારાજ થઈને ચાલ્યો ગયો તેનાથી કોઈને સંતોષ ન હતો તોપણ મારી ઇચ્છા હતી કે તેને કાંઈક આપું પણ તે મળવા જ ન આવ્યો. કેટલાક લોકોને આવતાં તો ન આવડે પણ જતાં પણ ન આવડે. ગમે તેવું થયું હોય તોપણ ડાહ્યો અને ગંભીર માણસ વિદાયને સુધારી લેતો હોય છે. પણ કાંઈ બધા ડાહ્યા નથી હોતા. નવો ડ્રાઇવર કડક લાગ્યો. તેણે કડક સૂચનાઓ આપી. જે જરૂરી હતી.

અમે ક્રેકોવમાં ફરી રહ્યાં છીએ. આ નગર 11મીથી 16મી શતાબ્દી સુધી પોલૅન્ડની રાજધાની હતી. અમે એક રાજમહેલ અને ટાવર જોવા જઈ રહ્યાં છીએ. જર્મન ગવર્નર અહીં રહેતા હતા. નાઝીઓનો ઇરાદો હતો કે ક્રેકોવને જર્મનીમાં ભેળવી દેવું પણ તેઓ હાર્યા અને રશિયનો આવી ગયા. જોકે તે ઉદ્ધારક હતા તોપણ પ્રજાની દશા તો જર્મનીના પંજામાંથી નીકળીને રશિયાના પંજામાં પડવાની થઈ. અમે તો પાછા ગુલામ જ રહ્યા. અમે ક્રેકોવમાં ફરી રહ્યાં છીએ. અહીં પહેલાં નદી વહેતી હતી, હવે પુરાઈ ગઈ છે. પહેલાં આ શહેર નાનું હતું પણ હવે ઘણું મોટું થઈ ગયું છે. આ નગર પહેલાં બે ભાગમાં વહેંચાયેલું હતું. એક ભાગમાં કૅથલિકો રહેતા હતા અને બીજા ભાગમાં પ્રોટેસ્ટંટો રહેતા હતા. પછી આજુબાજુના દેશોમાંથી આવીને ઘણા યહૂદીઓ વસ્યા હતા. 16મી શતાબ્દીમાં આ શહેર ખૂબ સમૃદ્ધ હતું. તેથી લોકો અહીં રહેવા આવી જતા. અમારી આજુબાજુ ઘણી ઇમારતો યહૂદીઓની છે. પહેલાં આ મોટું વ્યાપારિક કેન્દ્ર હતું. હવે માત્ર નાની દુકાનો રહી ગઈ છે. 2000માં આ શહેરને સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર એવું બિરુદ અપાયું હતું. આ નગરમાં ઘણા મહાપુરુષો થયા જેમાં પોપ પૉલ બીજા પણ અહીંના જ હતા. તેઓ અહીં રહીને ભણ્યા હતા. અહીં 17 યુનિવર્સિટીઓ જેવી વિદ્યાપીઠ છે. એક તો છેક 14મી શતાબ્દીથી ચાલી આવે છે. મહાન ખગોળશાસ્ત્રી નિકોલસ કૉપરનિક્સ પણ અહીંના જ હતા. જેણે તેમના સમયમાં બાઇબલ વિરુદ્ધ ખગોળનો નકશો બનાવેલો. અહીંથી ક્રાન્તિ શરૂ થઈ હતી. અમે બધાં બસમાંથી નીચે ઊતર્યાં. પગે ચાલીને અમારે વાવોલ કિલ્લો જોવા જવાનું છે.

11મી શતાબ્દીમાં બંધાયેલો આ ભવ્ય કિલ્લો છે. આ વાવોલ સરોવર પણ છે જે કુદરતી છે. અહીં વિસ્તુલા નદી વહે છે. પોલૅન્ડવાસીઓ તેને વિશ્વા નદી કહે છે, જે ભારતીય નામ છે. આ સરોવર ચૂનાના પથ્થરોનું બનેલું છે. તેના વિશે એક દંતકથા પણ છે કે અહીં પહેલાં બહુ મોટો મગર રહેતો હતો તે હંમેશાં રૂપાળી યુવતીઓને નાસ્તામાં ખાઈ જતો. લોકો તેનાથી ત્રાસી ગયા. કોઈ નદી તરફ આવવાની હિંમત ન કરતું. મગરને મારી નાખવા ઘણા વીર પુરુષોએ પ્રયત્નો કર્યા પણ બધા નિષ્ફળ ગયા. અંતે એક મોચીએ બીડું ઝડપ્યું. તેણે એક મરેલા ઘેટાના પેટમાં સલ્ફર ભરી દીધો. પછી સરોવરના કિનારે મૂકી દીધું. પેલો મગર આવીને ઘેટાને ગળી ગયો. પછી તેને બહુ તરસ લાગી. અમારી ગાઈડ કહે છે કે જેમ ભારતીય રેસ્ટોરાંમાં જમવા ગયા હોઈએ અને ત્યાં તીખું તમતમતું સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમીએ પછી બહુ તરસ લાગે તેમ મગરને પણ ખૂબ તરસ લાગી. તેણે ખૂબ પાણી પીધું જેથી પેલો સલ્ફર ઊકળવા માંડ્યો. ઘેટું ફૂલી ગયું. અને અંતે મગર મરી ગયો. માત્ર બહાદુરીથી જ કામ થતું નથી. બુદ્ધિ પણ હોવી જરૂરી છે. આ કથાના આધારે અત્યારે આવાં રમકડાં ખૂબ બન્યાં છે અને લોકો ખરીદે છે.

અમે હવે કિલ્લાની અંદર જોવા ગયાં છીએ. કિલ્લાના નીચેના ભાગમાં બિશપ વગેરે રહેતા. રાજા-મહારાજા ઉપરના ભાગમાં રહેતા. આ નાનો ટાવર 14મી શતાબ્દીમાં બંધાયેલો છે. જ્યારે અહીં ઑસ્ટ્રિયાનું શાસન હતું ત્યારે આ ટાવર બંધાયેલો. આ ટાવર વિસ્તુલા નદીના તળથી 25 મીટર ઊંચો છે. અહીં પ્રથમ શાસક રહેતા હતા. તે પછી અવારનવાર જે શાસકો થયા તેમણે આમાં સુધારો-વધારો કર્યો હતો. 1499માં અહીં ભારે અગ્નિ લાગ્યો જેમાં કિલ્લાનો ઘણો ભાગ બળી ગયો. 1504થી 1536માં ફરીથી કેટલોક ભાગ બાંધવામાં આવ્યો. 1536માં ફરી પાછો અગ્નિ લાગ્યો અને ઘણું બળી ગયું. 1550માં ફરીથી આ કિલ્લાને સુંદર રીતે બાંધવામાં આવ્યો. ફરીથી પાછી આગ લાગી અને રોયલ ભાગ બળી ગયો. 1724થી 1740માં ફરી પાછો આ કિલ્લો બંધાયો. 1787માં ઑસ્ટ્રિયાએ પોલૅન્ડ ઉપર કબજો કર્યો. 1905 સુધી ઑસ્ટ્રિયા અહીં રહ્યું. 1939-1945 સુધી દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ થયું. ત્યારે જર્મનો અહીં આવ્યા તે પછી રશિયા અહીં આવી ગયું. 1989માં રશિયા ગયું. હવે આ દેશ અને આ કિલ્લો સ્વતંત્ર છે.

અમે કેથીડ્રલ મ્યુઝિયમ જોઈ રહ્યાં છીએ. વાવોલ કિલ્લામાં જ કેથીડ્રલ અને મ્યુઝિયમ છે. આ કેથીડ્રલમાં શરૂઆતમાં જ ફિરસ્તાનું પૂતળું છે. આમાં જે ગાલીચા લગાવેલા છે તે બેલ્જિયમથી આવેલા છે અને અમે પહેલાં જોયા હતા તેવા જ ભવ્ય છે. 17મી શતાબ્દીમાં બનેલા આ ગાલીચાઓ જાણે આજે જ બન્યા હોય તેવા સુંદર દેખાય છે. આ કેથીડ્રલમાં ઘણા રાજાઓના રાજ્યાભિષેક થયેલા અને ઘણા રાજાઓને અહીં જ દફનાવેલા છે. આપણા માટે તે નવાઈ કહેવાય કે જે ધર્મસ્થાનને સર્વોચ્ચ પવિત્ર મનાતું હોય ત્યાં રાજાઓ તથા ધર્મગુરુઓનાં મડદાં પણ દફનાવ્યાં હોય. આ જુઓ, ગુલાબી રંગના આરસપહાણમાંથી અહીંના રાજાનું ભવ્ય પૂતળું બનાવીને તેને સુવડાવ્યું છે. તેની સામે જ તેના રાજકુમારનું પણ પૂતળું છે. પણ તેનું શબ અહીં દફનાવ્યું નથી. કારણ કે તે ટર્કીની સામે યુદ્ધ કરતાં કરતાં માર્યો ગયેલો જેથી શબ હાથમાં આવ્યું ન હતું. આ કૉફિનમાં સ્ટેનલી નામના બિશપનું શબ છે. જે 11મી સદીમાં થઈ ગયા. આ બિશપ રાજાની પણ ટીકા કરતા તેથી રાજાએ તેમને મરાવી નાખેલા. જ્યારે તેઓ પ્રાર્થના કરતા હતા ત્યારે તેમની હત્યા કરાવી નંખાઈ હતી. તેમના શરીરના ટુકડેટુકડા કરી નાખવામાં આવેલા. સત્ય હંમેશાં બલિદાન માગતું હોય છે. જે બલિદાન ન આપી શકે તે કાં તો ખુશામતખોર થઈ જાય અથવા વાણિયા-મૌન ધારણ કરી લે. વાણીની શૂરવીરતા ઘણી મહાન હોય છે. આ બિશપ રાજાને તેની ભૂલો સમજાવતા અને ધર્મના માર્ગે ચાલવાનો ઉપદેશ આપતા. રાજાને તે ગમતું નહિ તેથી તેણે હત્યા કરાવી નાખી. સત્તા આંધળી હોય છે. તેને દેખતી રાખવા એક સાચા ઉપદેશકની જરૂર પડતી હોય છે. બધા ઉપદેશકો સાચું બોલી શકતા નથી. આંધળી સત્તાને ખુશામત બહુ ગમતી હોય છે, જે તેને વધુ આંધળો બનાવે છે. પાછળથી ધર્મે કદર કરી બિશપને સંતની પદવી દીધી અને અહીં કેથીડ્રલમાં જ તેમનું સ્મારક રચ્યું. આપણે પણ આમાંથી બોધપાઠ લેવો જોઈએ.

સ્કૂલની રજાઓના દિવસોમાં અહીં ઘણા છોકરાઓ જોવા આવે છે. પણ અત્યારે જૂન મહિનો હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ નથી.

આ જગ્યાએથી ધર્મગુરુ ઉપદેશ આપતા હોય છે. અને આ સિંહાસન રાજ્યાભિષેક માટે છે. પહેલાં અહીં સોનાનું સિંહાસન હતું. પણ તેને આક્રાન્તાઓ ઉઠાવી લઈ ગયા છે એટલે હવે લાકડાનું સિંહાસન મૂક્યું છે. હવે અત્યારે તેના ઉપર માત્ર બિશપ જ બેસી શકે છે. કોઈ નીચેના પાદરી વગેરે બેસી ન શકે. પોપ પૉલ દ્વિતીય પોલૅન્ડના હતા, પોપ થતાં પહેલાં તેઓ આ કેથીડ્રલના બિશપ હતા અને તેઓ આ સિંહાસન ઉપર બેસતા. આ કેથીડ્રલ અત્યંત ભવ્ય છે. તેની છત લગભગ 70થી 100 ફૂટ ઊંચી હશે. તેમાં અદ્ભુત ચિત્રો અને કોતરકામ કરેલું છે. અહીં એક રાણીનું સૂતેલું સ્ટેચ્યૂ પણ હૂબહૂ મડદા જેવું જ લાગે છે. જુદા જુદા રાજાઓ તથા બિશપોનાં સુંદર કીમતી કૉફિનો મૂકેલાં છે જેમાં તેમનાં શબ રખાયાં છે.

કેથીડ્રલમાં જુદાં જુદાં ચૅપલો હોય છે. ચૅપલો એટલે એક પ્રકારથી નાનાં મંદિરો જેમાં કોઈ ખાસ વ્યક્તિની યાદગીરી હોય.

આ રાજાનું ચૅપલ છે. મહારાણી સોફિયાનું ચૅપલ છે. સંત માર્ગારેટનું ચૅપલ છે. જે 1322માં બંધાયું હતું. સંત કેથરિનનું ચૅપલ છે. આ ચૅપલને મહારાણી બોનાએ બંધાવ્યું હતું. છેવટનાં બન્ને ચૅપલ મહિલાઓનાં છે. આ એક સારી પ્રથા કહેવાય કે તમે તમારા ભૂતકાળના મહાપુરુષોને યાદ કરો. અહીંની ખાસિયત એ છે કે જે મુખ્ય દર્શનીય સ્થળ છે તેમાં જિસસનું જ સ્થાનક હોય છે. કોઈ પણ મહાન સંત કે મહાન રાજા જિસસનું સ્થાન લઈ શકે નહિ. તેમનું ચૅપલ કેથીડ્રલના બીજા ભાગમાં હોય. આપણે અહીં ભૂલ કરીએ છીએ કે મંદિરમાં કોઈ સંતને જ ભગવાનની જગ્યાએ ગોઠવી દઈએ છીએ. ખરા ભગવાન ગાયબ કરી દઈએ છીએ અને વ્યક્તિને ભગવાન બનાવી દઈએ છીએ. આથી ઉપાસ્ય દેવની એકરૂપતા રહેતી નથી. ખ્રિસ્તીઓના ઉપાસ્ય દેવ માત્ર જિસસ જ છે તેનું આ મહત્ત્વનું કારણ છે. સંતની પૂજા કરવાની પણ સંત તરીકે; ભગવાન તરીકે નહિ. આપણે આમાંથી શીખવા જેવું છે.

અમે 70 પગથિયાંવાળો ટાવર ચઢી રહ્યાં છીએ. તેના છેડે બહુ મોટો ઘંટ છે. ખ્રિસ્તી ધર્મસ્થાનોમાં ઘંટ જરૂર હોય છે. જે લોકોને સૂચના આપે છે કે આવો પ્રાર્થનાનો સમય થઈ ગયો છે. મસ્જિદોમાં આવો ઘંટ નથી હોતો, કદાચ અરબસ્તાનમાં કાંસાની કે કારીગરોની સગવડ નહિ હોય. તે લોકો ઊંચા મિનારા પર ચઢીને મોટા અવાજથી બાંગ પોકારે છે. જેનો ભાવ એ છે કે લોકો આવો, નમાજનો સમય થઈ ગયો છે.

આપણો પ્રાર્થનાનો નક્કી સમય નથી હોતો, આખો દિવસ ગમે ત્યારે મંદિરમાં જઈ શકો છો. ચર્ચમાં અને મસ્જિદમાં એક સાથે સેંકડો-હજારો માણસો જે રીતે પ્રાર્થના કરે છે તેવી વ્યવસ્થા આપણે ત્યાં નથી. કારણ કે આપણે દર્શન કરવા જઈએ છીએ, ભીડ હોય તો ધક્કાધક્કી કરીને પણ વચ્ચેના ભાગમાં આવીને લોકો દર્શન કરવા પ્રયત્ન કરતાં હોય છે. જેથી જે શાંતિ અને શિસ્ત ખ્રિસ્તી અને

મુસ્લિમોના ધર્મસ્થાનોમાં જોવા મળે છે તે આપણે ત્યાં નથી હોતી. વળી પાછું અનેક પ્રકારની સામગ્રીથી પૂજા કરવાની હોવાથી અસ્વચ્છતા પણ રહે છે. સૌથી મહત્ત્વની બાબત છે 'સમાજ'ની. પેલા બન્નેના ત્યાં સમાજ હોય છે. આપણે ત્યાં ટોળું હોય છે. સમાજમાંથી સંઘ બને અને તેમાંથી શક્તિ ઊભી થાય. જ્યારે ટોળામાંથી અશિસ્ત બને અને તેમાંથી અવ્યવસ્થા ઊભી થાય. આ અવ્યવસ્થાથી શક્તિહીનતા આવે. બસ આ જ કારણ હિન્દુ પ્રજાને દુર્બળ બનાવે છે.

ટાવર પર જે ઘંટ છે તેની સાથે મહિમા જોડાયેલો છે. જો તમે ડાબા હાથે ઘંટને અડો તો તમારાં લગ્ન થઈ જાય અથવા લગ્ન થઈ ગયાં હોય તો પત્ની કે પતિ પ્રેમ કરતો થઈ જાય અને જો જમણા હાથે અડો તો ઘરમાં લક્ષ્મીજી પધારે. પણ જો તમે બન્ને હાથે અડો તો બન્ને સિદ્ધિઓ મળે. અર્થાત્ લગ્ન પણ થાય અને પૈસો પણ મળે. રતિલાલ બન્ને હાથે અડ્યા. મેં પૂછ્યું કે કેમ બન્ને હાથે અડ્યા? તો કહે કે "તમે તો હવે બધું જાણો જ છો ને. શા માટે પૂછો છો?"

અહીં એક મહારાજાના મૃતકનું પૂતળું છે. રાજા મરી ગયા છે અને રાણીઓ વગેરે સ્ત્રીઓ રડી રહી છે. પણ તે બધી સ્ત્રીઓએ ભારતીય પોશાક પહેરેલો છે. પ્રાચીન કાળમાં અહીં પણ સાડી જેવું વસ્ત્ર સ્ત્રીઓ પહેરતી હતી. રાજા ઠીંગણા હતા તે પણ બતાવ્યું છે. અહીં ઘણાં પૂતળાં જે મારબલમાંથી બનાવેલાં છે. કલાની દૃષ્ટિએ તો વાત જ ન કરો. અદ્ભુત કળા કરી છે.

અહીં એક એવા રાજા-રાણીનું પૂતળું છે જે 17મી સદીમાં તુર્કોની સામે યુદ્ધ જીતી ગયા હતા. રાણી ફ્રાંસની હતી. આ ભાગમાં તુર્કો અવારનવાર ચઢી આવતા. જેમ ભારત પર આરબો વગેરે મુસ્લિમ સુલતાનો વારંવાર ચઢી આવતા તેમ. જોકે આવું થવાનું મૂળ કારણ હતું કે અહીંના (ભારતના) રાજાઓ સુલતાનો ઉપર આક્રમણ ન કરતા. બેસી રહેતા અને પેલા છેક કિલ્લા સુધી પહોંચે ત્યારે યુદ્ધ કરતા, એમ કહો કે યુદ્ધ કરવું પડતું. ખરું રક્ષણ તો આક્રમણથી જ થતું હોય છે. દુશ્મન ચઢી આવે તેના પહેલાં જ તમે તેના પર ચઢી જાઓ અને તેને તેના ઘરમાં જ અધમૂઓ કરી નાખો જેથી તે આક્રમણ ન કરી શકે. પણ આપણે આવું કરી શકતા નહિ તેથી બધાં યુદ્ધો ભારતની ધરતી પર થયાં. દુશ્મનની ધરતી પર ભાગ્યે જ કોઈ યુદ્ધ થયું હશે. મહમદ ગઝનવી 17 વાર ભારત પર ચઢી આવ્યો પણ અહીંનો કોઈ રાજા ગઝની પર એક વાર પણ ચઢી ગયો હોય તેવું જાણ્યું નથી. સમય રહેતાં તમે યુદ્ધ નહિ કરો તો તમારે વિનાશકારી યુદ્ધનો સામનો કરવો પડશે.

અહીં ક્રૉસનું પણ ચૅપલ છે. જેના છેક ઉપર બિશપનું સ્ટેચ્યૂ મૂકેલું છે. સીસમ જેવા કાળા મજબૂત લાકડાથી બનાવેલું ચૅપલ બહુ જ ભવ્ય લાગે છે. અહીં બિશપનો મહેલ પણ છે, જે રાજમહેલ જેવો ભવ્ય છે.

આ કૉફિનમાં અહીંનાં મહારાણીનું શબ છે. મહારાણી ઘણાં સુંદર હતાં. પહેલી પ્રસૂતિ વખતે જ તેમનું મૃત્યુ થયું હતું. રાજાએ તેમની યાદ અહીં બનાવી છે.

અહીં એક સાધ્વી રહેતી હતી તેને સ્વપ્નમાં જિસસ આવ્યા હતા. તે પ્રમાણે આ ચિત્ર દોરેલું છે.

આ રાજાનું કૉફિન છે. છેક હંગેરીથી મારબલ લાવ્યા હતા. રાજા પોતે સ્થપતિ હતા.

આ એક અતિ સુંદર ચૅપલ છે. જે અહીંના રાજાની સ્મૃતિમાં બંધાયું છે. ઇટાલિયન સ્થપતિએ આ સુંદર ચૅપલ બાંધ્યું હતું. એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે કે માણસની સ્મૃતિ રહેવી જોઈએ કે નહિ? જે લોકો ભૂમિદાહ કરીને કબરો, મકબરા વગેરે બાંધે છે તેમની સ્મૃતિ વર્ષો સુધી રહે છે. પણ જે અગ્નિદાહ આપીને કશું જ નામનિશાન રહેવા દેતા નથી તેમની સ્મૃતિ રહેતી નથી. તે ભૂંસાઈ જાય છે. કદાચ કોઈ કવિ કે સાહિત્યકાર હોય, રાજા-મહારાજા હોય તો તેની થોડીક સ્મૃતિ અમુક લોકો પૂરતી રહે. બાકી કોઈનું કશું ન રહે. એટલે વિશિષ્ટ વ્યક્તિની સમાધિ જરૂર બનાવવી જોઈએ.

આ હેડવિક રાણીનું કૉફિન છે. પણ કૉફિન ખાલી છે. કારણ કે શબને બીજે ક્યાંક લઈ જવાયું છે. બે હાથ જોડીને રાણી કૉફિન ઉપર સૂતાં છે. ભાવપૂર્ણ ભવ્ય પ્રતિમા હતી.

આ રાજાના ચૅપલ પર 50 કિલો સોનું લગાવેલું છે. અમે બધાં કેથીડ્રલ જોઈને બહાર નીકળ્યાં. થોડુંક ચૅકિંગ થયું પણ બહુ જ સભ્યતાથી. અમે વાવોલના રાજમહેલના ચૉકમાં ઊભાં છીએ. વિશાળ ચૉક છે. 16મી શતાબ્દીમાં આ રાજમહેલ બંધાયો હતો. આ ચોથા નંબરનો રાજમહેલ છે. બીજા પણ ત્રણ મહેલો હતા. યુદ્ધ વખતે આનો નાશ થયો ન હતો. બધું હતું તેવું જ છે. આ મહેલમાં 80 ઓરડાઓ છે, જે મોટા અને ભવ્ય છે.

અમારી ગાઈડનું કહેવું છે કે મારા માટે આ પહેલું જ ભારતીય ગ્રૂપ છે. અહીંના ઘણા લોકો પ્રશ્નો પૂછે છે કે આ ભારતીયો છે? ખરેખર તો આ ભાગમાં હજી ભારતીયો ખાસ આવતા નથી. તમે જ પહેલાં આવ્યાં છો. મેં પૂછ્યું કે અમારો કોઈ ખરાબ અનુભવ તો નથી થયો ને? ગાઈડ કહે કે ના ના, તમારી સાથે મને પણ બહુ મજા આવી છે. હું પ્રામાણિકતાથી કહું છું કે આવું સારું ગ્રૂપ હજી સુધી મને મળ્યું નથી.

આ જે મકાન દેખાય છે તેમાં જોન પૉલ દ્વિતીય એટલે કે પોપ અહીં રહેતા હતા. અત્યારે તેમનો ફોટો રાખ્યો છે. આ ચર્ચનું સ્થાન રોમ કરતાં બીજા નંબરે મહત્ત્વનું છે. અમે બજારમાં એક એવી જગ્યાએ ઊભાં છીએ જ્યાં બહુ મોટું શિવલિંગ મૂકેલું છે અને તેની વચ્ચેથી પાણીની ધાર નીકળી રહી છે.

આ દેશ પર તુર્કો અને તાર્તારો વારંવાર ચઢી આવતા ત્યારે લોકો ચર્ચોમાં સંતાઈ જતાં. આ શહેરમાં પાર વિનાનાં ચર્ચો છે. બધાં જોવાં હોય તો અઠવાડિયું પણ ઓછું પડે. આ સામે દેખાય છે તે બે ટાવરવાળું ચર્ચ 81 મીટર ઊંચું છે. અમે ચર્ચમાં પ્રવેશ્યાં. પંદરમી સદીનું આ ચર્ચ છે. અંદર ઑલ્ટરનો આકાર પુસ્તક જેવો છે. જેનો અર્થ છે કે સવારે ખૂલે અને રાત્રે બંધ થઈ જાય. સામે જ મધર મૅરી છે. તેમની આજુબાજુ 12 સાથીદારો છે. ઓકના લાકડામાંથી ભવ્ય ઑલ્ટર બનાવેલું છે. જિસસને પકડાવી દેનાર દગાબાજ સાથીદાર જુડાસ પણ લુચ્ચી આંખોથી બેઠો છે. પ્રત્યેક મહાપુરુષને એકાદ દગાબાજ સાથીદાર પણ મળતો હોય છે. ચર્ચ જોઈને અમે બહાર નીકળ્યાં.

અમારું બપોરનું લંચ મોટા ભાગે વેજિટેરિયન પીઝાનું હોય છે. પ્રતિદિન અમારામાંથી કોઈ ને કોઈ બધાને પીઝા ખવડાવે છે. આજે તિરુપતિ, અજિત અને હિતેશભાઈ તરફથી પીઝા છે. ફરી પાછા અમે બસ ઉપર આવ્યાં. અમારો નવો ડ્રાઇવર (કોચ કૅપ્ટન) બહુ સારો માણસ નીકળ્યો. પોતાની તૂટીફૂટી ઇંગ્લિશમાં તે વાતો કરે છે. જ્યારે અહીં રશિયનોનું રાજ્ય હતું ત્યારે અહીં જે કાંઈ અનાજ વગેરે ઉત્પન્ન થતું તે બધું રશિયા લઈ જતા. અમારી દુકાનો ખાલી રહેતી અને માફિયાગીરી બહુ ચાલતી. લોકો ભયભીત અને દબાયેલા રહેતા. માત્ર રશિયન ભાષા જ ભણાવવામાં આવતી. હું આજે ઇંગ્લિશ બોલું છું તે પ્રવાસીઓ પાસેથી થોડું થોડું શીખીને બોલું છું. હવે સ્વતંત્રતા છે. લોકો રાજી છે. જોકે હજી પણ મોટી મોટી જગ્યાએ સામ્યવાદી વિચારધારાવાળા લોકો બેઠા છે. હવે અમે યુરોપિયન યુનિયનમાં સામેલ થયા છીએ. તેથી વગર વિસાએ બધે ફરી શકીએ છીએ. કમ્યુનિસ્ટોના સમયમાં સેના બહુ સખત હતી. હવે તેવું નથી. હવે અમે નાટોમાં છીએ. પહેલાં અહીં મિગ વિમાનો ઊડતાં. હવે F-16 વિમાનો ઊડે છે. પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોની હોશિયારી જુઓ કે તેમણે યુરોપિયન યુનિયનમાં બધા સામ્યવાદી દેશો ભળી ગયા છે જેથી હવે તેમની સુરક્ષા થઈ ગઈ છે. કોઈ આ દેશો ઉપર આક્રમણ કરે તો નાટોવાળા સામે આવી જાય.

અમારી બસ રોડ પર ચાલી રહી છે. સામેથી એક ઍમ્બ્યુલન્સ વાન સતત હૉર્ન વગાડતું ગતિમાં આવ્યું. બધાંએ જગ્યા આપી દીધી. વાન સડસડાટ ચાલ્યું ગયું. કોચ કૅપ્ટન સિગારેટ પીએ છે, પણ જ્યારે બસ ઊભી રહે ત્યારે નીચે ઊતરીને જ સિગારેટ પીએ છે. અમારી ગાઈડ એના જુદી પડી, બહુ સારી ગાઈડ હતી, બધાંને દુઃખ થયું. તેણે બધાંનાં મન જીતી લીધાં હતાં. મન જીતવાં એ જ મોટી કુશળતા છે. સમાચાર આવ્યા કે ટ્રાફિક જામ હોવાથી રસ્તો બદલી નાખો. અમે બીજા રસ્તેથી વૉર્સો જઈ રહ્યાં છીએ. 4-5 કલાક સુધી અમારે બસમાં પ્રવાસ કરવાનો છે. શ્રી ગોવિંદભાઈ, શાયર, તેમનાં પત્ની, બેબી વગેરે અવારનવાર ગીતો સંભળાવે છે. અંતે વૉર્સો નજીક પહોંચી ગયાં. પણ કોચ કૅપ્ટને બસને અડધો કલાક રોકી રાખી, કારણ કે બસ અડધો કલાક વહેલી આવી છે. વહેલા આવવું એ પણ અપરાધ છે. બસ સેટેલાઈટથી જોડાયેલી છે. તેથી તેની બધી માહિતી બસની કંપનીમાં જાય છે.

અમે વૉર્સો પહોંચી ગયાં છીએ. પહેલાં "ઇન્ડિયન કરી" રેસ્ટોરાંમાં જમવા ગયાં. પણ બસને પાર્કિંગ નથી મળતું તેથી આંટા મારી રહી છે. સમૃદ્ધિના ઘણા પ્રશ્નોમાંનો એક પ્રશ્ન પાર્કિંગનો પણ છે. અંતે વગર પાર્કિંગે બસ ઊભી રાખી અમે ઝડપથી ઊતરી ગયાં. હવે દૂર પાર્કિંગ કરવા બસ જશે.

અમે બધાં ભારતીય ભોજન જમ્યાં. કોચ કૅપ્ટનને છ બાળકો છે. બધાના ફોટા બતાવ્યા. તે ખુશ હતો. અમે બધા ઉતારે આવ્યા. અમારી ટૂર મૅનેજર અન્ના કાલે સવારે વિદાય થવાની છે. તેનું બહુમાન કર્યું. તે તો ગદ્ગદ થઈ ગઈ. પછી બધાં થાક્યાંપાક્યાં સૂઈ ગયાં.

22-7-08

*

19. વૉર્સોમાં

આજે તા. 19-6-08 છે. અમે પોલૅન્ડની રાજધાની વૉર્સોમાં છીએ. સવારે ચાનાસ્તો કરીને અમે નગરદર્શન કરવા જઈ રહ્યાં છીએ. અમારી ગાઈડ ઇઝાબેલા છે. તેનું કથન છે કે અહીંની પ્રજા આ નગરને વૉર્સોવા કહે છે. પોલૅન્ડની આ ત્રીજી રાજધાની છે. પહેલી રાજધાની જિનેસ્કો હતી, જેનો અર્થ થાય છે સફેદ ગરુડનો માળો. 200 વર્ષ સુધી આ રાજધાની રહી. પછી ક્રેકોવ 480 વર્ષ સુધી રાજધાની રહી. છેલ્લાં ચારસો વર્ષથી આ વૉર્સો રાજધાની છે. પોલૅન્ડની કુલ વસતી ચાર કરોડ છે. વૉર્સોની વસતી 20 લાખ છે. મુખ્ય ધર્મ કૅથલિક છે. 95% વસતીની જંગી બહુમતી છે. પોલૅન્ડવાસીઓ ત્રણ વસ્તુને સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ આપે છેઃ 1. ભગવાન 2. પોતાનું સ્વમાન અને 3. પોતાનો દેશ. આ દેશમાં 25% જંગલ છે. અહીં ઘણી નદીઓ, તળાવો, પર્વતો અને જંગલો છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં અહીં વિશ્વના કોઈ પણ દેશ કરતાં વધુ યહૂદીઓ રહેતા હતા. તેઓ 10% હતા. અર્થાત્ 40 લાખ. આ ભવનમાં આઝાદીના લડવૈયા લક વાલેચા રહેતા હતા. તેમણે રશિયનોની સામે ભયંકર લડત આપી હતી.

અમે એક બગીચાની નજીક બસ ઊભી રાખી નીચે ઊતર્યાં. બગીચામાં એક ખાસ પ્રકારની પ્રતિમા છે. ફ્રેડરિક ચોપિન (Fredric Chopin) આ વ્યક્તિ આ દેશનો મહાન સંગીતકાર હતો. 1-3-1810ના રોજ તે એક નાના ગામડામાં જન્મ્યો હતો. અને 17-10-1849માં પેરિસમાં મૃત્યુ પામ્યો હતો. માંડ 39 વર્ષ જીવ્યો હતો. તેના પિતા ફ્રેન્ચ હતા અને માત્ર 16 વર્ષની ઉંમરમાં અહીં આવીને વસી ગયા હતા. તેની માતાનું નામ જ્યુસ્ટિના હતું. આ પરિવાર અહીં વૉર્સોમાં આવ્યો અને અહીં ફ્રેડરિકનું વ્યક્તિત્વ ખીલી ઊઠ્યું. બહુ જલદી તે સંગીતમાં નામ કાઢવા લાગ્યો. તે પિયાનો વગાડતો અને નવી નવી ધૂનોની રચના કરતો. 1829માં તે ગ્રેજ્યુએટ થયો. 1830માં તે વિયેના ગયો અને ત્યાંથી પેરિસ ગયો. મૃત્યુ સુધી તે પેરિસમાં રહ્યો. તેણે દર્દભરી એટલી બધી ધૂનો બનાવી કે પ્રજા તેને આજે પણ ગાતી—સાંભળતી રહે છે. તેના નામનું એક મ્યુઝિયમ પણ છે. અમે તેની વિચિત્ર પ્રતિમા જોઈ રહ્યાં છીએ. તે પિયાનો વગાડી રહ્યો છે. પણ તેના માથા ઉપર એક વૃક્ષ છે. જે આંધીના કારણે એક દિશા તરફ વળી ગયું છે. તેની પાંચ ડાળીઓ ખાસી વાંકી થઈ ગઈ છે. તે કેટલીક વાતોની સૂચક છે. સંગીતકારની આંગળીઓમાંથી સૂર નીકળતા હોય છે. જ્યારે તે પિયાનો પર તેની આંગળીઓ થિરકતી હોય છે ત્યારે તેમાંથી જાતજાતની રાગ-રાગિણીઓ પ્રગટતી હોય છે. જે લોકોના હૃદયને હચમચાવી નાખે છે. કલાકારનું જીવન આંધી વિનાનું નથી હોતું. આ આંધી તેની પ્રવૃત્તિને વાળી દેતી હોય છે. તેવી પ્રેરણા આ વૃક્ષ આપી રહ્યું છે. ઘણા સમય સુધી અમે ફ્રેડરિકની પ્રતિમાને જોતાં રહ્યાં. મને થયું કે આપણે ત્યાં કેટલા બધા સંગીતકારો થયા છે! પણ આપણે ક્યાંય તેમાંના કોઈની પ્રતિમા કેમ નથી મૂકતા? માત્ર રાજનેતાઓની જ પ્રતિમાઓ કેમ મૂકીએ છીએ? શું માત્ર રાજનેતાઓ જ મહાન હોય છે? બીજા ક્ષેત્રમાં કોઈ મહાન થતું જ નથી? મારે શંકર-જયકિશનવાળા જયકિશનની પ્રતિમા ક્યાંક મૂકવી છે. વાંસદાનો આ ગરીબ મિસ્ત્રીનો છોકરો, મુંબઈ પહોંચ્યો અને તેણે જે હજારો ધૂનો આપી છે તેની કોઈ ઉપમા જ નથી. પ્રત્યેક ધૂનમાં તાજગી અને નવીનતા. તેની પાસે એટલી બધી નવીનતાઓ હતી કે વિવેચન કરવામાં આવે તો આખું પુસ્તક લખાય. માત્ર ગુજરાતની જ વાત કરીએ—આપણે કેટલા બધા સંગીતકારો આપ્યા છે? પણ છે કોઈની પ્રતિમા? શું આપણે કદરહીન પ્રજા છીએ? જ્યાં જુઓ ત્યાં રાજનેતા જ રાજનેતા. તેમાં પણ કેટલાક તો મહા કરપ્ટેડ. જોઈને ઊલટી થાય તેવા. શું પ્રેરણા લેવાની હતી તેમની પાસેથી?

જે તળાવના કિનારે આ પ્રતિમા મુકાઈ છે તેનો આકાર હૃદય જેવો છે તે એમ બતાવવા કે સંગીત હૃદયની વસ્તુ છે. માત્ર બુદ્ધિની નહિ. બુદ્ધિથી વ્યાપાર થાય. પણ શેઠને કલા ને બલા બન્ને સરખાં હોય. પૈસા કમાવા છે કે માથું હલાવી હલાવીને સંગીત સાંભળવું છે? જો કોઈ શેઠનો દીકરો સંગીતપ્રેમી થઈ જાય તો તેને બગડી ગયો માની લેવાય. આપણને એ ન શોભે!! પોલૅન્ડ સંગીતપ્રેમી દેશ છે. તેને સંગીત દ્વારા જ સમજી શકાય. પ્રત્યેક રવિવારે અહીં પિયાનોવાદકો આવે છે. અને મફતમાં પિયાનો વગાડે છે. હજારો સંગીતપ્રેમીઓ અહીં આવે છે. ફ્રેડરિકનું શરીર ફ્રાંસમાં દફનાવ્યું છે પણ તેમનું હૃદય કાઢીને અહીં લાવેલા અને તેને ચર્ચમાં રાખેલું છે. મને ફ્રેડરિક ચોપિન પ્રત્યે તો માન થયું પણ સાથે સાથે અહીંની પ્રજા પ્રત્યે પણ માન થયું. મેં ગોવિંદભાઈને કહ્યું કે આવો જ મહાન, સંગીતકાર ગુજરાતના વાંસદામાં થયો હતો. તેનું નામ જયકિશન. જેની ધૂનો આજે પણ પ્રજા અને તમે સાંભળો છો. તેનું સ્ટેચ્યુ મૂકવું જોઈએ. શ્રી

ગોવિંદભાઈ પણ મારી માફક જૂનાં ગીતો સાંભળવાના રસિયા છે. તેમણે કહ્યું કે આપણે જરૂર આ કામ કરીશું.

અને આ જુઓ એક મહાન સેનાપતિ માર્શલ જોસેફ પિટ્સુડસ્કીનું પૂતળું છે. તલવારના ટેકે આ ભવ્ય પૂતળું ભવ્ય પ્રેરણા આપે છે. આ માર્શલે રશિયનો સામે ભયંકર યુદ્ધ કરેલું. અહીંના પ્રમુખ લેક વાલેચાની સાથે મળીને રશિયનોને દેશ બહાર કાઢવામાં આ માર્શલે બહુ જ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવેલો. લોકોએ કદર કરીને તેમનું અહીં ભવ્ય પૂતળું મૂક્યું છે. હું વિચાર કરું છું કે આપણે ક્યાંય કોઈ સેનાપતિનું પૂતળું મૂક્યું છે? 1971નું યુદ્ધ જીતનાર સામ માણેકશા જેવા વીર માર્શલોને આપણે આ રીતે કેમ યાદ નથી કરતા? પોલૅન્ડના પ્રમુખ લેક વાલેચાએ આ પ્રતિમાનું અનાવરણ કર્યું હતું. મહાન પ્રજાથી મહાન દેશ બનતો હોય છે. મહાન પ્રજા તે કહેવાય જે સાચી મહાન વ્યક્તિઓની પૂરેપૂરી કદર કરે. લુચ્ચા રાજકારણીઓ અને દંભી ધર્મગુરુઓનાં પૂતળાં ગોઠવી દેવાથી પ્રજા મહાન ન બની શકે.

અમે રોયલ પાર્ક પણ જોયો, જે નજીક જ હતો. અહીં કોઈ કમ્યુનિસ્ટ નેતાનું પૂતળું હતું. આઝાદી મળતાં જ લોકોએ તેને તોડી નાખેલું. કારણ કે હવે અમે આઝાદ છીએ તેવું ભાન થવું જરૂરી છે.

આ બાળકો માટેનો પાર્ક છે. અહીં માત્ર બાળકોને જ પ્રવેશ થાય છે. બાળકોને રમવા-કૂદવાનાં બધાં સાધનો છે. આપણી પાસે બહુ પાર્કો નથી. જે છે તે મોટા ભાગે લુખ્ખા અને લુચ્ચા લોકોના પંજામાં પકડાયેલા છે. ત્યાં તમને લુખ્ખાગીરી વધુ જોવા મળે. કોઈ ભદ્ર મહિલાને ડર લાગે. એકલદોકલ કોઈ છોકરી ફરી શકે નહિ. હા, મજબૂત પરિવાર હોય તો ફરી શકાય. હવે, અહીંનો રાષ્ટ્રધ્વજ સફેદ અને લાલ છે. આ પાર્લમેન્ટ ભવન છે.

અમે એક સ્મારક જોઈ રહ્યાં છીએ. આ સ્મારક અહીંની હોમ આર્મીનું છે. હોમ આર્મીએ સંતાઈને છુપાઈને શત્રુઓનો સામનો કર્યો હતો. તેમાંથી જે પકડાઈ જતા તેમને પેલા ગૅસચૅમ્બરમાં મોકલી અપાતા, જ્યાં તેમને રિબાવી રિબાવીને મારી નાખવામાં આવતા.

વૉર્સોમાં 170 મોટાં ચર્ચ છે. એમાંનાં ઘણાં જૂનાં છે.

અહીં ચાર્લ્સ ડી ગોલનું પૂતળું છે. ડીગોલ ફ્રાંસના રાષ્ટ્રપતિ હતા. તેમણે પોલૅન્ડને આઝાદ કરવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી, તેથી કૃતજ્ઞતાવશ અહીં તેમનું પૂતળું મુકાયું છે. ડી-ગોલ બહુ ઊંચા હતા અને તેમનું નાક બહુ લાંબું હતું. આ બધાં મકાનો 250 વર્ષ જૂનાં છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં ભાંગી ગયેલાં પણ પછી બધાંને રિપેર કરીને નવા જેવાં કરી દીધાં છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન 85% વૉર્સોનો નાશ થઈ ગયો હતો. પહેલાં અહીંની વસતી 13 લાખની હતી. વિશ્વયુદ્ધ પછી માત્ર પાંચ જ લાખની વસતી રહી ગયેલી. તેનો અર્થ એ થયો કે માત્ર વૉર્સોમાં જ 8 લાખ માણસો માર્યાં ગયાં હતાં.

વિશ્વનો મહાન ખગોળશાસ્ત્રી નિકોલસ કૉપરનિક્સનું આ સ્મારક છે. તે જમાનામાં તેમણે કહેલું કે પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે. ધર્મમાં હાહાકાર થઈ ગયેલો કારણ કે ધર્મશાસ્ત્રના આધારે ધર્મગુરુઓ એમ માનતા હતા કે સૂર્ય પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે. આપણે ત્યાં પણ વરાહમિહિર, આર્યભટ્ટ પણ આવા જ મહાન ખગોળશાસ્ત્રી હતા. ખબર નહિ, તેમનું કોઈ સ્થળે આવું સ્મારક બનાવ્યું છે કે નહિ.

આ યુનિવર્સિટીનું ક્ષેત્ર છે. પેલું મકાન દેખાય તે ફ્રેડરિક સંગીત-કારનું છે. તે તેમાં રહેતા હતા. લોકોએ મકાન સાચવી રાખ્યું છે.

હવે અમે જૂનું શહેર જોવા જઈએ છીએ. 340 વર્ષ જૂનું આ શહેર છે. અહીં કાર્ડિનલ ડીસેન્ટકી હતા. જે પોપ પૉલ દ્વિતીયના પણ ગુરુ હતા. તેમનું માન વધારે હતું. કાર્ડિનલનું સ્ટેચ્યુ જોઈને ગોવિંદભાઈ બોલ્યા કે જો તેમનો મુગટ કાઢી લેવામાં આવે તો તે પૂતળું તમારા જેવું જ દેખાય. મને હસવું આવ્યું. ક્યાં રાજા ભોજ અને ક્યાં ગાંગો તેલી!

જ્યારે નાઝીઓ અહીં આવ્યા ત્યારે તેમણે અહીંની ભાષા, પુસ્તકો અને સંસ્કૃતિનો નાશ કરવા માંડેલો, ગુલામીમાં ઘણુંબધું ખોવાનું હોય છે. આ સ્થળે બધી ચોપડીઓ બાળી નાખેલી.

ઇઝાબેલા (ગાઈડ)ના દાદા બહુ મોટા વિદ્વાન હતા. તેમને પણ નાઝીઓ પકડીને ગૅસચૅમ્બર કૅમ્પમાં લઈ ગયેલા. પણ પોલૅન્ડના કેદીઓ તેમને ઓળખી ગયા કે આ તો મહાન વિદ્વાન છે. તેમનું રક્ષણ થવું જોઈએ. ગમેતેમ કરીને તેમને ભગાડીને બચાવી લેવાયા હતા. બધી ચોપડીઓ બાળી નાખેલી તેથી હવે અહીં જૂનાં પુસ્તકો મળતાં નથી.

આ પ્રમુખનો મહેલ છે. ઉપર પ્રમુખ રહે છે અને નીચે કાર્યાલયો છે. ફરી પાછું એક સ્ટેચ્યુ આવ્યું. આ પણ સેનાપતિનું જ પૂતળું છે. એણે નેપોલિયનની સાથે મળીને રશિયનો સામે યુદ્ધ કરેલું. આ સેનાપતિની સાથે બીજા બે સેનાપતિઓ હતા. જે અમેરિકા ગયેલા અને ત્યાં તેમણે સેનાનું પ્રશિક્ષણ કરેલું. તેનું નામ કુસ્ચેસ્કો હતું. તેણે ઑસ્ટ્રેલિયામાં પ્રશિક્ષણ કર્યું હતું.

વિશ્વમાં કૅથલિક ધર્મમાં સૌથી વધુ ધર્મગુરુઓ પોલૅન્ડે આપ્યા છે. બીજો નંબર સ્પેનનો આવે છે. આ રાષ્ટ્રપતિભવન છે. વિશ્વયુદ્ધમાં આનો નાશ થયો હતો, પણ ફરી પાછું તૈયાર કરાયું છે.

પોલૅન્ડની લોકશાહી 200 વર્ષ જૂની છે. અમેરિકા પછી તેનો બીજો નંબર છે. હા, યુરોપમાં પહેલો નંબર છે. આ દેશ કેટલીય વાર આઝાદ થયો અને કેટલીય વાર ગુલામ થયો. રાષ્ટ્રપતિભવનની રક્ષા કરવા માટે માત્ર ચાર જ પોલીસો ઊભા છે. પણ ભવન આપણા જેવું ભવ્ય નથી.

આ સ્મારક જુઓ. આ એક મહાન કવિ અને લેખક હતા. ત્યારે અહીં રશિયાના ઝારનું રાજ ચાલતું હતું. તેણે અહીંની ભાષા પર સખત પ્રતિબંધ મૂકેલો. કાંઈ લખાય નહિ કે કાંઈ વંચાય પણ નહિ. આ કવિ ફ્રાંસ ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં રહીને તેમણે અહીંની પોલીશ ભાષામાં લખવા માંડ્યું. તેમનો હેતુ હતો કે અમારી ભાષા બચી જવી જોઈએ. તેમના માનમાં આ પૂતળું મૂક્યું છે. આ બધું ઝારના સમયમાં થયેલું. આ એક ઊંચા થાંભલા પર રાજાની પ્રતિમા મૂકી છે. આ રાજાએ વૉર્સો વસાવેલું. તેના એક હાથમાં ક્રૉસ અને બીજા હાથમાં તલવાર છે. પોલૅન્ડ પર વારંવાર પાડોશી દેશો હુમલો કરતા હતા અને સીમાની ભૂમિ પચાવી પાડતા હતા. તેથી આ રાજા એમ સંદેશ આપવા માગતો હતો કે ધાર્મિક બનો અને વીર પણ બનો. ધાર્મિકતાનો અર્થ માત્ર નમાલાં ભગતડાં થવું તેટલો જ નથી. એક હાથમાં માળા અને બીજા હાથમાં તલવાર હોવી જોઈએ. વાજા વંશનો આ રાજા હતો. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં આ થાંભલો અને પ્રતિમા નષ્ટ થઈ ગયાં હતાં તે ફરીથી સ્થાપિત કરાયાં છે.

અમે એક એવી જગ્યાએ પહોંચ્યાં છીએ જ્યાં 160 દેશોનાં પ્રતીક સમાં પૂતળાં ગોળ-રાઉન્ડમાં ઊભાં કરાયાં છે. આમ તો બધાં પૂતળાં એકસરખાં જ છે. પણ પ્રત્યેક પૂતળા આગળ દેશનું નામ અને તેની વિશેષતા બતાવી છે. પૂતળાં જાડા પેટવાળાં કાર્ટૂન જેવાં છે. અમે બધે ફરીને પૂતળાં જોયાં. ઝારખંડથી વ્યાપાર માટે આવેલા 3-4 ભાઈઓ મળ્યા. ખનિજ સંબંધી તેમનો કાંઈ વ્યાપાર છે. આનંદ થયો કે ચાલો ઝારખંડ પણ અહીં આવતું અને મૂડીરોકાણ કરતું થયું. આ બધાં પૂતળાંમાં ભારતનું પણ છે. બધાં સરખાં જ છે. એક કાળી બાઈ છોકરું તેડીને બધાની પાસે ભીખ માગી રહી છે. હવે બહારની વસતી પણ અહીં આવવા માંડી છે. આ દેશને ઘણું મોટું જંગલ છે. અને નાનાં નાનાં બે રણ પણ છે. શિયાળામાં અહીં માઇનસ 20 ડિગ્રી ટૅમ્પરેચર થઈ જાય છે. ખૂબ જ ઠંડી હોય છે. ઉનાળામાં 30 ડિગ્રી ટૅમ્પરેચર રહે છે. આ દેશમાં ચાર ઋતુઓ હોય છે. વરસાદ ગમે ત્યારે આવી શકે છે. અડધા કલાકમાં પાણી પાણી કરીને પાછો તડકો આવી જાય.

અમે વૉર્સોના જૂના ભાગમાં ફરી રહ્યાં છીએ. આ જૂનું પાર્લમેન્ટ ભવન છે. અને આ રાજમહેલ છે. અહીં ચૉકમાં જ એક બહુ મોટો ઘંટ પડ્યો છે. આ ઘંટ માત્ર એક જ ઇચ્છા પૂરી કરી શકે છે. બે નહિ. ચાલો એક તો એક. ઘણા લોકોએ ઘંટનો સ્પર્શ કર્યો. સૌને ઇચ્છા પૂરી કરવી છે. તેથી તો પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેની બધી ઇચ્છાઓ પૂરી થઈ ગઈ હોય તેવો માણસ મળવો દુર્લભ છે. અહીં બધાં ભવનોને માત્ર એક એક જ બારી છે. અને તે પણ રાજમહેલ તરફ જ પડે છે. કારણ કે સૌને રાજમહેલ જોવો હોય છે.

અમે બધાં ફરતાંફરતાં એક વિશાળ ચૉકમાં પહોંચી ગયાં. અહીં ખાવા-પીવાની ચીજોના ઘણા ખૂમચા—લારીઓ છે. લોકોની ઘણી ભીડ પણ છે. ચૉક વચ્ચે એક અડધી માછલી અને અડધી સ્ત્રીની પ્રતિમા છે. તેની દંતકથા એવી છે કે આ વિસુલા (વિશ્વા) નદીમાંથી બે પતિપત્નીને તે માછલી મળી હતી. માછલીએ કહ્યું કે તમે મને મારશો નહિ. હું તમારું અને તમારા વંશજોનું કલ્યાણ કરીશ. આ બે પતિપત્ની હતાં વાર અને સોવા. તેમનાં બન્નેનાં નામોને ભેગાં કરવાથી આ શહેરનું નામ ‘વારસોવા’ પડ્યું છે. પ્રતિમા સુંદર છે. માછલીના એક હાથમાં ઢાલ અને બીજા હાથમાં તલવાર છે. જે મૅસેજ આપે છે કે વીર બનો, કલ્યાણ ઇચ્છતા હો તો તલવારની ધાર તેજ રાખો. અને હા, પ્રહાર કરનાર ઉપર વળતો પ્રહાર થતો જ હોય છે. માટે વળતા પ્રહારને સહન કરવા ઢાલ પણ રાખો. જે પ્રતિપ્રહારથી ડરતા હોય છે તે પ્રહાર કરી શકતા નથી. તે રક્ષણાત્મક ઢીલુંપોચું જીવન જીવતા હોય છે. 700 વર્ષ પહેલાં આ દંતકથા થયેલી. વિશ્વયુદ્ધમાં આ બધું નષ્ટ થઈ ગયેલું જેને ફરીથી નિર્મિત કરાયું છે. અત્યારે આ શહેર યુનેસ્કોથી રક્ષિત છે.

ચૉકના એક ખૂણે 15-20 જુવાન યહૂદી નર-નારીઓ લાઈનબંધ ઊભાં રહીને પ્રાર્થના-ગીત ગાય છે. ગીત સુંદર અને મધુર અવાજે ગવાય છે. મેં સાંભળ્યું. જેમાં વારંવાર “સોલોમ... સોલોમ” શબ્દ આવે છે. સોલોમ એટલે સલામ, નમસ્કાર, ફરતાં-ફરતાં અમે છેક છેડે પહોંચી ગયાં. 1656થી 1956 સુધી આ ધમધમતું નગર હતું.

હવે અમે મેડમ ક્યૂરીનું મકાન જોવા જઈએ છીએ. આ મહિલાને બે નોબેલ ઇનામ મળેલાં, એક રેડિયમની શોધ કરવા માટે અને બીજું ફ્લોનિયમ ધાતુ શોધવા માટે. કોઈ સ્ત્રીને બે નોબલ ઇનામ મળ્યાં હોય તો તે મેડમ ક્યૂરીને જ મળ્યાં હતાં. રાસાયણિક શાસ્ત્રમાં મહિલાઓ પણ કેવી કેવી શોધો કરી શકે છે, તેનું ઉદાહરણ મેડમ ક્યૂરી કહેવાય. પોલૅન્ડમાં તે મારિયા કોદોસ્કા નામથી ઓળખાય છે. તેનો જન્મ અહીં થયેલો પણ તેનો પતિ ફ્રાંસમાં રહ્યો હોવાથી તે ફ્રાંસ ગયેલી અને નામ બદલાઈને ક્યૂરી પડ્યું. પેલું મકાન દેખાય છે તે ક્યૂરીનું છે. અમે પહોંચી ગયાં. મને નવાઈ લાગી કે દરવાજાની બન્ને તરફ કોઈ ભારતીય યુવતી કળશ ઢોળી રહી છે તેવી પ્રતિમાઓ છે. અમે એક ચર્ચ પાસે પહોંચી ગયાં છીએ. અહીંથી 16 કિ.મી. દૂર સુધી લોકો પગપાળા યાત્રા કરીને જતા. ધર્મનો મૂલાધાર શ્રદ્ધા છે. શ્રદ્ધામાં અમાપ શક્તિ પડી હોય છે. તેથી શ્રદ્ધાળુઓ વિકટથી વિકટ કાર્યો કરી શકતા હોય છે. અમે ફરી પાછા પેલા યહૂદી ગ્રૂપ પાસે આવ્યાં. તે ડોલતા ડોલતા વિલાપગીત ગાઈ રહ્યા હતા. પૂર્વે કહ્યું તેમ અહીં 4 લાખ યહૂદીઓ રહેતાં હતાં. હવે માત્ર 700 જ રહી ગયાં છે. બાકીનાં પેલા કૅમ્પમાં ગયાં અને ત્યાંથી ધામમાં પહોંચાડી દીધાં. આ પ્રજાની સહનશક્તિ કહેવી પડે!

અહીં એક જ ઘોડાની ઘણી બગીઓ ફરી રહી છે. પ્રત્યેક ઘોડો એવો અલમસ્ત કે જોયા જ કરો. અહીં ભિખારીઓ પણ છે પણ કોઈ પાછળ પડી જતું નથી. બેઠા બેઠા ડબલું આગળ મૂકીને કાંઈક સંગીત વગેરે વગાડે છે. શહેર બહુ સુંદર છે. રસ્તાઓ પહોળા છે. ફૂટપાથ પણ સરસ છે. બાદશાહનું કથન છે કે અહીં રસ્તા અને ફૂટપાથમાં ગ્રેનાઈટ પથ્થરો બેસાડેલા છે જે કદી ઘસાવાના નથી. 500-1000 વર્ષ સુધી આવાને આવા જ રહેશે. નાના નાના (4”x4”) ટુકડા બેસાડવાનું જમાપાસું એ છે કે ગમે ત્યારે રોડ ખુલ્લો કરીને પાછો હતો તેવો જ કરી શકાય છે. જેથી ખાડા નથી રહેતા.

અહીં પ્રવાસમાં બે પરસ્પરવિરોધી અનુભવો થયા. શ્રી નરેન્દ્ર-સિંહજીના યુરો ખોવાયા અને તે પણ હોટલમાંથી. પાછા ન મળ્યા. બીજો અનુભવ શ્રી ગોવિંદભાઈનો છે. તે હજાર યુરો મૂકીને ક્યાંક ગયેલા. પાછા ફર્યા ત્યારે પથારી કરનારી બાઈ આવીને પથારી કરી ગયેલી પણ યુરો હતા ત્યાં ને ત્યાં જ પડ્યા હતા.

અમે બધાં જમી રહ્યાં છીએ. બાદશાહ ફરી ફરીને બધાંની સેવા કરે છે. છાશ, કોકાકોલા કે બીજી વસ્તુઓ ખરીદી ખરીદીને લાવે છે અને બધાંને આપે છે. સૌની પાછળ તે જમે છે. ઉદારતાને જોઈને માણસ ઉદાર બને છે. અમારે ચર્ચા થઈ કે ખરું જીવન તો બાદશાહ જ જીવે છે. જે લોકો મબલક કમાય છે પણ કશું વાપરી શકતા નથી. નોટોનાં બંડલોને ગણીગણીને રોજ સંતાડતા રહે છે તેમને જીવન જીવતાં આવડતું નથી. તે જીવન હારી જાય છે. બંડલો પડ્યાં રહે છે. ભાઈ વિદાય થઈ જાય છે. પણ જે બાદશાહ જેવા ઉદાર હોય છે તે લોકો માટે મન મૂકીને વાપરતા રહે છે. વળી બોલતા પણ નથી કે આ ખર્ચો મેં કર્યો છે. તે જીવન જીતી જાય છે. ધન્ય ધન્ય થઈ જાય છે. સ્વભાવની ઉદારતા એ પરમેશ્વરે આપેલો મોટો સદ્‌ગુણ છે. કેટલાક લોકો જીવનભર બીજાનું જમ્યા જ કરતા હોય છે. બીજાનું જમવા માટે જ તેઓ જન્મ્યા હોય છે. તે કોડીના થઈને જીવતા હોય છે. અને કોડીના થઈને મરતા હોય છે.

અમે વિદાય થયાં. કોચ કૅપ્ટન પીટર ઘણો સારો માણસ નીકળ્યો. તે અમને એક ખાસ સ્મારક જોવા લઈ જઈ રહ્યો છે. આ તેની ડ્યૂટીમાં નથી તોપણ પોતાની મેળે જ લઈ જઈ રહ્યો છે. પેલો ટોની પોતાની ડ્યૂટી પણ બરાબર બજાવતો નહિ જ્યારે આ પીટર ડ્યૂટીથી વધારાનું પણ વગર કહ્યે કામ કરે છે. બધાને થયું કે પ્રથમથી જ આ પીટર મળ્યો હોત તો સારું થાત. સારું માણસ મળવું એ જ જીવનની સૌથી મોટી દુર્લભ પ્રાપ્તિ છે. તે અનાયાસે મળતું હોય છે. શોધવાથી નહિ.

પોલૅન્ડવાળા પીળો કલર વધારે વાપરે છે. એક બીજા મહાન કવિનું સ્મારક આવ્યું. પીટરનું કહેવું છે કે પોલૅન્ડનાં બધાં શહેરોને જુદા જુદા રંગ આપેલા છે. તે તે રંગ જ તે તે શહેરોમાં વધુ વપરાય છે. જેમ જયપુરને ગુલાબી કલર છે તેમ અહીંનાં ઘણાં શહેરો પોતપોતાનો આગવો કલર રાખે છે. માત્ર મકાનો માટે જ આ નિયમ નથી પણ કારો, બસો બધા માટે છે.

પીટર અમને એક એવી જગ્યાએ લઈ ગયો જ્યાં પહેલાં યહૂદીઓનો મહોલ્લો હતો. નાઝી જર્મનોએ પૂરા મહોલ્લાનો નાશ કરી નાખ્યો હતો. તેનો ચૉક બનાવી દેવાયો હતો. દૂરદૂરથી યહૂદીઓને અહીં લવાતા. તેમને સારાં નોકરી-ધંધાની આશા આપવામાં આવતી. તેમની વિગતવાર નોંધણી થતી પછી અહીંથી કૅમ્પમાં લઈ જવામાં આવતા.

રાતના આઠ વાગી ચૂક્યા છે. પણ અહીં સાડા નવ વાગ્યા સુધી અજવાળું રહેતું હોવાથી અજવાળું છે. ચૉક વચ્ચે યહૂદીઓનું સ્મારક છે. જેમાં તેમના નેતાને નાઝીઓએ મારી નાખેલો તે તથા બીજાં શહીદ નર-નારીની પ્રતિમાઓ છે. અમે બધાં મૌન ઊભાં રહ્યાં. આ

નિર્દોષોને શ્રદ્ધાંજલિ આપી. ત્યાં તો બીજું એક મોટું યહૂદીઓનું ગ્રૂપ આવી ગયું. તેમને કુતૂહલ થયું, પૂછ્યું કે તમે અહીં કેમ આવ્યાં છો? અમે કહ્યું કે શ્રદ્ધાંજલિ આપવા. તે બધાં રાજી થયાં. ભારતમાં હિન્દુ પ્રજા યહૂદીઓ—ઇઝરાયેલીઓ પ્રત્યે ખૂબ લાગણીઓ ધરાવે છે તેવું તે બધા જાણતા હતા. પેલા ગ્રૂપમાંથી એક યહૂદી ભાઈ ગોવિંદભાઈ પાસે આવ્યો અને પૂછ્યું કે તમે યહૂદી છો? તો કહે કે ના, અમે હિન્દુ છીએ. તો પછી આટલો બધો રસ કેમ લો છો?" ગોવિંદભાઈએ કહ્યું કે મારે 40 વર્ષથી યહૂદીઓ સાથે સંબંધ છે. હું હીરાનો વ્યાપારી છું. બેલ્જિયમ અને ઇઝરાયેલમાં મારી ઑફિસો છે. પેલો માણસ ગોવિંદભાઈને ભેટી પડ્યો. લાગણીથી લાગણી પ્રગટતી હોય છે. આ સ્મારકમાં જે મુખ્ય નેતા દેખાય છે તેનું નામ ઓનીઆલેવિચ હતું. તે બધા જર્મનોને પથ્થરો મારીને વિરોધ કરતો હતો. મોટા ભાગનાને અહીં ગોળીએ મરાયા હતા. જે બચ્યા તેમને કૅમ્પમાં લઈ જવાયા હતા.

અમે નજીકમાં જ આવેલું મ્યુઝિયમ જોવા ગયાં. જ્યાં ઘણી જૂની વસ્તુઓની સાથે ધર્મગ્રંથ 'તોરા' પણ રાખવામાં આવ્યો છે. યહૂદીઓનો ધર્મગ્રંથ તોરા છે. આજે પણ તે ચુસ્ત રીતે ધર્મ અને ધર્મગ્રંથને વળગી રહ્યા છે. ગજબની છે તેમની શ્રદ્ધા. આ શ્રદ્ધાના જોરે તેઓ મર્યા પછી જીવતા થયા છે અને હવે ખુમારીથી જીવે છે.

આ એ જગ્યા છે જ્યાંથી યહૂદીઓને ગૅસ-કૅમ્પમાં લઈ જવામાં આવતા હતા.

આ જગ્યાનું મહત્ત્વ ઘણું વધારે છે. રશિયન સૈનિકોએ પોલૅન્ડના માણસોને અહીં ઘેરી લીધા હતા અને વીસ હજાર માણસોને મારી નાખ્યા હતા, કેટલાકને છેક સાઇબેરિયા મોકલી દીધા હતા, જ્યાં તેઓ ઠંડી અને ભૂખથી મરી ગયા હતા. આ બધાને ટ્રેનમાં લઈ જવાયા હતા. ખાવાપીવાની વસ્તુઓ આપ્યા વિના તેમને પ્રવાસ કરાવ્યો હતો.

એક નીકે નામની મહિલાનું ભવ્ય સ્મારક છે. આ મહિલા જર્મન નાઝીઓની સામે પડી હતી. આવી વીરાંગનાને શત શત વંદન! ભારતમાં અંગ્રેજોની સામે પડનારી સેંકડો મહિલાઓ હતી. ગાંધીજીની પ્રેરણાથી કેટલીયે જેલમાં પણ ગઈ હતી. પણ અંગ્રેજ અને જર્મન નાઝીઓમાં આકાશ-પાતાળનું અંતર હતું. નાઝીઓ ભયંકર ક્રૂર હતા. કાયદાને હાથમાં રાખતા હતા તેથી તેમની સામે થવાની કોઈ હિંમત જ ન કરતું. આ નીકેએ ભારે બહાદુરી બતાવી હતી. તેની પ્રતિમા પણ મડદાંને બેઠાં કરે તેવી ભવ્ય છે.

આ બસ અને ટ્રેનનું સ્ટેશન છે. અંદર મ્યુઝિયમ પણ છે. આ બંધારણ ચૉક છે. એક ઊંચા પિલ્લર પર ઘણા લૅમ્પો લગાવ્યા છે. ફરી પાછા માર્શલ જોસેફની પ્રતિમા આગળ આવ્યાં. પોલૅન્ડની બહુ નાની સેના દ્વારા તેમણે રશિયાની મોટી સેનાને હરાવી દીધી હતી. ખરેખર તો યુદ્ધ સૈનિકો નથી લડતા, સેનાપતિ લડતો હોય છે. સેનાપતિ વ્યૂહ અને સંચાલન દ્વારા યુદ્ધ લડતો હોય છે.

અમે બધાં એક જગ્યાએ બેઠાં છીએ. આજે અમારો છેલ્લો દિવસ છે. હું હાથે ઘડિયાળ બાંધતો નથી પણ વિદેશ-પ્રવાસમાં બાંધું છું. સસ્તામાં સસ્તું ઘડિયાળ બાંધીને છેલ્લા દિવસે કોઈને આપી દઉં છું. આ વખતે 40 રૂપિયાનું સસ્તું ઘડિયાળ બાંધ્યું છે. પૂરા પ્રવાસમાં તેણે બહુ કામ આપ્યું. હવે આપી દેવું છે. શ્રી નરેન્દ્રસિંહજી કહે કે મને આપી દો. પણ બદલામાં મારું ઘડિયાળ તમે લો. બહુ રકઝક ચાલી. અંતે હું તૈયાર થયો. અમે ઘડિયાળ બદલ્યાં પછી તેમના ઘડિયાળની કિંમત પૂછી તો જાણવા મળ્યું કે તે તો રાડોની છે અને સિત્તેર હજારની કીમતની છે. મેં તરત જ પાછી આપી. કોઈ પણ ભોગે તેઓ લેવા તૈયાર ન હતા. પણ બહુ સમજાવીને ઘડિયાળ પાછી આપી. આવી મોંઘી ઘડિયાળ મારે ન જોઈએ. હું તો બીજા કોઈને આપી દઈશ. માંડ સમજાવીને પાછી આપી. દરબારે મારી ઘડિયાળ સ્મૃતિ માટે રાખી લીધી. રતિલાલ ઊભા ઊભા બધું જોતા હતા, તેઓ પણ ઘડિયાળ બદલવા તૈયાર થઈ ગયા પણ પાડોશમાંથી કોઈએ ડોળા કાઢ્યા તે ચૂપ થઈ ગયા.

23-7-08

*

તેમણે સૌથી મોટી ક્રાન્તિ તો એ કરી કે ચર્ચમાંથી 12 સાધ્વીઓને મુક્ત કરાવી અને તેમાંથી એક કૅથરિન સાધ્વી સાથે તેમણે લગ્ન કર્યાં. તેમણે આજીવન બ્રહ્મચર્યને કુદરતવિરોધી માની પાદરીઓ તથા નન્સોને પણ લગ્ન કરી પવિત્ર જીવન જીવવાનો ઋષિમાર્ગ મોકળો કરી આપ્યો. જેમ હિન્દુ પરંપરામાં ઋષિઓ સપત્નીક લગ્નજીવન જીવીને પવિત્ર આદર્શો આપતા હતા તેમ માર્ટિને પણ પોતાના પ્રોટેસ્ટંટ પંથમાં લગ્નયુક્ત પાદરીઓને સંમતિ આપી. આમ કરવાથી સાધુ-સાધ્વીઓને વિકૃત કે ધર્મવિરોધી યૌનાચારથી બચાવી લીધાં. મોટા ભાગે

આજીવન બ્રહ્મચર્ય પાળનારા વહેલા કે મોડા કામના આવેગોનો ભોગ બનતા જ હોય છે. આ લોકો કાં તો વિકૃત કામમાર્ગે વળી જતા હોય છે જેમાં હોમો-સૅક્સ, બાળસૅક્સ કે પછી બીજા અકુદરતી માર્ગ અપનાવતા હોય છે. કાં પછી ધર્મથી સામાન્ય અનૈતિક કામમાર્ગે વળી જતા હોય છે. આ વાસ્તવિકતાને સમજી સ્વીકારીને તેમણે પ્રિસ્ટોને લગ્નજીવન જીવવાની છૂટ આપી. આજે પણ પ્રોટેસ્ટંટ પ્રિસ્ટો પવિત્ર લગ્નજીવન જીવતાં જીવતાં ધર્મકાર્યો કરતા હોય છે. આ મોટી ક્રાન્તિ હતી.

20. હિન્દુપ્રજાનું ભવિષ્ય

રાત્રે સત્સંગની સભા મળી. આખો દિવસ અમે યહૂદીઓની ભયંકર ખુવારી જોઈ હતી, તેની ગાઢ અસર સૌ પર હતી. પ્રશ્ન હતો કે હિન્દુઓનું ભવિષ્ય કેવું છે?

મેં કહ્યું કે નશો ચઢાવું કે નશો ઉતારું? બધા ગુરુઓ પ્રજાને નશો ચઢાવે છે. "હમ મહાન હૈં"નો નારો બોલાવે છે. લોકો રાજી રાજી થઈ જાય છે. તાળીઓ પાડે છે. પણ પરિણામે તો પ્રજા આજે પણ માર જ ખાય છે. મહાન પ્રજા માર ન ખાય. જે લોકોએ પ્રજાને નશો ચઢાવ્યો તે મહાન થઈ ગયા. પૂજ્ય થઈ ગયા. ભગવાન થઈને પૂજાયા. પણ મને આ ભ્રમ લાગે છે. મારે નશો ચઢાવવો નથી; ઉતારવો છે જે ઘણું કપરું કામ છે. કારણ કે પ્રજા તો શ્લાઘા અને આત્મશ્લાઘાથી ટેવાયેલી છે. તેમ છતાં હું પ્રયત્ન કરું છું. મેં કહ્યું કે હિન્દુપ્રજા— તેમાં પણ સવર્ણ હિન્દુ પ્રજાનું ભવિષ્ય અંધકારમય છે. મારી વાતથી તમને આઘાત લાગશે પણ આ વાસ્તવિકતા છે. અંધકારમય ભવિષ્ય માટે મુખ્યતઃ પાંચ કારણો છેઃ

1. ક્ષીયમાનતા 2. વર્ણવ્યવસ્થા 3. વિભાજનવાદ, 4. પલાયનવાદ 5. વ્યક્તિપૂજા, 6. અતિરેકપૂર્ણ અહિંસાવાદ.

ક્ષીયમાન

હિન્દુ પ્રજા ક્ષીયમાન પ્રજા છે. કોઈ પાણીના ઘડામાંથી જેમ ટીપું ટીપું પાણી નીચે પડે તો ઘડો વહેલોમોડો ખાલી થઈ જ જવાનો. નવું પાણી આવતું નથી અને જૂનું ઓછું થયા જ કરે છે. તો પરિણામ શું આવે? માત્ર સમયનો જ પ્રશ્ન છે. આ ઘડો આજે ખાલી થાય કે સો વર્ષે, ખાલી થવાનો જ છે. કારણ કે તે ક્ષીયમાન છે. હિન્દુ પ્રજા પણ ક્ષીયમાન છે. પ્રતિવર્ષ તે ઘટે છે વધતી નથી. તેમાંથી ઘણા લોકો દર વર્ષે ધર્માંતરણ કરીને બીજા ધર્મોમાં જતા રહે છે. સામે બીજા ધર્મોમાંથી કોઈ હિન્દુ થવા આવતું નથી. કારણ કે હિન્દુધર્મ પ્રસારક્ષમ છે જ નહિ. અપ્રસારક્ષમ છે. ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી બૌદ્ધ વગેરે ધર્મો પ્રસારક્ષમ છે. એટલે તેઓ વધ્યા કરે છે. આપણે કોઈને હિન્દુ બનાવી શકતા નથી. કદાચ કોઈ હિન્દુ થાય તોપણ તેને યથોચિત ગોઠવી શકાતા નથી. થોડા જ સમયમાં તે પાછો મૂળ ધર્મમાં ચાલ્યો જાય છે. કારણ કે તેની સાથે રોટી-બેટી-વ્યવહાર કોઈ કરતું નથી. બીજી તરફ પછાત વર્ગમાંથી પ્રતિવર્ષ હજારો માણસો ધર્માંતરણ કરીને બીજા ધર્મોમાં ચાલ્યાં જાય છે. આથી હિન્દુ પ્રજાની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન ઘટતી જ જાય છે. અધૂરામાં પૂરું સંતતિનિયમન પણ વધુમાં વધુ સવર્ણ હિન્દુઓ કરે છે. કન્યા ભ્રૂણહત્યા પણ સવર્ણો જ વધુ કરે છે જેથી તેમની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. સ્ત્રી ઉત્પાદક છે. એક સ્ત્રીમાંથી અનેક સંતાનો થતાં હોય છે. જ્યારે સ્ત્રીનો જ નાશ કરી નાખવામાં આવે એટલે ફળદ્રુપતાનો જ નાશ કરી નાખ્યો કહેવાય. ત્રીજું, ઘણી હિન્દુ સ્ત્રીઓ જાણેઅજાણે મને કે કમને વિધર્મીઓને પરણે છે. જેથી ફળદ્રુપતા પેલા પક્ષમાં થાય છે. આ બધાં કારણોસર આ પ્રજા ક્ષીયમાન થઈ ગઈ છે અને હવે તેની ગતિ વધી રહી છે. સામાન્ય માણસ પણ સમજી શકે કે ક્ષીયમાનનું પરિણામ શું આવે? અધૂરામાં પૂરું હમણાં પ્રધાનમંત્રી તરફથી અલ્પસંખ્યકો માટે જે પંદર સૂત્રી કાર્યક્રમ જાહેર થયો છે તેમાં એટલુંબધું આકર્ષણ છે કે તે લાભ મેળવવા ઘણા લોકો ધર્માંતરણ કરી લેશે. આટલો લાભ તો દલિતો અને આદિવાસીઓને પણ નથી. ધર્માંતરણ માટેની આ ખુલ્લેઆમ સરકારી લાલચ થઈ જવાની છે.

વર્ણવ્યવસ્થા

વર્ણવ્યવસ્થાથી ભારે હાનિ થઈ છે. લોકો જુદાં જુદાં અર્થઘટનો કરીને ભલે લાખ બચાવ કરે પણ આ વ્યવસ્થાથી લાખ્ખો-કરોડો માણસોને ભારે અન્યાય થયો છે. જેના કારણે અન્યાયનો ભોગ બનેલાં લોકો ધર્માંતરણ કરી લે છે. ધર્માંતરણ માત્ર ગરીબીથી થાય છે તેવું માનવું યોગ્ય નથી. મુસ્લિમો વધુ ગરીબ અને વધુ પછાત પણ છે તેમ છતાં તેમનામાંથી કોઈ ધર્માંતરણ કરતું નથી. માણસ ગરીબી સહન કરી શકે છે પણ નીચ કક્ષાનું બિરુદ પ્રાપ્ત કરીને અપમાનિત જીવન સહન કરી શકતો નથી. આ કારણે ઘણો મોટો વર્ગ ધર્મ છોડી રહ્યો છે. પછાત પ્રજાને અત્યારે હિન્દુ રહેવા માટે માત્ર અનામતના લાભો જ આકર્ષણ છે. જે દિવસે તેમની અનામત સમાપ્ત થશે તે દિવસે તેમને હિન્દુ રહેવાનું કોઈ આકર્ષણ નહિ કરે.

બીજી તરફ વર્ણવ્યવસ્થાથી સવર્ણોને પણ ભારે નુકસાન થયું છે. થોડા જ માણસો ભણે, થોડા જ લડે, થોડા જ વ્યાપાર કરે. બાકી બધા

મજૂરી કરે, તે પણ તિરસ્કૃત થઈને, આ બધાના કારણે વિદ્વત્તાનું ક્ષેત્ર સીમિત થઈ ગયું. યોદ્ધાઓનું ક્ષેત્ર સીમિત થઈ ગયું. મેં ગોવિંદભાઈને પૂછ્યું કે માનો કે પટેલ જેવી અત્યારે સુપર કોમ છે. પણ તેમાંથી સેનાપતિઓ—યોદ્ધાઓ કેટલા થયા? તો કહે કે એકે નહિ. ફરી પૂછ્યું કે તો તેમાંથી પ્રકાંડ પંડિતો, સાહિત્યકારો, કવિઓ વગેરે સંસ્કૃત ભાષામાં કેટલા થયા? જવાબ હતો કે કોઈ નહિ. કેમ? જવાબ હતો કે સંસ્કૃત ભણવાનો અધિકાર જ ક્યાં હતો? મેં પૂછ્યું કે સૌરાષ્ટ્રમાં પટેલોના પાળિયા કેટલા? બધાં વિચારમાં પડી ગયાં. આના કારણે આ પ્રજા મહાન હોવા છતાં પણ ઐતિહાસિક પ્રજા ન બની શકી. ઇતિહાસ તલવારની ધારમાંથી નીકળતો હોય છે. કલમની અણીમાંથી નીકળતો હોય છે કે પછી ત્રાજવામાંથી નીકળતો હોય છે. આ ત્રણેમાંથી એક પણ તત્ત્વ પટેલો પાસે ન હતું. તેથી તે ઐતિહાસિક પ્રજા ન બની શકી. હવે તેની પાસે કલમ અને ત્રાજવું આવ્યું છે તલવાર આવી નથી. જો પટેલ જેવી મહાપ્રજાની આવી દશા હોય તો બીજાનું તો કહેવું જ શું? આ ત્રણ તત્ત્વો ન હોવાથી તે સદીઓ સુધી વેઠ કરતી રહી. અત્યાચાર સહન કરતી રહી. "મહાન મહાન" બોલાવનારા તેમને નશો ચઢાવે છે. જેથી તે ભાનમાં આવીને સાચા ઉપાયો કરી શકતી નથી.

વર્ણવ્યવસ્થાનું સૌથી ભૂંડું પરિણામ સૌથી ઊંચો વર્ણ—બ્રાહ્મણો ભોગવે છે. તે સીધું ખાનારો દરિદ્ર વર્ગ થઈ ગયો. વારંવાર તેને "નર્મદા કિનારે એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણ રહેતો હતો" એમ કહીને દરિદ્રતાની નિશાની તરીકે યાદ કરાય છે. આવી બુદ્ધિશાળી પ્રજા સદીઓ સુધી દરિદ્રતા ભોગવતી રહી તેનું કારણ પુરુષાર્થ વિનાનું યાચક જીવન રહ્યું છે. હવે ઘણા પુરુષાર્થી થયા છે અને ખૂબ આગળ વધ્યા છે.

આ જ સ્થિતિ ક્ષત્રિયોની—દરબારોની થઈ. તે પણ યુદ્ધ તો કરી શકે પણ પુરુષાર્થી જીવન ન જીવી શકે. પરિણામે તેમની આર્થિક સ્થિતિ પણ ઘણી ચિન્તનીય રહી.

બિચારા શૂદ્રો—મહાશૂદ્રોની તો વાત જ ક્યાં રહી? તેમાંનો મોટો વર્ગ ભૂખે મરતો, કણ કણ માટે ટળવળતો રહ્યો. અને અપમાનિત થતો રહ્યો.

વર્ણવ્યવસ્થાથી પ્રજામાં સમાનતા અને એકતા ન આવી શકી. સૌકોઈ એકબીજાથી પોતાને ચઢિયાતા ગણે. અને બીજાને ધિક્કારે. એટલે વિભાજન કરનારી અને ઊંચ-નીચની ખાઈ ખોદનારી આ વર્ણવ્યવસ્થા પ્રજાજીવન માટે ઘંટીનું પડિયું બની ગયું—બની જશે.

વિભાજનવાદ

જીવનવ્યવસ્થા ગણિતની દૃષ્ટિએ ચાર પ્રકારની હોય છેઃ 1. ગુણાકારવાદી, 2. સરવાળાવાદી, 3. બાદબાકીવાદી અને 4. ભાગાકારવાદી. હિન્દુ પ્રજા પાછળની બે વાદી છે. અર્થાત્ બાદબાકી અને ભાગાકારવાદની પ્રધાનતા છે. જેમકે અર્જુન, કર્ણ, એકલવ્યનો સરવાળો નથી કરતા પણ માત્ર અર્જુન જ જોઈએ. કર્ણ કે એકલવ્ય નહિ. રવીન્દ્રે કહ્યું છે કે જોતજોતામાં પૂર્વ બંગાળમાં કેટલા શૂદ્રો મુસલમાન થઈ ગયા. અત્યારે પણ પૂરો સમુદ્રકિનારો કાં તો મુસ્લિમ કે પછી ખ્રિસ્તી થઈ ગયો છે. મધ્યભાગમાં પર્વતીય ક્ષેત્રોમાં પણ આબુ-અરવલ્લીથી વિંધ્યાચલ, ઝારખંડ સુધી આ જ સ્થિતિ છે. જેથી ચિંતાજનક દશા થઈ ગઈ છે.

બીજી તરફ સેંકડો પંચો, પરિવારો, સમાજો અને સંપ્રદાયો પ્રજાનું વિભાજન કરી રહ્યાં છે. ધાર્મિક, સામાજિક અને સાંપ્રદાયિક રીતે વિભાજન જ વિભાજન થયું છે—થઈ રહ્યું છે. આવી પ્રજાનું ભવિષ્ય સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. મોટામાં મોટો આંકડો બાદબાકી કે ભાગાકારથી બહુ જલદી નાનો થઈ જતો હોય છે.

પલાયનવાદ

પ્રજાને સામૂહિક વિચારો દર્શનોમાંથી મળતા હોય છે. હિન્દુ પ્રજાને પલાયનવાદી બનાવવામાં આવી છે. ઋષિમાર્ગમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર પુરુષાર્થોની સ્વીકૃતિ છે. જેથી જીવનમાં પૂર્ણતા આવે છે. પણ પછી ઋષિની જગ્યાએ સાધુઓ આવ્યા જેમણે ધર્મ અને મોક્ષને જ સ્વીકૃતિ આપી. અર્થ અને કામને મોક્ષના બાધક માન્યા જેથી પ્રજા, અર્થ અને કામને છોડીને માત્ર મોક્ષ તરફ વળી ગઈ. અર્થત્યાગથી પરોપજીવી—પરાવલંબી વર્ગ વધી ગયો. કામ-ધામ-મહેનત-મજૂરી છોડનારાને ત્યાગી-પૂજ્ય માનવા લાગ્યા. બીજી તરફ કામત્યાગી તો વળી સર્વોચ્ચ ત્યાગી થઈ ગયા. પત્નીત્યાગી તો ભગવાન જ થઈ ગયા. સ્ત્રીત્યાગનો મહિમા વધારવામાં આવ્યો. સ્ત્રીને નરકની ખાણ માનવામાં આવી જેથી સ્ત્રીત્યાગીઓનો એક મોટો વર્ગ ધર્મ અને મોક્ષના નિમિત્તે લોકોને ધનત્યાગી અને સ્ત્રીત્યાગી બનાવતો રહ્યો. સાધુમહિમા વધ્યો. સદ્ગૃહસ્થમહિમા ઘટ્યો. બીજી તરફ ઇચ્છાના ત્યાગને શાન્તિનું મુખ્ય કારણ માનીને ઇચ્છાહીન થવાનું કહેવામાં

આવ્યું. ત્રીજી તરફ પ્રારબ્ધવાદ પણ વધ્યો. બધું પ્રારબ્ધ પ્રમાણે જ થાય છે માટે ભોગવી લો. પ્રારબ્ધવાદ, નિયતિવાદ, કલિયુગવાદ, આરાવાદ વગેરે વાદો વ્યક્તિને પુરુષાર્થી નહિ, પ્રમાદી બનાવે છે જેથી લોકો કર્તવ્યોથી પલાયન થતા રહ્યા. અને તે પણ આદર્શોની સાથે પૂજાતા રહ્યા પ્રજાને માટીનો લોંદો બનાવી દીધો છે. જેથી જે આવ્યો તેણે થોડા જ પરાક્રમે લાંબો સમય રાજ કર્યું. આજે પણ અધ્યાત્મના નામે આવો પ્રચાર થાય છે જે હિન્દુ પ્રજાને પલાયનવાદી બનાવે છે.

વ્યક્તિપૂજા

એક નવો દોષ—વ્યક્તિપૂજા—ઊભો થયો છે. પ્રાચીનકાળમાં હિન્દુઓ કાં તો બહુદેવવાદી હતા કાં પછી એકબ્રહ્મવાદી હતા. પણ વ્યક્તિવાદી ન હતા. કેટલાક સમયથી હવે લોકોને વ્યક્તિપૂજક બનાવાયા છે. ગુરુવાદ વિકૃત થયો છે. જ્ઞાન આપનાર ગુરુ થતો હતો. જ્ઞાન ઘણા ગુરુઓ પાસેથી લેવાતું હોય છે તેની જગ્યાએ એક જ ગુરુ અને તે પણ અજ્ઞાની ગુરુની કંઠીઓ બંધાવવી શરૂ થઈ છે. આ વિકૃત ગુરુવાદથી પ્રજા પણ અજ્ઞાની થઈ ગઈ છે. પ્રચારના જોરે ગુરુલોકો જથ્થાબંધ શિષ્યોનાં ટોળાં ઊભાં કરે છે. ઘેટાંની માફક તેમનું ઊન કાપતા રહે છે, એટલું જ નહિ આ ગુરુઓ પછી પોતે જ ભગવાન બની જાય છે. અત્યારે હિન્દુપ્રજા સેંકડો ભગવાનોથી ઊભરાઈ રહી છે. કેટલાક પામર માણસો પણ પોતે ભગવાન થઈ બેઠા છે. પોતાનાં ભવ્ય મંદિરો બંધાવે છે. પોતાની મૂર્તિ પૂજાવે છે. એટલું જ નહિ આવા ગુરુઓ અનુયાયીઓને એવા વ્યક્તિપૂજક બનાવી દે છે કે તે બીજા કોઈને જોવા-સાંભળવા પણ તૈયાર થતા નથી. એક આંધળો વર્ગ તૈયાર થાય છે. જેને પોતાની રક્ષા માટે જરૂર પડે ત્યારે સેમિઆર્મી પણ બનાવી દે છે. જેનો ઉપયોગ હિન્દુઓ સામે જ કરવામાં આવે છે. બાહ્ય શત્રુઓ સામે આ સેમિઆર્મી ચૂપ થઈ જાય છે. મોટાં ટોળાં જોઈને રાજનેતાઓના મોઢામાં વોટનું પાણી આવી જાય છે જેથી રાજનેતાઓ આવા લોકોની કુપ્રવૃત્તિઓને પણ નિભાવે છે, ચલાવે છે. રક્ષે છે. પરિણામે એક તરફ ધાર્મિક માફિયાવર્ગ ઊભો થાય છે. આર્થિક ગુંડાગીરી તો વધી જ છે, પણ હવે તો રાજનેતાના સાથથી ધાર્મિક ગુંડાગીરી પણ વધવા લાગી છે. લોકોની જમીનો પડાવી લે છે અને છોકરા-છોકરીઓ પડાવી લે છે. અધ્યાત્મના નામે તેમને માતાપિતા કે પત્નીથી છૂટાં પાડીને ગુમરાહ જીવન જિવાડવું. આવું બધું વ્યક્તિપૂજા દ્વારા થઈ રહ્યું છે. કેટકેટલાં શિક્ષિત છોકરા-છોકરીઓને કર્તવ્યથી વિમુખ કરીને વ્યક્તિપૂજા તરફ વાળી દેવાય છે. ઈશ્વરવાદની જગ્યાએ ગુરુવાદ આવી ગયો છે. પહેલાં ગુરુ તે કહેવાતો જે વ્યક્તિને ઈશ્વર તરફ વાળીને ઈશ્વર સુધી પહોંચાડતો. હવે ગુરુ પોતે જ ઈશ્વર થઈ ગયો છે. ઈશ્વરવાદની જગ્યાએ વિકૃત ગુરુવાદ આવી ગયો છે. આ વિકૃત ગુરુવાદ ગુરુને જ ઈશ્વર મનાવે છે અને પોતાની જ પૂજા કરાવે છે. ઈશ્વરની જગ્યાએ પોતાના જ ફોટા પૂજાવે છે. જેટલા ગુરુઓ તેટલાં વિભાજન થયાં છે. પ્રત્યેક ગુરુ પોતપોતાનું નાનુમોટું ટોળું બનાવીને ઊન કાપી રહ્યો છે. ખરો ભગવાન ગાયબ થઈ ગયો છે. આ રીતે પણ પ્રજા ગુમરાહ થઈને દુર્બળ થઈ રહી છે. અધૂરામાં પૂરું, એક પણ સંપ્રદાય કે ગુરુ એવો નથી જે પ્રજાને બળવાન બનાવતો હોય. બધા જ આડકતરી રીતે પ્રજાને દુર્બળ બનાવે છે. તેથી તો પ્રજા માર ખાતી રહી છે. આજે પણ માર ખાય છે.

હિન્દુ પ્રજાને અંધકારમય બનાવનારું છઠ્ઠું તત્ત્વ છે “અતિરેકભર્યો અહિંસાવાદ.” વિશ્વમાં ક્યાંય જોવા નહિ મળે તેવો અહિંસાવાદ અહીં ધર્મ અને અધ્યાત્મના નામે પ્રગટ્યો અને પ્રસર્યો છે. જીવજંતુઓ પ્રત્યે દયા રાખવી અને અનાવશ્યક હિંસા ન કરવી તે યોગ્ય જ છે. પણ હડકાયા કૂતરાને પણ જીવતું રહેવા દેવું તેને સ્વીકાર્ય ન કરી શકાય. ખેતી કરવામાં હિંસા થાય છે. માટે ખેતી ન કરવી તે તો માનવજાતને ભૂખે મરવાની મોટી હિંસા જ કહેવાય. વધુ પડતા અહિંસાવાદે પ્રજાને શસ્ત્રવિમુખ બનાવી. વર્ણવ્યવસ્થાથી મોટા ભાગની પ્રજા શસ્ત્રવિમુખ થઈ જ હતી. અહિંસાવાદે શસ્ત્ર-ધારીઓને પણ શસ્ત્રવિમુખ બનાવ્યા, કારણ કે તેના મૂળ પ્રચારકો શસ્ત્રધારીઓ હતા. તેમણે શસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો અને લોકોને શસ્ત્રત્યાગી બનાવ્યા. જેથી પ્રજા હરણાં—સસલાં જેવી થઈ ગઈ. પરિણામે શસ્ત્રધારીઓને પ્રજાને ગુલામ બનાવવાનું સરળ થઈ ગયું. જંગલમાં જે દશા હરણાં અને સસલાંની હિંસક જાનવરો સામે થઈ તે જ દશા ભારતમાં શસ્ત્રધારી હિંસક લોકોની આગળ પૂરી પ્રજાની થઈ. મુઠ્ઠીભર શસ્ત્રધારી પ્રજા હજારો-લાખ્ખો લોકો પર મનફાવે તેમ રાજ કરતી રહી.

પ્રજાને અહિંસાના નામે શસ્ત્રવિરોધી બનાવી તેથી તેમાં વીરતાનો અભાવ થઈ ગયો. શસ્ત્ર વીરતાનું પોષક અને પ્રેરક બળ છે. તેના વિના આપોઆપ નમાલાપણું આવી જતું હોય છે. આજે પણ આ સ્થિતિમાં બહુ સુધાર થઈ શક્યો નથી. આજે પણ વીરતાની જગ્યાએ કેટલાક કટ્ટર અહિંસાવાદીઓ ઝનૂનપૂર્વક વીરતા વિનાની અહિંસાનો પ્રચાર કરે છે. તમે જ કહો કે સસલાં—હરણાંનું ભવિષ્ય કેવું હોય? તે તો

શિકાર થઈને કોઈનો ખોરાક થવા માટે જ જન્મ્યાં હોય છે. એક મોટી ક્રાન્તિની જરૂર છે. જેમાં વીરતા સાથે અહિંસા-વાદનો પ્રચાર થાય. શસ્ત્ર સહિતની અહિંસા. શસ્ત્ર વિનાની અહિંસા, અહિંસા નહિ, લાચારી થઈ જતી હોય છે.

હવે તમે જ વિચારો કે આવી પ્રજાનું ભવિષ્ય કેવું હોય? આજે જે રાજકારણ ચાલી રહ્યું છે તે માત્ર વોટનું જ રાજકારણ છે. સવર્ણોના વોટની કશી કિંમત નથી. કારણ કે સવર્ણો તો વોટ આપવા નથી જતા. તેથી તેમની ઉપેક્ષા થાય છે. બજેટમાં સૌથી વધુ ટૅક્સધન સવર્ણો આપે છે પણ તેમના માટે એક પૈસાની પણ યોજના નથી હોતી. જે લોકો કશો ટૅક્સ નથી આપતા તેમના માટે અબજો—ખરબોની યોજનાઓ બનાવાય છે. અને આ બનાવનારા પણ સવર્ણો હિન્દુઓ જ છે. વોટ માટે તે ગમે તે કરવા તૈયાર થયા છે. તેમને વોટ તો દેખાય છે, વોટ પછી થનારી આ દેશની કફોડી હાલત દેખાતી નથી. પૂર્વ ભારતનો ઘણો ભાગ હાથમાંથી નીકળી રહ્યો છે. લોકો હિજરત કરીને ભાગી રહ્યાં છે. બાંગ્લાદેશમાંથી લાખ્ખો લોકો ઘૂસી આવ્યા છે. તેમને પાછા કાઢવાની જગ્યાએ વોટ બૅંક બનાવવામાં આવી રહ્યા છે. હિન્દુઓ 90 જિલ્લાઓમાં તો લઘુમતીમાં આવી ગયા છે જે બહુમતીમાં આવ્યા છે. તેમને વધુ ને વધુ યોજનાઓનો લાભ અપાઈ રહ્યો છે. આવનારાં વર્ષોમાં આ 90 જિલ્લાઓ 100-150 થઈ જશે. આ પૂરા ભારતમાં થવાનું છે. બોલો, તમારું ભવિષ્ય કેવું હશે? ખોટા નશામાં ન રહો, વાસ્તવિકતાને જાણો. મને તો અંધકાર જ અંધકાર દેખાય છે. કદાચ હું ખોટો હોઉં, પણ કાલ્પનિક નશાવાદી તો નથી થઈ શકાતું.

મારી વાતથી બધાં દુઃખી થયાં. સૌનું કહેવું હતું કે તમારી વાત તદ્દન સાચી છે. પણ હવે કરવું શું? મેં કહ્યું કે પહેલાં તો નશો ઉતારો. પછી શું કરવું તે સ્પષ્ટ થશે. પ્રથમ તો વિભાજનવાદી તત્ત્વોને જાકારો આપો, એકતાવાદને વધારો. સરવાળો કરો. બાદબાકી નહિ. ભગતડાં પેદા નથી કરવાં, વીર પુરુષો પેદા કરો. એક પૂરી ક્રાન્તિની જરૂર છે.

સત્સંગ પૂરો થયો. સૌ વિદાય થયાં.

23-7-08

આજે તા. 20-6-08 છે. પ્રવાસનો છેલ્લો દિવસ છે. શ્રી નરેન્દ્રસિંહજી અને સજ્જનબા વહેલાં વિદાય થયાં. બધાંએ પ્રેમથી વિદાય આપી. છેલ્લા પાંચ દિવસોથી સજ્જનબા ગાઈડનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરતાં હતાં તેની છાપ સૌના પર સારી પડી હતી. બન્નેને બધાંએ ભાવભરી વિદાય આપી.

અમે બધાં બસમાં બેસી ગયાં છીએ પણ હજી એકબે પ્રવાસીઓ આવ્યા નથી તેમની રાહ જોવાઈ રહી છે. ત્યાં સુધી અમારા કોચ કૅપ્ટને તેની સવા-દોઢ ફૂટ લાંબી એક લાકડી બતાવી. તેના દ્વારા તે ગમે તેવા ગુંડાને પછાડી શકે છે. તે રાખવા માટે અહીં લાઇસન્સ લેવું પડે છે અને તેની કિંમત બજારમાં 2200 રૂપિયા થાય છે. તેણે એક-બે પ્રયોગો કરી પણ બતાવ્યા. અંતે મોડા પડેલા બે માણસો આવ્યા અને અમે વિદાય થયાં.

રુશીની વ્યવસ્થા શક્તિ ઓછી છે. તેણે વેજેટેરિયન ફૂડ માટે જરૂરી સૂચના આપી નહિ તેથી અમે બધાં ભૂખ્યાં રહ્યાં. વિમાનમાં આપણાં માણસો વધુ પડતું અનાવશ્યક અને જોરજોરથી બોલતાં રહે છે તેથી સારી છાપ પડતી નથી. અંતે અમે ઇસ્તંબુલ પહોંચી ગયાં. હવે અહીંથી અમારે સીધાં મુંબઈ જવાનું છે. શ્રી ગોવિંદભાઈ મારા માટે એક નાનું રેકોર્ડર લઈ આવ્યા જે 300 કલાકનું રેકોર્ડિંગ કરે છે. હવાઈમથક સ્વચ્છ અને સુઘડ છે. બધો સામાન ચેક થઈ ગયો. હજી વિમાનને વાર છે. હું બેઠો છું ત્યાં એક ભારતીય મહિલાને જિજ્ઞાસા થઈ. તે મળવા આવી. પૂછતાછમાં ખબર પડી કે બેંગલોરથી 14 મહિલાઓ પ્રવાસમાં નીકળી છે. તે બહેન પણ તેની સદસ્યા છે. તે શીખ હતી પણ આધુનિક હતી. ઘણી વાતો થઈ. માત્ર મહિલાઓ પણ વિશ્વપ્રવાસ કરી શકે છે તે જાણીને આનંદ થયો. અંતે અમે બધાં વિમાનમાં ગોઠવાયાં. લાંબી ઉડાન હતી. આખી રાતનો ઉજાગરો કરવાનો હતો. અંતે અમે પરોઢિયે મુંબઈ પહોંચી જ ગયાં. બધું પાર કરીને ડૉમેસ્ટિક હવાઈમથક પર આવ્યાં. હજી અમારે 5-6 કલાક પાર કરવાના હતા. આ સમય બહુ ભારે લાગ્યો. અંતે અમે વિદાય થયાં અને સવારે અમદાવાદ આવી ગયાં. હવે આપણું હવાઈમથક બહુ સારું થઈ ગયું છે. સૌ મળ્યા અને વિદાય થઈને કોબા આશ્રમ પહોંચ્યાં. આ વખતે મને બહુ થાક લાગ્યો હતો. મારા પગ સૂજી જતા હતા. અને મને લાગવા માંડ્યું કે હવે હું વૃદ્ધ થઈ ગયો છું. આ પહેલાં આવો અનુભવ કદી થયો ન હતો. બે દિવસના ઉજાગરા હતા તેથી ઊંઘવા માગતો હતો, બધાંની સાથે જમીને પછી આરામ કર્યો. વાત પૂરી થઈ.

* * *

પ્રવાસ-પ્રતિભાવ

તારીખઃ 01-07-2008

પરમ પૂજ્ય સ્વામી સચ્ચિદાનંદજી મહારાજની સેવામાં, તથા સૌ આશ્રમવાસીઓ,

સુરતથી લિ. ગોવિંદના પ્રણામ... અ.સૌ. ચંપા, મારા પૂજ્ય પિતાશ્રી, મારા સૌ ભાઈઓ, સૌ કુટુંબીજનો, મિત્ર-મંડળ, અમે સૌ ભગવાનની દયાથી આનંદમાં છીએ. આપ સૌ પણ આનંદમાં હશો.

સહર્ષ ખુશાલી સાથ જણાવવાનું કે મને ખબર નથી કે કયા પુણ્યના પ્રતાપે આપશ્રી જેવા સંતશ્રીની સાથે અમોને 22 દિવસ આપના સાંનિધ્યમાં રહેવાનો લ્હાવો મળ્યો! તે સમય અમારા જીવનની અમૂલ્ય તક અને અણમોલ ઘડી હતી.

ખબર નથી કે, અમારા કોઈ પ્રારબ્ધયોગ, સંજોગ, પુણ્યનો પ્રતાપ, આજન્મ, પૂર્વજન્મની લેણદેણી, તે જે કાંઈ પણ હોય તે, અમને કંઈ સમજ પડતી નથી. પરંતુ અમે ધન્ય થઈ ગયાં છીએ. અને ધન્યતા અનુભવીએ છીએ. તે હકીકત છે.

બાપજી, આપશ્રીની સાથે રૂબરૂમાં પણ આ મારા મનની ઊર્મિઓ વાતચીત દ્વારા ઉઘાડી પડી જ ગઈ છે કે, મારી દૃષ્ટિએ આપના પર ભગવાનની કૃપાનો જાણે કે ઢગલો થઈ ગયો છે. મારા જીવનમાં જેટલી વ્યક્તિઓને હું આ દુનિયામાં ઓળખું છું. તેમાંથી અનુભવોનું ભાથું અને યાદદાસ્તમાં આપ નંબર 1 પર છો, આટલુંબધું દુનિયાનું પ્રૅક્ટિકલ જ્ઞાન અને તેમાં પણ સાત્ત્વિક અને ખુલ્લા મનના વિચારોનું મેળવણ, અને તેમાંથી નીકળતી અમૃતવાણી જાણે કે જીવન જીવવાની જડીબુટ્ટી. આ બધું મેળવીને અમે ધન્ય ધન્ય થઈ ગયાં છીએ.

આપશ્રીના પ્રતાપે આપણા આ યાત્રાપ્રવાસમાં અમોને અમેરિકાનું આખું નવું સાત્ત્વિક ગ્રૂપ મળ્યું. જે અમારા જીવન માટે લાઈફ-ટાઈમ કામ આવશે.

તેમાં ડૉ. જયપ્રકાશજી અને હિનાબહેને તો આપણા આખા ગ્રૂપની ખૂબ જ સેવા કરી અને સેવા કરીને આનંદ કરાવ્યો છે. અમુક વ્યક્તિઓની હાજરીથી વાતાવરણ આપોઆપ બની જતું હોય છે.

શ્રી નરેન્દ્રભાઈ અને સજ્જનબા પણ તેઓની દરબારી ખુમારી ભૂલ્યાં નથી, તે જાણીને, જોઈને, અનુભવીને તેમના પર રિસ્પેક્ટેડ ભાવ અનાયાસે થઈ જાય છે.

ડૉ. પ્રવીણભાઈ અને મીનાબહેન તેમજ રાજેન્દ્રભાઈ અને યામિનીબહેન અને નીલાબહેન વગેરે આપનાં ખૂબ જ ચાહક વિચારક અને પરદેશમાં પણ આપણી સંસ્કૃતિનું સારી રીતે જતન કરી શકે છે. અને આપની વેબસાઈટ ડેવલપિંગમાં ખૂબ જ મહેનત કરે છે. તે વેબસાઈટ પણ મેં આજે જોઈ લીધી છે.

અને અહીં પણ જગદીશભાઈ જેવા સફેદ કપડામાં સંતના વિચારો ધરાવતા 'વ્યક્તિવિશેષ'ની પણ ઓળખાણ થઈ અને સંબંધ બંધાયા.

સેવકરામનો પ્રથમ દરજ્જો આપી શકાય તેવા પોપટભાઈને નજીકથી જાણવા-જોવા અને જેના પગલે ચાલી શકાય, તેવી વ્યક્તિની પણ ઓળખાણ થઈ.

જિતુભાઈને (રોકડિયા હનુમાન)નો દરજ્જો મારાથી અનાયાસે અપાઈ ગયો છે, એવા નિખાલસ અને જિગરથી ભરપૂર જિતુભાઈ સાથે પણ જે સંબંધો બંધાયા તે વિચારો સાથે સાથે બિઝનેસમાં પણ મદદગાર થશે.

અરે હા, જેને દુનિયા જૈન કહે છે, તેવા અજિતભાઈ, તો ખરેખર સેવકરામનો જ સાક્ષાત્ અવતાર છે. તેમનામાં નહીં કોઈ મોટપ કે નહીં દંભ. બસ એક જ ટારગેટ કે બીજાને વધારેમાં વધારે ઉપયોગી કેમ થવું.

સમર્પણાબહેન પણ વાયા—વાયા આપના સંગમાં આવ્યાં. અને તેનું જીવન પણ ધન્ય થઈ ગયું છે.

આપે જેમને 'રાજાધિરાજ'નું બિરુદ આપેલ છે, તે રતિલાલ અને સાધનાબહેન બંનેની જોડી ભગવાને એકસરખા એક જ વિચારોની બનાવી છે. જોકે તેઓ આપની સાથે સુરત અમારા ફાર્મમાં આવેલાં ત્યારથી અમો એકબીજાને ઓળખીએ છીએ, અમે આવા સાત્ત્વિક કપલને જ્યારે મળીએ ત્યારે અંતરથી આનંદ આવે છે. અને સાથે-સાથે તેના કઝીન ભૂપતભાઈ પણ U.S.A.થી હતા. તે સૌમ્ય સ્વભાવના લાગ્યા.

તે સિવાય અરવિંદભાઈ અને નીતેશભાઈ આપણી સાથે હતાં. તેની તો—નહીં કોઈ કમ્પ્લેઈન કે, નહીં કોઈ ડિમાન્ડ... સ્થિતપ્રજ્ઞ સ્થિતિ લાગી.

અમારે 'બાદશાહ' ફેમિલી લવજીભાઈ, કૈલાસબહેન, ગોરલબહેન અને પીયૂષ સાથે તો ઘર જેવો સંબંધ હતો જ. પણ આ રીતે 22 દિવસ સાથે રહેવાથી ખરેખર અમે એક જ ફેમિલીનાં હોઈએ તેવો ભાસ થયો. અને તેવું તેઓનું વર્તન રહ્યું. દા.ત., લવજીભાઈ જાણે કે મારા સગા ભત્રીજા હોય અને 'કપિરાજ' મારો પોતાનો જ પૌત્ર હોય તેમ 'દાદાજી-બા' બોલતો, તો જાણે કે, અમૃત ઝરતું હોય તેમ બોલતો હતો. રૂમ સર્વિસ, બૅગ ઊંચકવી, જમાડવા વગેરે સતત ધ્યાન રાખવું. આ બધું બાપજી આપના પ્રતાપે બન્યું છે. અમે તો ધન્ય ધન્ય થઈ ગયા છીએ.

તે સિવાય, અહીં વલ્લભભાઈ, (શાયર) રમાબહેન (13 વર્ષની કન્યા) અને દીપાલીબહેને આપણને તેમના ભજન-કીર્તન દ્વારા ખૂબ આનંદ કરાવ્યો. ભગવાને તેના ફેમિલીને એકસરખા વિચારો, એકસરખો ઇન્ટ્રેસ્ટ આપીને તેઓનાં જીવન ધન્ય બનાવેલ છે.

અમારા વેવાઈ મથુરભાઈ, મુક્તાબહેન (ભોટાબહેન) તેઓ અભણ પણ ખૂબ ઉત્સાહી જોડી... તે તો આપણી આ યાત્રાનાં વખાણ કરતાં થાકતાં જ નથી. તેઓ 'રામદેવપીર'નાં ભક્ત છે. તેમના જીવનમાં ઘણાં બધાં કન્ફ્યુઝનો હતાં, તે પણ આપના સાન્નિધ્યથી મોટા ભાગનાં દૂર થઈ ગયાં છે. ને ખૂબ ખુશ છે. અમે પણ અમારી દીકરી તેઓને સોંપીને ધન્ય થઈ ગયાં છીએ.

અહીં ગજેરા ફેમિલીમાં ભરતભાઈ, કૈલાસબહેન, કિશનભાઈ, હિતાંશુ, હિમાંશુ વગેરે 'કપિમંડળ' સાથે હોવાથી લાઈવ લાગ્યું. અને તેની સાથે તેના વેવાઈ નાનુભાઈ ડૉક્ટર પણ હતા. તેઓ નિર્માની નોર્મલ પીપલ લાગ્યા. ખૂબ આનંદ થયો.

આપની સાથે રૂબરૂમાં મેં એ વાતનો પણ સ્વીકાર કરેલો છે કે, આપશ્રી મારાથી 20 વર્ષ મોટા હોવા છતાં, આપની શારીરિક શક્તિ, ખોરાક અને સ્ટેમીના મારાથી વધારે છે અને ભગવાનને પ્રાર્થના કે, આપની શક્તિઓને હજુ પણ અવિરત વહેતી રાખે. આપની આ શક્તિ અને ઊર્મિઓનો લાભ અમોને, આખા પરિવારને, ગુજરાતને, રાષ્ટ્રને અને પૂરા વિશ્વને મળ્યા કરે. ભગવાનની કૃપાથી આપણે ફરીથી ગઈ 29 જૂનના સુરતમાં મળવાનું થયું અને સાથે રહેવાનું થયું અને આપશ્રીના દર્શનનો, અને વાણીનો, લાભ મળ્યો તેથી ખૂબ જ આનંદિત થયાં છીએ.

અને આપે આપના તે પ્રવચનમાં મારા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિને યાદ કરીને ખૂબ જ મોટપ આપી દીધી. તે ક્ષણ મારા માટે અવર્ણનીય છે. જોકે, અમારા જેવા 'માની' માણસોને વખાણ ગમતાં જ હોય છે. અને અવારનવાર ઘણા પ્રોગ્રામોમાં આવાં વખાણ સાંભળ્યાં જ હોય છે. પણ બાપજી, આપ બોલો છો તે સામાન્ય કે ચીલાચાલુ નથી કહેવાતું. આપનાં વચનોની અસર અને કિંમત સૌ જાણે છે. તેથી આપના સ્વમુખેથી જે શબ્દો નીકળ્યા તે મારા માટે બહુ જ મહત્ત્વના છે.

હા, પણ સાથે ભગવાનને પ્રાર્થના કરું છું કે ક્યાંક મને અભિમાન ન આવી જાય, કે અભિમાનનો ભાર મારાથી ઉપાડી ન શકાય તો આપશ્રીને પણ મારી પ્રાર્થના છે કે, સાથે સાથે મારો ઈગો મોટો ન થાય તે માટે, જ્યાં પણ ભૂલ દેખાય ત્યાં જરૂર ટોકજો. (ભૂલ બતાવે તે સાચો મિત્ર) જોકે આપને આવી પ્રાર્થના પણ નિરર્થક છે. કારણ કે આપનો સ્વભાવ જ કડવું હોય કે મીઠું પણ ફક્ત સત્ય જ કહેવું એવો છે એટલે જરૂર કહેશો જ...

આપશ્રી સુરતથી નીકળ્યા ત્યારે મારે પણ આપશ્રીની સાથે સુરતથી 'વાત્સલ્યધામ' સુધી સાથે આવવાનું હતું. પરંતુ અહીં વરાછા બેંકનો પ્રોગ્રામ બપોરે 3-30 વાગ્યે હતો ત્યાં મારે મહેમાન તરીકે હાજરી આપવાની હોવાથી, આપની સાથે જોઈન થઈ શક્યો નહીં, તેનો રંજ રહેશે. તે પછી આપ સુખરૂપ દંતાલી પહોંચી ગયા હશો.

મેં આજે અન્નાને એક લેટર ગુજરાતીમાં લખ્યો છે. તેનું ઇંગ્લિશમાં ટ્રાન્સલેશન કરીને તેને મોકલેલ છે. પણ તેની કંપનીને પણ ગુજરાતીમાં એક લેટર લખ્યો છે. તે તો, તમારે વ્યવસ્થિત કરાવી આપવો પડશે. પછી તેનું ઇંગ્લિશમાં ટ્રાન્સલેશન કરાવી તેની કંપનીને મોકલીશ.

હવે આપણે ઊંઝા આશ્રમમાં તારીખઃ 18-07-08ના રોજ ગુરુપૂર્ણિમાના દિવસે મળશું. ત્યારે અમોને આપનાં દર્શનનો અને પ્રવચનનો લાભ મળશે. ત્યારે આપણે સૌ સાથે મળીને આનંદ કરશું.

હરિઃ ઓમ.....

લિ.

ગોવિંદ ધોળકિયાના પ્રણામ સહ જય રામજીકી

* * *